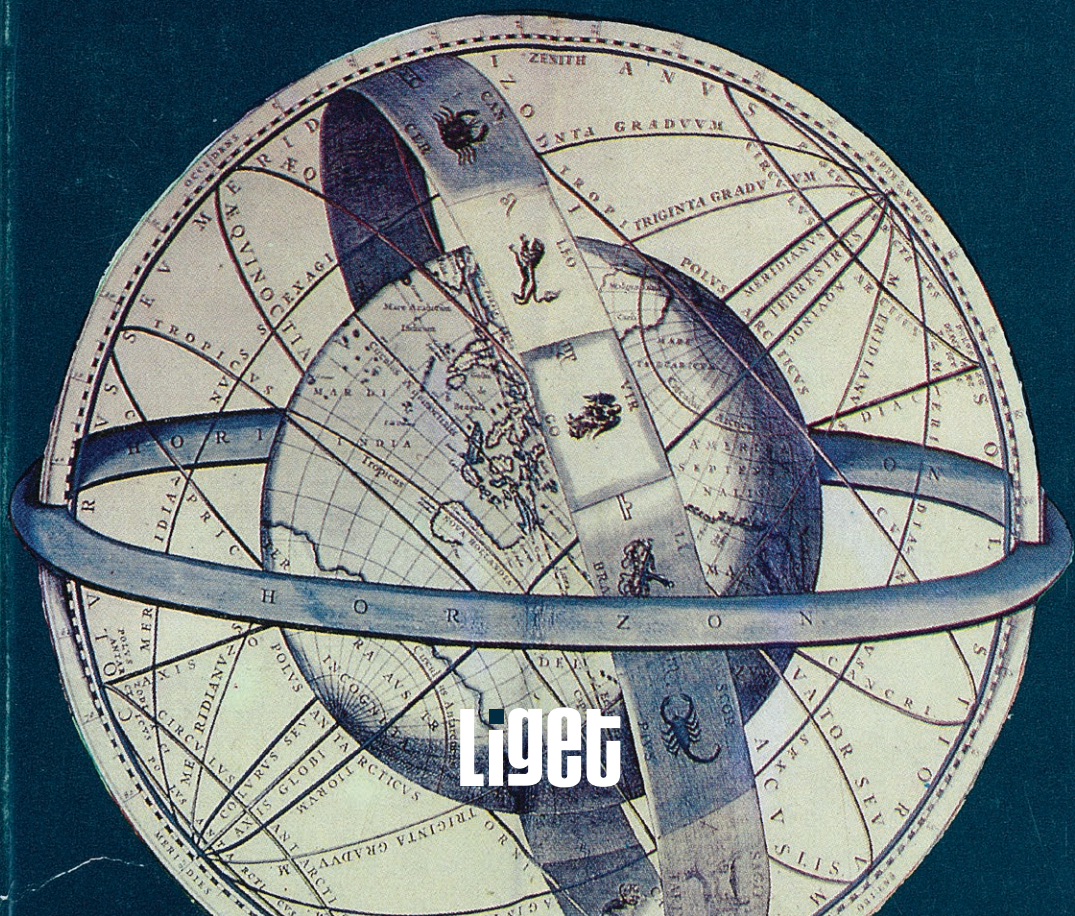

R. VÁRKONYI ÁGNES

PELIKÁN A FIAIVAL

R. VÁRKONYI ÁGNES

PELIKÁN A FIAIVAL

A borítót Horgas Péter tervezte

Liget Műhely Alapítvány, 2013

ISBN 978-963-9363-89-2

TARTALOM

„MEGMARADÁSUNKRA VALÓ”

„Folyóvizünk, amelyből élünk...”

Környezet és végvár

„Megmaradásunkra való”

Akiknek megszólaltak a füvek

ÍRÁSTUDÓK

Az idő mélyáramaiból

A század Főnixé

„Hogy uralkodásod békés legyen”

Az ismeretlen Mikes

VILÁGÖRÖKSÉG

Pelikán a fiaival

„Az emberi dolgok nyugodt szabadsága”

Magyar politika a változó világban

A megkésettség anatómiája

„MEGMARADÁSUNKRA VALÓ”

„FOLYÓVIZÜNK, AMELYBŐL ÉLÜNK...”

Jó fél évszázaddal ezelőtt tanúja voltam az inászói erdőszélen, hogy egy öreg favágó beszélgetett a fákkal, és mielőtt felemelte volna a fejszét, bocsánatot kért az öreg csertől. Korunk történeti tudatát veszített embere ma már ezt csakis babonás hiedelemnek vélné. Viszont James G. Frazer vagy akár Konrad Lorenz bőséges bizonyítékkal szolgál, hogy ősi szokásrend élt itt tovább, az inászói favágó a messzi múltból, az elődök végtelen láncolatán át hagyományozott rítust ismételhetett. Hasonló szokások tucatjait írja le Frazer híres művében, a sokkötetes *The Golden Bough* lapjain az emberiség gyermekkorából.

A fák rituális tiszteletének emlékei a Föld minden részén megtalálhatók, Görögországtól Skandináviáig. Felső-Pfalz lakói ugyanúgy a fa elnézését kérték, ha ki kellett dönteniük, mint még később is Közép-Afrika egyes törzsei. A mitológiák, az antik, a germán, a szláv, a finnugor hiedelemvilág gazdag változatosságban bizonyítja, hogy történelmünk korai századaiban az emberek úgy tudták, lelkük van a fáknak, szellemek lakoznak az ágak között, s aki okatlanul pusztítja az erdőt, tördeli a gallyakat, beláthatatlan bajt zúdít magára és az egész közösségre is.

E hiedelmek, szokások reális magvakat rejtenek magukban. A természetben élő ember önmaga fenntartásának követelményeit így építette be világképének, kultúrájának rendszerébe.

A kultúra, mint minden korszakban, ekkor is nélkülözhetetlen tapasztalatokat, rendszerfenntartó ismereteket tárol és örökít tovább. Vallási parancs, megszentelt illem, viselkedést szabályozó hiedelem, áthághatatlan szokásrend, hogy a természet tiszteletet,

védelmet kíván, belőle élünk, eddig, és ne tovább. A mitológiák, rítusok, szokások az emberiség hajnalán számunkra üzentek a még szűkös és sérülékeny gazdálkodás fontos ismeretkincséről, tapasztalati anyagáról. Mondhatnám úgy is: ezek az első ökológiai leckéket is magukba foglalják.

A történeti ökológia azt vizsgálja, hogy az ember az évszázadok folyamán miként alakította ki együttélését a természettel, mennyiben ismerte fel a természet törvényszerűségeit, hogyan teremtett egyensúlyt igényei és a természet szabta lehetőségei között. Olyan közismert történeti jelenségek mögöttes világát keresi, mint például a francia pásztorok természetkímélő technikája. Arra kíváncsi, hogy milyen természetismeretre épültek az ókori vízszabályozások és útépítések, milyen „ökológiai szemléletmód” és gyakorlati igény hozta létre a 16–17. század kertkultúráját. Milyen ökológiai tudás rejlik a part menti lakosságnak a folyók látszólag szeszélyes életét hasznosító gyakorlatában. Abból a szinte közhelyszerű felismerésből indul ki, hogy a természet védelme, az alkalmazkodóképesség a természethez egyidős a civilizációval. Természetes velejárója az ember egységben látó képességének, a holnappal, a jövővel számoló életvitelének.

Konkrét ismeretek nélkül azonban mindez mégsem több, mint szép szólam. Vizsgálataihoz, bizonyító eljárásaihoz a különböző tudományok arzenáljára van szükség.

A történeti ökológia a szó legkorszerűbb értelmében interdiszciplináris tudomány: társadalom- és gazdaságtörténet, néprajz, jogtörténet, technikátörténet és más tudományok eredményeit egyaránt felhasználja. Amit vizsgál, az olyan sávja a történelemnek, ahol csakis több tudomány közös erőfeszítéssel juthat előre. Egyetemes felismerésekkel szolgál, de munkaterepe szükségszerűen a kis közösség, az ország, a meghatározott kultúra köre.

A történeti ökológia egyetemes értelemben vett nemzeti tudomány.

Ha pedig meggondoljuk, hogy a történeti ökológia a természet és az ember együttélésének, egymásra hatásának évezredek folyamatait alkotó történésekkel foglalkozik, ismeretek, tévedések, katasztrófák, működő technikák és sikeres megoldások felhalmozódott tapasztalatait tárja fel, túlzás nélkül nevezhetjük a túlélés tudományának is.

A történeti ökológia másutt dinamikusán fejlődő tudomány. Nálunk jószerével még meg sem született. Magyarországon a természetvédők önmaguk múltját keresve nem tekintenek a 19. századnál messzebbre vissza. Pedig a magyar történelemtudomány, a néprajz, a tudomány- és technikatörténet hatalmas anyagot tárt már fel, s csak új látásmódra lenne szükség, hogy megtaláljuk ezekben a már régen az asztalunkon fekvő dokumentumokban az ökológiai gondolkodás különböző lenyomatait is. Mindehhez természetesen arra lenne szükség, hogy helyreálljon a természettudományok és a társadalomtudományok között megbomlott egyensúly, s a történettudomány is elfoglalja az őt megillető rangot a tudományok között. A régi militáris szemlélet és a közelmúlt sémáinak kötöttségei, az illusztratív módszerek, statikus ábrázolások helyett ma már ismereteseek az olyan eljárások, amelyekkel az elmúlt korszakok struktúrái működőképességükben építhetők újra, és éppen ez a működőképesség vizsgálható. A kultúra feloszthatatlan egységében, a fizikai és szellemi tevékenység szétválaszthatatlanságában.

Ma, amikor fortisszimóban hangzik, hogy társadalmunk sok mással együtt az ökológiai kultúra hiánybetegségében is szenved, nem engedhetjük meg magunknak, hogy lemondjunk annak egy fontos gyógyszeréről, nemzeti kincsünkről, a hazai ökológiai gondolkodás történelmi tapasztalatairól.

Korszakok és struktúrák

A 16–18. század történetének kutatója szerencsés helyzetben van, bőséges forrásanyaggal rendelkezik. A korszak sajátos ökológiai gondolkozása azonban csakis úgy érthető, ha hosszú távú történelmi folyamatban szemléljük. Közhely, hogy a természeti kincsek használata egyidős az emberiség történetével. Viszont korunk egyik monumentális tévedése, hogy a természet kimerülésének, visszafordíthatatlan romlásának veszélyére csak büszke századunk embere ébredt rá. Öreg civilizációkkal a használatba vett természet védelme is egyidős. Történetileg kezelve ezt a tényt, nyilvánvaló, hogy a természeti környezet megújuló képességét karbantartó gondolati és viselkedési eszköztár korszakonként nagyon különböző. Nemcsak a felhalmozódó tudás alakítja. Nemcsak a mértéktartó magyar paraszti gazdálkodás tapasztalati anyaga őrzi, az agrártermelés több évszázados, hagyományozódó szabályrendszere tanúsítja. Az újabb és újabb körülmények és követelmények is szakadatlanul változtatják. Hiba lenne mindezt valami egyenes vonalú fejlődési sémába erőszakolni vagy vállveregetve dicsérgetni az egymásra hágó évszázadokat. Minden kornak megvannak a saját megoldandó feladatai. Egyiknek sem könnyebb a másiknál. Korszakonként kell megrostálni és új összefüggésekbe rendezni az emberiség ősi tapasztalatait, kialakítani ismereteket tároló, tovább örökítő mechanizmusait.

Éles korszakhatárokat azonban, miként a történelemben általában, az ökológiai kultúrában is hiába keresünk. A hagyományok tovább élnek, egymásra csúsznak, vagy átítatják egymást. Három nagy egység mégis jól különválasztható.

Az első korszakot a mítoszokkal, kultuszokkal, vallási törvényekkel szabályozott ökológiai fegyelem jellemzi. Korántsem egyszerűbb vagy egysíkúbb ez az ökológiai gondolkozás, mint a későbbi korszakoké. Amint Hajnal István

megállapította: „A ’letelepedés’ sem ’gazdasági kérdés’, oka mélyebben fekszik. A tagozott (társadalmi) együttes nem a pillanat ingerei szerint igazodik a természethez vagy ’szokja meg’ környezetét, hanem formákkal fejezi ki viszonyulását hozzá. Már nem a földet, fát, virágot látja bennük, hanem önmaga és mások élményeit. Ezért érzi magát otthon a környezetben. Az alkalmi búvóhely keresése helyett a természet rendjében az emberi lét tényeire ismer rá. Kapcsolódik hozzájuk, de már emberi függetlenséggel: sajátos módokat fejleszt ki ennek szolgálatára, beleértve a hasznos megmunkálást is.”

A második időszak a tapasztalatokra, mechanikus ismeretekre tudatosan építő, racionális követelmények kora. Nagyjából a 16–18. század. Számításaikba már tudatosan beleértik a jövőt. A kisközösségek önrendelkező, szigorú szokásrendje éppen úgy jellemzi ennek a korszaknak az ökológiai kultúráját, mint az ipari forradalmat évszázados, lassú változásokkal előkészítő protoindusztriális korszak a maga vállalkozóival és lehetőségeivel. Meghatározza a reneszánsz szelleme, a városiasodás új igénye, a háborúk léptékváltása és a 17. század világgépváltozása, tudományos forradalmával s új gépeivel együtt. Nagy váltással jár az államrendszerekben bekövetkező változás. Tudományos felismerések alapján az abszolutista államhatalom központi rendeletekkel próbálja szabályozni a társadalom és a természet viszonyát. S a természetszemléletet a felvilágosodás szinte robbanásszerűen osztja meg.

A harmadik korszak merőben más, a modern tudományos ökológia kora. A nagyipar, az információrobbanás, a modern tudomány, a nagyvárosokba zsúfolt embertömegek, a természettől elszakadt társadalom, a válságok világa. A természet s ezzel a jövő végletes kizsákmányolása ellen, a környezet elszennyezése, elrombolása ellen kibontakozó mozgalmak kora.

Székely falutörvények

Milyen tapasztalatokkal rendelkeztek a természet egyensúlyáról a Kárpát-medencében a 16–18. században élő emberek? Tudták-e hasznosítani? S ha igen, hogyan? Vajon éltek a visszakapcsolás, az önkorlátozás képességével a természet öngazdálkodásának rendjéről, törvényeiről megszerzett ismereteikkel? Mi volt a természettel együttélés technológiája olyan évszázadokban, amikor a fa és a víz nemcsak nélkülözhetetlen mindennapi életfeltétel, hanem egyetlen energiaforrás?

Kivételesen jó vizsgálati lehetőségekkel rendelkezünk. Rendkívül gazdag és változatos jellegű forrásokból kaphatunk választ. Udvarbírói utasítások, bányaarendtartások, erdőhasználati szerződések, uralkodói rendeletek, országgyűlési végzések, kárbecslő és különféle vizsgálati jegyzőkönyvek, uradalmi erdészeti rendelkezések – szinte a bőség zavarába hozzák a kutatót. Van azonban egy kivételesen izgalmas forráscsoport: a székely falutörvények. Segítségükkel csaknem „vegytiszta” körülmények között vizsgálható egy közösség, a székely székek társadalmának ökológiai kultúrája.

A székely társadalom ekkor már elvesztette régi, zárt jellegét, de még őrzi ősi hagyományait, a falvak és a székek belső egységét, önigazgatását. Minthogy két és fél évszázadon át, 1581–1848 között a falvak népe generációról generációra megszavazta és írásba foglalta a falu szokásjogi normáit.

A mostoha természeti viszonyok között élő székelység két legfőbb kincse a víz és az erdő. Falutörvényei arról tudósítanak, hogy védelmüket, karbantartásukat, sőt, megújuló képességük őrzését életbevágó feladatának tekintette. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a falutörvényekből tudatos, fejlett ökológiai kultúra igényeivel élő társadalom tekint reánk.

A folyóvizek és a kutak tisztaságát minden közösség drákói szigorral védi. A patakmedrek karbantartása közös feladat. Csíksomlyó megye néven összefogott több falu 1608., 1688. és 1692. évi közös falutörvényének bizonyossága szerint, aki ezt a közös kötelességét elhanyagolja, az büntetésül 12 forintot fizet.

Érdemes alaposabban is szemügyre venni a háromszéki Papolc 1733-ban leírt falutörvényének idevágó passzusát. „Minthogy a folyóvizünk, amelyből élünk, nyári szárazságban kicsiny szokott lenni, melyre nézve abba, vagy a víz mellé, úgy az utcákra is semmi házbéli szemetet, ganét, annál inkább akárminémű dögöt senki hánni, vetni ne merészeljen. A szűcsök, tímárok a csávált bőröket belé ne mossák, se ne áztassák, úgy a kendert se falu között, se a falun feljel vagy alol a folyóvízbe ne áztassák. A falun feljel s a faluban azért, hogy a levít [ne] igyák, alol a mezőben azért, hogy cövekeléssel megszorulván a víz árka, vízáradáskor kiszakaszt és károkat tészen.

Kenderáztató tókat némely bizonyos helyeken tarthat s csinálhat akárki, de a falu útjának, malmok árkaiknak s a víz folyásának ártalmára senki tót csinálni s tartani ne merészeljen, sub poena flor. 3. Ahol ilyenek találatnak, bétölttessenek. A folyóvíz árka pedig mind a faluban, mind a mezőben jó gondviselés alatt légyen, ahol hibás vagy szoros, igazítottassék, a gaztól... tisztítottassék, tágasítottassék, ha úgy kívántatik, egész falu által is illendőképpen meg megkésztessék. Melyet ha posthabeálna [elmulasztana] a bíró, büntettessék flor. 3. Másként a folyóvízbe semmi fákat, fűz-, éger- és egyébféle ágakat belevagdalni, hánni senki ne merészeljen; sub eadem poena.”

Papolc „vízvédelmi” rendelkezése több szempontból is tipikusnak mondható. Hasonló követelmények másutt is megtalálhatók. De sehol nem ennyire rendszerezetten.

A bevezető gondolat – „folyóvizünk, amelyből élünk” – még a régi kultikus vízképzetek emlékeire utal. A 16–18.

században az ősi mitológiai vízkultusz a művészetekben, irodalomban él tovább. Szimbolikus jelentéseket hordoz. A kortársak még értik: a víz, a fürdés, a folyóvíz, a friss víz az újjászületést, a megújulást, az élet folyamatosságát jelenti a népi kultúrában, éppen úgy, mint az elit világában. Papolc falutörvénye a bevezető, szinte toposz-szerű gondolatból azonnal átvált a reáliák világába: nyári szárazságában sokszor kicsi a folyó – tehát jól ismerik, kitapasztalták szokásait, természetét. Sokféle bajt okoz, ha akadályozzák a szabad vízfolyást. Ezt másutt, más falvak is sokféle variációban megfogalmazzák. A meder rendszeres tisztítása közösségi feladat. Nemcsak azt büntetik, aki magát kivonja alóla. Pénzbüntetés terhe alatt a bíró – vagyis az előljáró – felel, ha a közösség vagy bármely tagja elmulasztja kötelességét.

Figyelemre méltó, hogy a korabeli ipar szennyezésétől mennyire védik folyóvizüket. Bármelyik más táján az országnak, városok, uradalmak, közösségek rendtartása szerint keményen büntetik, aki a vízbe szemetet hány vagy – mint például a háromszéki Szemerja falutörvénye mondja – „ha ganéjt, vagy valami rútságot” dob a patakba. Papolc törvénye hangsúlyozza, hogy ezenkívül hányféle ipari szennyezéstől kell védeniük a vizét. Székelyföldön a gazdaságföldrajzi adottságok következtében fejlett az ipar. Tímárok, szűcsök, mészárosok, mészégetők, festékesek – „aki feketét fest”, a festékest, a jellegzetes székely szőnyegfajta gyapjút festők –, fafaragók szennyezhetik a vizet. A 17. században már több fűrészmalom működik, és virágzik a faipar. Szabó T. Attila *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tára* 1590-ben jelöli a fűrészmalom első jelzését írott forrásban: „wagjon egy fwrez malmunk Zetelakan az falún fellywl mely fwrez malom vajon nagjarok new helyben Zetelakan”.

A székely falutörvények tudatosan védik a háziipar és az ipar szennyezése ellen a vizet. Kenderáztatás élő vízben tilos, a kenderáztató tavak nem lehetnek kutak, folyók, patakok közelében. Szemerján, aki úgy áztatja a kendert, hogy a töből

„kicsap”, „kimegy” a víz, azt is megbüntetik. Ami itt generációk természetes tapasztalata, azt majd a 18. század végén Csapó József debreceni orvos és fizikus tudományos igazsággént foglalja össze. „Nem jó a kendert halas tóban áztatni, mert mind elvesznek miatta a halak. De igen ártalmas ivó vizekben áztatni, mert azokat döglettessé teszi.”

Székelyföldön az erdők a 16–17. században nagyrészt közösségi tulajdonban vannak. Ezek hatalmas, többórányi vagy -napi járóföldnyi erdőségek. Ilyen például az aranyosszéki „közös erdő”, amely tulajdonjogát I. Rákóczi György fejedelem is megerősítette. Ilyen „Marosszék közhavasa”, azután a „hét község havasa”, s háromszéki „Kilencfalu erdeje”, a hargitai „tizenhét falu havasa” és még sok más, köztulajdonban lévő erdőség.

Az erdő, a fa a mostoha viszonyok között élő székelység életében a lét alapvető feltétele. „Nemcsak háttér, támasz volt, hanem a paraszti gazdálkodás egyik alapvető tényezője, szervesen épült bele a szántóvető állattenyésztő szimbiózisába.” „Fűrészdeszka”, „gyérgyai fűrész deszka”, „fűrészmalom-mester”, „veöttem Szekelj fwresz Deszkatt Varos számára” s más hasonló kifejezések és tájékoztatók kimeríthetetlen bőségben idézhetők a 16–18. századi forrásokból, bizonyítva, hogy a háziipar mellett a vállalkozói ipar is virágzott a kor színvonalán.

A falutörvények fejlett erdőgazdasági rendről tudósítanak. Szabályozzák a fa kitermelését, a fa használatbavételének módját. Tudatában vannak a névtelen törvénykezők, hogy az erdőből élnek. Ki kell elégíteni épület-, szerszám-, kocsifa-igényeiket, tüzelni, fűteni kell, fejlett a faipar, virágzásnak indul a kereskedelem. A székely erdőrendtartás alapja a célszerűség és az, hogy biztosítsák az erdők regenerálódó képességét. Bizonyos erdőket rendszeresen kivesznek a használatból. Védik a fiatal erdőket. A használatból kivett, úgynevezett „tilalmas” erdőt pusztítót keményen büntetik, fizetnie kell, fejszáját, láncát, szekerét elveszik. Az erdők

használatát a fák fajtái, minősége szerint szabályozzák. Külön gonddal őrzik az értékes fákat, a bükkösöket, csererdőket, a tölgyeseket, s az ősi nagy szálfaterületeket, az avasokat. Tűzifának a száraz, kidőlt vagy haszontalan fákat rendelik. Mivel a lakosság a szántók, kertek, kaszálók területét csak az erdők rovására növelheti, az irtásról a közösség határoz. A székely erdővédelmi rendet szigorú önkorlátozás jellemzi, egyensúlyt igyekeznek tartani a megélhetési igények és az erdőségek továbbélő képessége között. Óvják a rablógazdálkodással szemben. Tiltják a féktelen állattartást, a különösen veszélyes kecskék elszaporodását, a lepusztító legeltetést. Kemény büntetést kap a faaszaló, tilos az égetés.

A székely erdővédelmi koncepció leglényegesebb része, hogy az egyes erdők használatát célszerűen változtatják. Tudatában vannak, hogy az erdőknek regenerálódásra van szükségük, de eljárásukat a múlt tapasztalatával és a jövő igényeivel indokolják. Atyáink tilalom alatt fölnevelték, kötelességük, hogy ők is „fölneveljék a jövőre nézve”.

Nem túlzás tehát különleges egyediségében értékelni a falutörvényekből kiszűrhető székely erdőgazdasági alkotmányt? Lehet, hogy amit mi különleges fejlettségnek tulajdonítunk, valóban nem több, mint ősi gyakorlat.

Korábbi, a 13. századra visszautaló példákra az erdőnevek, a szóhasználat figyelmeztet. Így például az „eresztvény” sarjadozó fiatal erdő, az „avas” ősi, nagy fákból álló erdő, óvott erdő, az „avasfogás” tilalombavétel, de a falutörvények többnyire már a „tilalmas erdő” kifejezést használják.

Milyen civilizációs szintről tudósítanak a régi erdőnevek?

Csak a csíkszéki falvak erdőrendtartásából kiemelhetünk néhányat: „Hosszú havas”, „Keresztes havas”, „Borda havasa”. Összegyűjtésük a történeti Magyarország többi erdőneveivel együtt sürgető, elvégzendő feladat lenne.

A középkori Magyarország erdészeti kultúrája a korabeli európai szinthez viszonyítva fejlett volt. A magról ültetett erdők (1262. Csallóköz) igen korai emlékek a királyi, majd

magánföldesúri erdőgazdálkodásról, erdők őrzéséről, erdőt védő erdőispánságokról, az erdők óvásáról tudósítanak. Az okleveles anyagban elég korán feltűnnek erdőbírók, őrzik az erdők különböző részeit. A Tripartitum pedig mintegy összefoglalja az erdőgazdálkodás elért szintjét. A székely falutörvényekből kiszűrhető ökológiai gondolkodás számunkra azért érdekes, mert részben a régi hagyományokban gyökeredzik, részben pedig az új korszak körülményei között, az egyéni érdekek helyett a közösség, mégpedig a megszületendőkkal meghosszabbított közösség, vagyis a jövő érdekeit szolgálta.

Hol helyezkedik el ez a fajta közösségi ökológiai gondolkodás a 16–18. században a nagyobb közösség, az ország viszonyai között a virtuális ökológiai értékrendben?

A kritikus korszak

A 16–18. század, amint már jeleztük, váltás korszaka az ökológiai gondolkodásban. A kibontakozó vállalkozói ipar, a technikai újítások következtében megugró termelés, a távolsági kereskedelem intenzitása s a nagyhatalmi politika új módon, sőt, gátlástalan mohósággal veszi igénybe vagy venné igénybe a vizet és a fát. De már a 17. században nyomon követhető, hogy a centralizált állam – például a francia kormány – bevonva a tudományt, keresi az új egyensúly módjait. Magyarország három hatalom alatt él ebben a kritikus korszakban. Az ország középső harmadát az oszmán hatalom birtokolja. A 16–17. században az erdők és vizek használata szempontjából talán legkritikusabb területen, a nyugati-északi sávon, a Királyságban kétpólusú kormányzat igazgat: az egykori Magyarország intézményei, vármegyék, rendi főméltóságok, országgyűlések fölött a Habsburg-kormányzat centralizált, majd abszolutista államrendszere veszi át az irányítást úgy, hogy ezt a területet a különböző

osztrák tartományok és Csehország, Tirol együttesébe igyekszik szervezni. Erdély önálló fejedelemség, majd a 18. század elején, a török kiűzése és Rákóczi önrendelkező államteremtő kísérlete után, ez az országrész is betagoódik a Habsburg Birodalom államrendszerébe, ugyanúgy, mint a középső országrész, a másfél évszázadon át az oszmán hatalom alatt élő, kétharmadnyi területe az országnak. Egységes államhatalmi szintű, átfogó rendelkezésre másfél évszázadig lehetőség sem nyílt.

A székely falutörvények jelentőségét kiemeli a másik körülmény, hogy a társadalom és a természet szerves együttélését állandósult hadi helyzet zavarta meg. Másfél évszázadon át különböző háborúk színtere az ország. Több hadsereget kell eltartania a lakosságnak, és annak megfelelő infrastruktúrát kell kiépítenie és működtetnie. Majd Magyarország területén zajlik le a 17. század legnagyobb, hatalmas tömegeket és anyagmennyiségeket megmozgató háborúja. Tizenöt évig (1683–1699), amíg a Szent Liga csapatai délre szorítják a törököt, az ország területe egyszerre hadszíntér és hátország.

Mindemellett a nemzetközi gazdasági változások következtében Magyarország bányakincsei, főleg a réz, a só és a fa iránt is felugrik a kereslet. Megjelennek és elterjednek – amint láttuk – a nagyobb teljesítményű fűrészmalmok. Üvegofficinák, papírmalmok épülnek. A vaskohászat növekvő igényeinek kielégítésére faszénégető társulások alakulnak. Röviden: nálunk is bekövetkezik a vizek és erdők fokozott igénybevétele kora. De nagyon kedvezőtlen körülmények között. Jellemző, hogy a háborúk harsány jelenei árnyékában, Mohács évtizedében a Fugger-Thurzó rézbánya és rézolvasztó vállalat gyors haszonra dolgozott, rablógazdálkodást vitt. Tizenöt év alatt kipusztította a bánya erdeit. Már az 1530-as, 1540-es években érezhető a fahiány.

A szükségletek megugrását, mennyiségi növekedését néhány kiragadott példával érzékeltethetjük. A török és a

magyar végvárak tízezerszámra igényelnek cölöpöket, zsindelyt, deszkát. Évente sok száz kocsi tűzifát nyelnek el. Egy 1674. évi kimutatás szerint a felső-magyarországi végvárak katonaságának csak fűtésre évi 24 542 szekér fa kellett: 1687-ben csak a likavai uradalomból a háború céljaira 11 000 szálfat, 7000 hídoszlopot és 900 000 zsindelyt rendelt a kincstár. A téглаégetőkben, mészégetőkben, a sörfőző, pálinkafőző rézüstök alatt erdőket füstölnek égre a lángok. A hamuzsírőzés faigényei különlegesek. Megsokasodnak a különböző malmok. A városi házak, várépületek, kastélyok zsindelytetejét tízévenként meg kell újítani. A bajmóci vár fedésére 1638-ban például Pálffy Pál 100 ezer zsindelyt rendel. A szállítás szekerek, hajók, hordók sokaságát követelte, nemcsak a bort, hanem a lisztet, lőport, sót, fegyvert, könyvet sok más egyébbel együtt ugyancsak hordókban szállították. Az akkor korszerű ostromeljárások cölöpökkel, padozatokkal, támdeszkákkal kibélelt vívó- és védősáncok és árokrendszerek labirintusának kiépítését követelték. A Duna-part menti erdők, a folyó természetes keretei, a vidék gazdái Buda és Eszék között a háborúnak estek áldozatul, azért kellett kivágni itt a fák ezreit, hogy szabaddá tegyék a partot a hajókat délről az ár ellenében visszavontatók számára.

Indokolt tehát a kérdés, mi történt ebben a kritikus korszakban országos szinten a természet regenerálódó képességének biztosítása érdekében. Ismereteink hézagosak, de néhány tendencia így is elég világosan kirajzolható. Az erdők tulajdonviszonyaiban ott következik be a legszembetűnőbb változás, ahol egyszerűen nélkülözhetetlenek: a bányák körül. A bányák a kincstár vagy a kincstártól bérlők tulajdonába mennek át a régi bányapolgárok kezéből, és a városok, kisközségek évszázados erdőgazdálkodási kultúrája előbb-utóbb megszakad. Az erdőhasználat irányítása a centralizált Habsburg-állam, a kincstár kezébe kerül. A kincstár korán

felismeri, hogy a bánya létalapját vesztí el, ha kipusztul körülötte az erdő. Még senki nem mérte fel, hogy a faszén, az ácsolat, bányaberendezés mennyi fát kívánt évente. Néhány példa: Besztercebánya a 17. század második felében évi 14 ezer öl fát igényel. Selmezbányán évente 95 ezer fakosárra volt szükség, ezeket fiatal tölgyekből készítették és egy-egy kosárhoz három fát használtak fel. A centralizált Habsburg-bányaigazgatás rendeletek sorával próbálta szabályozni az erdőhasználatot. II. Miksa császár és magyar király 1565-ben kiadott erdőrendtartása a kor színvonalán áll: szabályozza a fák minősége és kora szerint a fa felhasználását, az erdők kitermelését, intézményesített védelmi rendszert állít fel, és gondoskodást követel a jövőről, vagyis megköveteli a kivágott erdők új telepítését. E rendelkezés azonban a bányák és kohók szükségletére szorítkozik. Nagyobb baj, hogy sem ennek, sem az 1671. évi bányaerődtartás erdőgazdálkodási szabályainak betartását nem tudják biztosítani. 1676-ban I. Lipót császárnak a selmeci bányaerődek megővését célzó rendelkezése is nagyrészt papíron marad. Vannak a Kamarának képzett és lelkiismeretes tisztségviselői, nagy az ellenőrzés, de a rendelkezéseknek nem tudnak érvényt szerezni. A bányaerődek a bérlők és a kincstári alkalmazottak szabad prédájává lettek. A kamarai tisztek saját haszonra kereskednek a fával, adják bérbe az erődeket, vagy használják állattartásra, a maguk nyereségére. A kincstár minél nagyobb haszonra tör, s a bányák köré kincstári fűrészmalmok, mészégetők, üveghuták, pálinkafőzők sorát telepítik. Az alkalmazottak magánvállalkozásai pedig igen jól megférnek a kincstári létesítmények árnyékában. Nincs közösségi, helyi, tulajdonosi ellenőrzés. Olyan jelenség ez, amely behatóbb vizsgálatot érdemelne, összevetve például a jövővel számoló közösségi székely erdőhasználattal és a közösség ellenőrzése alá vett védelem hatékonyságával.

Nem jobb a helyzet a 17. századi magyar Királyságban ott sem, ahol elvileg megmarad az erdő magántulajdona. A

földesúri, gazdatiszti utasításokat még nem értékelte a kutatás abból a szempontból, hogy például a fűrészmalomtelepítéseket, bánya- és officina-létesítéseket mennyiben kísérte az erdők regenerálódó képességének védelme. 1649-ben Széchy Mária kényszermegállapodást köt a kincstárral, hogy a zólyomlipcsei és murányi uradalmi erdeit a bányák céljára használja a Kamara. A megállapodás több erdővédelmi kikötést tartalmaz. Így például leszögezi, hogy a kincstár nem irtat többet, mint amiben megállapodtak, munkásai és alkalmazottai pedig nem tarthatnak állatokat. Az uradalom viszont csak háztartási célokra vágathat fát. A megállapodást egyik fél sem tartotta meg. Ennél azonban sokkal lényegesebb, hogy a földesúri birtokon a 16–17. században kibontakozó majorsági gazdálkodás lényegesen megváltoztatja a jobbágyság és a földesúr viszonyát a vizekhez és az erdőkhöz. A folyamatot árnyaltan vizsgáló Takács Lajos kimutatja, hogy egyrészt új, haszonra törő, szigorú ellenőrzésre, védelemre épülő uradalmi erdőgazdálkodás indul kibontakozásnak, másrészt „lényegesen megváltozott a jobbágyságnak az erdőhöz való joga vagy inkább a jogból következő gyakorlata”.

Mindez a csupán nagyon nagy vonalakban ismertetett folyamat témánk szempontjából azért lényeges, mert a társadalom nem közönyös, tudatlan vagy néma szenvedőként élte át. A kormányzati fórumok sem cinikus egykedvűséggel szemlélték, hanem – racionális gondolkodásukra jellemző módon és keretek között – keresték a megoldást. A bányapolgárok szívósan küzdöttek erdeik kisajátítása ellen. A hadsereg mérhetetlen fapazarlása miatt vármegyék sora tiltakozott. Ha pedig végigvizsgáljuk a gyümölcsfákat, kerítéseket feltüzelő katonaság pusztításait felmérő kárbecslő jegyzőkönyveket, a panaszosok – városiak és falusiak – szavaiból az ismeretlen Magyarország ökológiai gondolkodásáról is rendszeresebb és mélyebbre ható áttekintéssel rendelkezünk. Országgyűlési végzések vagy

Apafi Mihály erdélyi fejedelem parancsa Vízakna város erdei védelme érdekében a sóbánya tisztjeihez, tanúsítják, hogy a közhatalom felelősséget érez és megoldást keres.

A gazdasági igények s az erdőpusztulás következtében is növekvő árvízveszély s nem utolsósorban a tudomány lehetőségei magukkal hozták, hogy Magyarországon a 17. századtól egymást érték a folyók szabályozásának, csatornák építésének tervei. Ezek többnyire fantasztikus, kivihetetlen elképzelések voltak, de figyelmet érdemelnek, mert több esetben helyi közösségek is állást foglaltak a kérdésben. A források még részletesebb feltárára várnak, jelenlegi ismereteink szerint információink elég szűkösek. Mégis figyelemre méltó jelzéseket kaphatunk.

Amikor például a Kamara úgy véli védeni az árvízzel fenyegetett magyaróvári uradalmat, hogy a Duna fő ágát Rajkánál az Óvári ággal összeköti, az ottani falvak tucatja tiltakozott a terv ellen. Régi tapasztalataikra hivatkozva állították, hogy így még nagyobb lesz az árvízveszély. 1727-ben pedig Debrecen emelt szót egy Tisza–Berettyó-csatorna terve ellen. A Kamara a sószállítás érdekében Dobnál egy csatornán vezetné ki a Tisza vizét Debrecenig, s onnan a Berettyón át vissza a Tiszába. A debreceni komunitást a 17. században már átgondolt erdővédelmi intézkedések jellemzik. Most a Tisza–Debrecen–Berettyó-csatornatervvel kapcsolatban a vízjárás mélyreható tapasztalataira hivatkozva mutatja ki, hogy az elgondolás halva született. A vízállás szélsőséges, a csatorna nyáron nem működne, ősszel és tavasszal, áradásos időben pedig rávinné a városra a Tiszát. Érvek sokaságával utasították el a tervet. Tiltakozásként a felmérő előmunkálatokhoz sem adtak embereket.

A különböző tervek anyagát még senki nem vizsgálta meg az ökológiai gondolkozás szempontjából. Megfigyelések sokaságát lehetne kiszűrni belőlük. A különböző terveket ugyanis a helyi viszonyokat jobban ismerő bizottságok nézik át, vizsgálják meg, s nemegyszer megkérdézik az idősebb

lakosokat is. Általános jellemzője a 17–18. századi terveknek, hogy az elvi elgondolás képviselői ellenében az ott élők évszázados tapasztalatokat szegeznek szembe. Ismerik a folyó vagy a mocsár minden fortélyát. Érdekes, hogy a különböző csatornatervек készítői viszont elméletileg fogalmaznak meg olyan gazdasági érdekeket, mint a hajózás, a kereskedelmi cikkek szállítása, s a nagy többségben jobbágyi lakosságra csupán parancsokat végrehajtó munkaerőként számítanak.

Leegyszerűsített állítás lenne a rövid és hosszú távú érdekek vagy már tudatos országos és helyi érdekek ellentéteiről beszélni. Mégis, lehetetlen nem látni a Habsburg centralizált kormányzat döntéseiben a birodalmi érdek elsődlegességét. Ez az 1710–1720-as évek nagyszabású kincstári fűrészmalom és hajóépítő műhelyek telepítésében egyértelműen nyilvánvaló. Tudatosan megfogalmazott szempont: Tirol, Alsó- és Felső-Ausztria erdei az előző századokban kipusztultak, a Magyar Királyságban viszont bőven vannak erdők. Néhány rövid évtized leforgása alatt azonban már megmutatkoznak a döntés végzetes következményei: egy 1720-as évekbeli kimutatás szerint Magyarországon fogynak az erdők, szemmel láthatóan kevesebb a szálfa.

A 18. században a kormányzat már tudományos megfigyelések, felmérések, javaslatok, különböző megoldásokat ajánló tervek változatos nemzetközi és hazai anyagára is támaszkodhatott. Mégis időbe telt, amíg megszületnek a természet öngazdálkodását jobban figyelembe vevő központi intézkedések. Mária Terézia szakít elődei hibás gyakorlatával, és visszaadja az erdőt a bányavárosoknak (1747), de az erdőgazdálkodást országosan szabályozó erdőrendtartás (1769) után csak 1791-ben születik meg a központi erdővédelmi törvény. Mégis változatlanul nélkülözhetetlenek a regionális viszonyokat, helyi adottságokat jól ismerők, a kisközösségek gyakorlati

tapasztalatai. Bizonyítják az erdélyi viszonyok és a székely falutörvények.

Erdélyben a Habsburg-berendezkedés súlyos következményeit Hadik András foglalta össze 1768. évi memorandumában. Az ország gazdasági viszonyait felmérve az erdők állapotáról lesújtó képet festett, átfogó reformokat javasolt. A Székelyföld erdőgazdasági kultúrájára jellemző, hogy amikor ott az 1769-ben kiadott királyságbeli központi rendtartást 1781-ben bevezetik, megpróbálják azt helyi viszonyaikhoz igazítani. Pedig a 18. század második felére a Habsburg-kormányzat határőrszervezete megbontotta a székely falvak és székek közös erdőbirtoklásának rendjét, a szűkös szántókat csakis az erdők rovására bővíthették. A kincstár kisajátító fűrészmalom-telepítéseivel és a piac növekvő igényeit a gyors haszonra kihasználók rablógazdálkodásával sem tudott a meggyengült székely faluközösség megküzdeni. Jól érzékelik a veszélyeket. Egyre gyakoribb lesz a háromszéki Árkos falutörvényében (1760, 1766) olvasható megállapítás: „Szemmel láthatólag pusztulása lévén erdeinknek”. A drákói határozatok, okos erdőtelepítési tervek indoklása vészjelzés és segélykiáltás: a magunk és utódaink életét pusztítjuk el. Árkos 1824-ben a következő határozatot hozza: „fontolóra vévén azt, hogy néhai őseinktől reánk maradt és nagy tilalom alatt felnevelt csere avassaink és mindennemű bükkös erdős bérceink régi törvényeinknek ellenére csaknem a végső pusztulásra jutottanak... Úgy hogy, ha előre nem gondoskodnánk, nemcsak az épületbeli szükséges fánkot, de még tűzifánkot is bajosan szerezhethnők meg. Melyekre nézve, mind a mostani élő emberek hasznára, mind pedig a következő succes-soraink boldogságára, az erdőbéli haszonvehetés, megtiltás és megtartás végett írtuk e következő constitúciót törvényül.” Gyergyószárhegy ugyancsak „a jövődre nézve” nevezi „keserves és nagy nyomorúságnak” az erdők pusztulását.

A székely falutörvények felfedezője, Imreh István értékelésüket az országos szintű, megkésett erdővédelem uralkodói intézkedésével összevetve végezte el: „Az erdőt óvó, a pusztítását tilalmazó végzések, az erdőlés rendjét megszabó határozatok olyan népi erdészeti kultúráról tanúskodnak, amelynek II. József erdőrendtartása mellett sem kellett szégyenkeznie.”

A székely falutörvényekben kitapogatható ökológiai gondolkodás minőségét vizsgálva erdővédő intézkedéseiket érdemes a nyugat-magyarországi nagybirtok erdőgazdálkodásával összevetni. A Széchényi-uradalmakban a 18. század második felében kibontakozó erdőóvás rendelkezéseit áttekintő Takács Lajos nyugat-európai és osztrák hatásokat mutatott ki bennük. Európa-szerte katasztrofális lett a fahiány, és a 18. század végére a fa értéke rendkívüli mértékben megnövekedett. „Érthető, hogy a nyugati hatásokra oly hamar reagáló Nyugat-Magyarországon még nagyobb szigorral védték a már földesúrinak tekintett erdőket.” Ha azonban ezeket a drákói védelmi intézkedéseket a székely falutörvényekkel hasonlítjuk össze, további felismerésekre juthatunk. A nagybirtok nagyüzem, hivatalnoki testület, erdőispánok gárdája őrzi az erdőt. De a tilalmak, büntetések, az értékes fafajták fokozott védelme, a faaszalás üldözése, a sarjerdők óvása már a székely falutörvényekben is megtalálhatók.

Ami ezután következik, a 19. század: a reformkor, a korszerű tudomány igényei, az erdőt országos közügynek tekintő országgyűlési végzések, nagybirtok és parasztgazdaság, az első egyetemi végzettségű erdészgenerációk. Az ipar és városiasodás új lépéseket követel a korszerű ökológiai gondolkodás nagy jövő előtt álló útján.

Áttekintésem nem több, mint vázlat. Magyarországon a kora újkor évszázadaiban megfigyelhető ökológiai gondolkodás egyetlen kis részletére próbáltam felhívni a figyelmet. Az érdemi feladat, a rendszeres feltárás több

tudományág összefogásával végzett, széles körű kutatást kíván, nagy munkát, a most induló fiatal történészek, néprajztudósok, biológusok, erdészek és még sok más tudományág szakembereinek, generációknak közös erőfeszítését, a társadalom gondolkozási kultúrájának átalakítását, bevonva a középiskolai történelemtanítástól az egyetemekig minden fórumot.

(1989)

KÖRNYEZET ÉS VÉGVÁR

Mi újat mondhat a történeti ökológia a vártörténeti kutatóknak? És viszont? Mit nyújthat, nyújthat-e egyáltalán valamit a végvárakkal, a végvári társadalommal foglalkozó tudomány a környezet múltjával foglalkozóknak? Magam is meglepődtem, hogy ez a párbeszéd milyen régi már, csak nem rendelkezünk felfogóberendezéssel hozzá. Mennyire lényegbevágóan újat tud mondani történelmünk fontos fejleményeiről is.

A legfiatalabb tudomány

Egyetemes értelemben véve is a történeti ökológia a tudományok legifjabb ága.

Szervezetileg 1986 nyarán, a berni Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszuson született. Fejlődése rendkívül dinamikus. Fél évtized alatt kutatóközpontok, tanszékek, folyóiratok, konferenciák s tanulmányok, könyvek sora bizonyítja, hogy sok mondanivalója van, és elemi igényeket szolgál. Megrekedt vitákat visz tovább. Régi kérdésekre ajánl új válaszokat, és megvilágítja távoli évszázadok eddig homályos jelenségeit. Közvetve pedig, a kultúra és az autonóm tudomány áttételein, a világ ma talán legégetőbb gondjára ad választ: megállítható-e természeti környezetünk pusztulása.

Van-e közös nyelv, a történeti ökológia és a több évszázados múltra tekintő vártörténet párbeszédéhez?

A történeti ökológia gondolati problematikája a 19. században a társadalomtudományokkal együtt született. Különböző irányzatok és iskolák egymással is vitázva próbálták eldönteni, hogy a földrajzi adottságok – az éghajlat, a talajviszonyok, a növénytakaró, a domborzat – hogyan

határozták meg a társadalom mindenkori tevékenységét. Közben hatalmas anyag gyűlt össze a különböző korszakok, civilizációk természetismeretéről. Ettől függetlenül megfogalmazást nyert, hogy a természet csak annyiban meghatározó, amennyiben lehetőségeket kínál és korlátokat szab, a társadalom megoldásokat választ és dönt. Kialakult a 19. századi fejlődésfogalom jól ismert vulgáris változata, eszerint az előrehaladás nem más, mint hogy az ember leküzdi a természet erőit. A fejlődés hosszú folyamata valójában győzelemsorozat. Így jut el az ember a mítoszoktól a rációig, a kiszolgáltatottságból oda, hogy – vélték – uralkodik a természet felett. Történetírói iskolák munkáját határozta meg a felfogás, hogy a természeti környezet befolyása a civilizáció előrehaladtával csökken, a fejlődés és a természet korlátozó hatása fordított arányban van egymással, különben is a természet jelenléte a történelemben annyira lassan érvényesült, az ipari forradalom után pedig már nem volt tényező, hogy a társadalmi és a gazdasági folyamatokat nem befolyásolta. A közvélemény körében általános hiedelem lett, mert a természet visszavonulásra kényszerült a „diadalmas”, az „óriássá lett ember” előtt. Tudatosan használok a mesterségesen felfokozott önbizalom romantikus kifejezéseit, a romantikus naturalizmusnak nevezhető felfogás mára muzeálissá vált ismeretterjesztő szókincsét. A tudományos vizsgálatokat ez annyiban befolyásolta, hogy nem fordítottak különösebb gondot a természeti adottságokra, mivel úgy vélték, a természet átalakításának ez a folyamata a régi évszázadokban rendkívül lassú volt, visszafogottan zajlott, közvetlenül nem befolyásolta az elmúlt évszázadok fejleményeit.

Időközben a szaktudományok megfigyelései a néprajz, régészet, gazdaságtörténet, éghajlat-, erdészet-, életmódtörténet, a demográfia, a vízügy múltja, az etnobotanika, etnomedicina, geológia, az agrártörténet, a művészettörténet több oldalról aláásták a természeti

viszonyokkal nem, vagy nem kellően számoló felfogást. Néhány évvel ezelőtt pedig, amikor a „hogyan lett az ember óriás” teória, a természet legyőzésének meséje látványosan összeomlott, ezek a szaktudományi eredmények nagy lendülettel indíthatták útjára azonnal, szinte teljes fegyverzetben a történeti ökológiát. Ezek tették lehetővé, hogy megfogalmazza az eddigiekhez képest gyökeresen ellentétes válaszát az ember és a természet viszonyáról: a régi évszázadokban az ember együttműködött a természettel.

Mi okozta a hirtelen változást, a „szikraátütést”? A holtra szennyezett Rajna? Csernobil? A savas esők? A vízlépcsők környezeti katasztrófája? Vagy a makrovizsgálatok hűvös láttelepe, hogy az őserdők irtása a föld tüdejét pusztítja el? Ez a jövő század historiográfiája. Nekünk az a dolgunk, hogy tudomásul vegyük, környezetünk a történettudomány tárgya lett. Ma már az ókortól a felvilágosodásig, a keresztény kultúrától például az arab vagy a mohamedán világ természetismeretéig az emberiség egész történetét átfogják az ökológiai vizsgálatok. Eredményeik a következőkben foglalhatóak össze.

Mese a természetet legyőző ember képzelete. Valójában a különböző civilizációk emberei az őskortól az újkorig, Európától Afrikáig mindenütt igyekeztek együttműködni a természettel. Elkerülhetetlen volt, hogy többé-kevésbé beavatkozzanak természeti környezetükbe, de tudták, életük, fennmaradásuk függ attól, hogy egyensúlyt teremtsenek igényeik és természeti környezetük regenerálódási képessége között. Fa-mítoszok, a víz szakrális kultuszai, a virágszimbolumok bizonyítják, hogy az adott lehetőségek között, a földrajzi körülmények és a fejlődés kulturális szintjén kialakították azokat a visszakapcsolási rendszereket, amelyek óvták a környezetet, lehetővé tették, hogy egyensúly legyen a természeti adottságok és a társadalom működőképessége között. Ma már különböző problémakörökben, finom módszerekkel tárják fel, hogy a

történelem egyes korszakaiban a természeti környezet és a társadalmi, politikai, gazdasági, technikai folyamatok milyen kölcsönhatásban voltak egymással. Az ember minden korszakban felfogta a természetről áramló közléseket, kialakította természeti tapasztalatainak tárolási rendszereit. Tapasztalatait és friss információit mérlegelve döntött, kényszerből és nem mindig helyesen, sokszor okozott környezeti katasztrófákat is, de kialakította visszakapcsolási készségeit. Lehetőségei szerint együttműködött a természettel. A természet pedig adottságaival, létével, visszajelzéseivel, a társadalomra sugárzó információi özönével mindig is a történelem tényezője, szereplője, sőt, sokszor „cselekvő” alanya.

A történeti ökológia módszere szigorúan történeti és interdiszciplináris. A legtágabb értelemben, mert nemcsak a társadalomtudományok különböző ágait öleli fel a néprajztól a művészettörténetig, a gazdaságtörténettől a régészetig, hanem a természettudományok eredményeit se nélkülözheti.

Talán ennyi is elegendő, hogy érzékeltessem, a magyar vártörténet ismeri az ökológia nyelvét. 1982 óta rendezi meg kétévenként az egri Vármúzeum nemzetközi konferenciáit Noszvajon, s történészek, régészek, az irodalom, a művészet, a mentalitás és más tudományágak kutatóinak ezek a találkozásai valójában élő interdiszciplináris műhely alakítottak ki. A közös gondolkozás eredményei, gazdaságtörténészek, etnográfusok, az építészet és a hadászat történetének kutatói egymás eredményeit vizsgálva a maguk szemszögéből egy sereg olyan kérdést fogalmaztak meg, amelyre a történeti ökológia adhat választ.

Átnézve a hazai vártörténeti kutatások gazdag irodalmát, úgy látom, hogy ebben az új párbeszédben a történeti ökológia is nyerhet. A hazai végvárrendszer kialakulása és fennállása ugyanis egybeesik azzal a korszakkal, amelyet az ökológiai vizsgálatok eredményei alapján kritikus korszaknak nevezhetünk.

Civilizációs korszakok szerint az ember és a természet együttműködése eszközeiben és tudatosságában változó, mondhatnám specifikus. Minden történeti szakasznak vannak új és tradicionális elemei. Hiszen a kultúra felhalmozott tapasztalatokat tárol, értékeket hordoz és új értékeket teremti.

A környezet változásai

A magyarországi végvárrendszer kialakulásának és fennállásának két évszázada, a 16–17. század döntő ökológiai változások ideje, kritikus korszak. Társadalom és környezet viszonya átalakul. A kora újkori ipar, kereskedelem, a tűzfegyverekkel és a nagy létszámú hadseregekkel viselt háborúk, a természet megismerésében bekövetkezett forradalmi változásokkal és a heliocentrikus világgéppel együtt óriási új igényeket, lehetőségeket hoztak a természet használatában. S rákényszerítették a társadalmat, hogy a természettel együttműködve új módszereket, eljárásokat alakítsanak ki. Újra számba kellett venni a régi korszakok tapasztalatait, be kellett építeni az új művelődési szinten a társadalom kultúrájába a mitikus természetvédelem, az ókori és a középkori természetismeret és természetbölcsélet tapasztalatait. A reneszánsz ember kilép a természetbe, megmássza a hegycsúcsokat, csatornákat épít, megteremti a hosszú hajóutak feltételeit, s a felfedezett Újvilágból eddig ismeretlen növények és állatok sokaságát honosítja meg. Az üveglablak, a távcső és a mikroszkóp új perspektívákat teremt, a könyvnyomtatás és a képűjságok meggyorsítják az ismeretek áramlását, és tömeges tárolását teszik lehetővé.

Nagyobb és több hajót építenek, elterjednek a fűrészmalmok, fellendül a réz- és a vashányászat, kibontakozik a korai manufaktúraipar, megsokasodnak a papírmalmok, az üvegofficinák. Sokkal több fára és vízre van szükség, mint a korábbi évszázadokban. A városok

lélekszámának megugrása új technikai tudást követel a vízellátásban. Mindemellett a kontinens éghajlati viszonyaiban is szembetűnő változás következett be. A magyar végvárrendszer kiépítésének korszaka a hűvösebb nyarak, különösen hosszú és kemény telek korszakával esett össze. Magyarország 16. százada a klíma történetében a „kis jégkorszak”. Mindez rengeteg részlet tisztázását, újragondolását követeli meg. Például mennyiben bizonyítható a hipotézis, hogy a mediterrán éghajlathoz szokott oszmánok terjeszkedése a klimatikus zónahatárral esik egybe. 1602 őszén Buda ostromát valóban a lassú eső fojtotta sárba? S ki tudja, az ifjú Köprülü Ahmedet milyen következtetésekre vitte az esztergomi vízhajtó gép látványa. Ahogy Evlia Cselebi leírta? „A várba vezető vízcsatornából a víz emberi nyak vastagságban a kéménynyíláson át egyenesen az ég felé kimenvén, három Szulejmánie minaretjénél magasabbra emelkedett s zúgva, dörögve úgy ment ki, hogy midőn legmagasabb pontját elérte, szivárványt játszva szökőkútszerűen leesett, s a Duna folyóba ömlött... Ne féljetek, fiúk! Ne féljetek! – mondta a gépházat működtető öreg molnár apó, és a nagyvezír, Köprülü-záde Fázil Ahmed pasa is megnézte e dolgokat, s a tiszteletre méltó öreg molnárnak ötven aranyat ajándékozott, és tíz akcse fizetésemelést rendelt el neki.” A törökök vízellátásának példáit vég nélkül idézhetnénk. Érdekes, hogy a kortársak, Evlia Cselebi vagy az olasz hadmérnökök sokkal többet írtak a várak és a természet kapcsolatáról, a környezetről, a természetről, mint később jó néhány történetíró. Ugyanakkor a hazai társadalomtudományok alapkutatásokat végeztek el. Meglepő például, hogy a végvárrendszer és a természeti viszonyok kapcsolatáról milyen izgalmas tényanyaggal szolgál Tagányi Károly erdészettörténeti okmánytára, Péch Antal bányászattörténeti anyaggyűjtése, Takáts Sándor életműve. Naplók, emlékiratok, törvények, a három hatalom alatt élő ország uralkodóinak rendeletei, hadmérnöki tervek,

útleírások, udvarbírói utasítások, várrendtartások és a várkerületi kapitányok levelezései az ökológiai kutatás ma még feltáratlan kincsesbányája.

A két világháború között az agrártörténet, a gazdaság- és művelődéstörténet művelői a klimatikus viszonyok alakulásának, a hidrológiai változásoknak, a folyók szabályozásáról, a természetismereti szintekről feltárt eredményeikkel úttörő munkát végeztek. Sokszor a teljes közöny és értetlenség légkörében. Például Rapaics Rajmund munkáit a két világháború közötti Magyarország tudománya nem tudta hová tenni. Löw Immanuel műve a Biblia növényeiről határainkon túl tudományos szenzáció volt, itthon alig ismerték. Ma senki nem kerülheti meg ezeket a műveket, aki a növények gyakorlati haszna és a kultúrába épült szimbolikus jelentésük kölcsönhatásával foglalkozik, vagy a történeti kerteket, a társadalom táplálkozástörténetét, orvoslási viszonyait, természetszemléletét igyekszik rekonstruálni.

Természet és védelmi rendszer

Vajon a végvárrendszer kialakulásában érvényesül-e valamiféle együttműködés a természettel, s ha igen, akkor az mennyiben volt meghatározó? Mennyiben szabták meg a végvárrendszer vonalát a természeti tényezők? A nagyszabású vártörténeti irodalomban ez a kérdés nem keltett különösebb figyelmet, legfeljebb egyes váraknál, várvédelmi szakaszoknál vázolták a természeti környezetet. Mert annyira magától értetődő? Csakhogy kérdés, ha komolyan vesszük, történelmünk egyik leglényegesebb fejezetében rakhat kérdőjeleket régi, megcsontosodott vélemények mellé.

Miért úgy alakult a végvárrendszer közisme vonala, hogy Magyarország kétharmadát harc nélkül átengedte? Tudjuk, hogy a politikai körülmények mélyebb elemzései, az erőviszonyok, a gazdasági feltételek behatóbb vizsgálatai sok

új eredményt hoztak. Az ország középső harmadát átszelő végvári vonal kialakulásának kezdeteit korántsem sikerült még pontosan rekonstruálni. Indokolatlanul hanyagolta el vagy írta le a régi történetírás a 16. század korai évtizedeit. A régészeti kutatások összesítő eredménye, hogy a 16. századi várépítészetben feltétlenül újra kell gondolni az 1500–1541 közötti időszakot éppen úgy, mint a szakirodalomban „hevenyészett építés korának” nevezett és 1556-ig terjedő időt. Ez azt jelenti, hogy a végvárrendszer harmadik vonala, a 150 évig érvényes határvonal nagyjából még 1541, tehát Buda elfoglalása előtt alakult ki. Annál inkább választ követel, miért az ország középső harmadát mintegy átengedve alakult ki a védelmi vonal.

Tény, hogy a végvárrendszer nyomvonala mindenütt a természet adta védelmi határ mentén vezet: a Drávától Fonyódig, a Balaton, a Rába, a Duna, a Vértes, Börzsöny, Garam, Ipoly, Mátra vonalán, s a Felső-Tisza vidékén. Nagyjából a síkföld és a hegyvidék találkozási vonalán. Fölösleges tehát a közismert végletes vádaskodás a magyar főurak és nemesek ellen. S a Habsburgok sem építhettek volna lejjebb, mondjuk Mohács vonalán vagy Buda alatt védelmi rendszert. Egyszerűen nem volt alternatíva a déli határvédelem összeomlása után. Talán lehetett volna az Alföldön, a sík területeken erődöket emelni, templomot, kúriát megerősíteni. Védelmi rendszert kialakítani azonban nem. Szeged várát hiába állította helyre jó évtizeddel a mohácsi pusztítás után Zákány István főbíró saját költségén, a városi tanács hiába kért segítséget Thurzó Elek tárnokmestertől, 1543 „fekete farsangja” bizonyítja, hogy Szeged védhetetlen volt. Példák sokasága igazolja, hogy a magányos vár, de még egy erődgyűttes sem tarthatta magát hosszabb ideig, ha nincs mögötte a védelmi rendszer háttere.

Tudjuk jól, hogy a horvátországi és a magyarországi végvári vonal teherbírása gyenge volt, a végvárrendszer helyenként törékenynek bizonyult az oszmánok katonai

fölényével szemben. Miben rejlett mégis, hogy a védelmi stratégiának másfél évszázadon át nagyjából egészében megfelelt?

Sokat írtak historikusok, költők és írók a magyarok, horvátok, szerbek, szlovákok, románok harcairól a török ellen. A helytállás, a végvári katonaság dicsősége az elmúlt századokban generációkat nevelt felelősségtudatra, vagy táplálta az ifjúság képzeletét. Majd szigorú érvek és ellenérvek kereszttüze alatt tartva vizsgálták a személyes áldozatok értelmét patikamérlegen az indítékokat. A mérleg pozitív: az élet egyszeri és megismételhetetlen. Újabb az utókor másként fogalmazza meg kételyeit: mi értelme volt? Sok volt a véráldozat, vagy lehetett volna okosabb politikával kevesebb? Esetleg bűnös mulasztások következményeként alakult így? Az sem vitás, hogy a magyar végvárrendszerbe nemzetközi tudás épült be, és a német fejedelemségek, a pápai udvar, az osztrák tartományok, a cseh rendek és mások segítségét is illendő számon tartani. Annál indokoltabb a kérdés: miért az ország háromnegyed részét átengedve épült csak ki a végvári rendszer?

Szinte unalomig ismétlem hosszú évek óta, hogy nincs egytényezős történelem. De nincs csak pozitív és csak negatív, vagyis fekete-fehér tényezős történelem sem. Érdekes tehát alaposabban megvizsgálni a Kárpát-medence természeti körülményeit.

Úgy látom, nagymértékben a természeti adottságokon múlt, hogy a végvárrendszer szívósnak, működőképesnek és teherbírónak bizonyult másfél évszázadon át. Helyesebben: tudáson és tapasztalatokon, összességében az okos alkalmazkodáson a természeti lehetőségekhez. Azon, hogy a hazai fundálók és a korszerűsítést végző képzett hadmérnökök egyaránt nagy találékonysággal bántak a természet adta lehetőségekkel. Megbirkóztak a nehézségekkel, éltek a természet készleteivel nemcsak az egyes védelmi művek, hanem a rendszer kialakításában is.

A végvári vonal értéke hosszú távon jórészt rendszer jellegében rejlett, amint már Nádasdy Tamás hangsúlyozta 1555-ben készített *Emlékiratában*. A központi erődök és körülöttük kialakított kisebb-nagyobb várak, őrhelyek rendszerének szerkezete fő csomópontjaiban középkori eredetű. Ebből fejlesztették ki az új várakat, sáncokat, kisebb védelmi műveket építve hozzá: a térbelileg mélyen tagolt védelmi vonalat. Így jött létre a többé-kevésbé sűrű háló, az egyes várkerületeken belül és a várkerületek között a szerves együttműködést biztosító rendszer. Utak, hidak, átjárók, folyók, mocsarak, erdők, tapasztalatok és információk révén ennek a rendszernek a természet nélkülözhetetlen része volt. Megvizsgáltam például az alsó-magyarországi várkerület működését, a hírek áramlását Pálffy István főkapitánysága idején, s arra az eredményre jutottam, hogy az adott viszonyok között nincs elszigetelt vár, a legkisebb őrhely is sokrétű kapcsolatban van a központtal. A magyar végvárrendszer tehát a természeti védelmi vonalak mentén, a természeti adottságokat felhasználva épült ki, és ez működését is meghatározta.

Sok nehézséggel kellett megbirkózniuk az építkezőknek, akár helybeliek voltak, akár olasz hadmérnökök. Nem mindig tudták áthidalni például a várak régies környezeti elhelyezéséből adódó problémákat.

Térbeli elhelyezésében a hazai végvárrendszer csaknem valamennyi jelentős vára magán viselte a korábbi korszakok meghatározó jegyeit. Ma valamennyi vár-kutató egyetért abban, hogy a horvátországi és a magyarországi végvári vonalban nagy többségben a középkori várakat alakították át. Régi vita, hogy vajon a funkció vagy a művészeti stílusjegyek határozzák meg a vár jellegét. A történeti ökológia nézőpontjából ez a kérdés nem lehet vita tárgya, mert eleve rosszul volt feltéve. Minden vár védelemre épült, s nem vonható kétségbe a stílus meghatározó jellegének létjogosultsága sem. Döntő mégis az, hogy a védőművek

minden időben az adott kor hadipotenciáljára épültek. Ez a körülmény meghatározta az architektúrát, sőt, azt is, ahogy a várak helyét kijelölték a közvetlen környezetben. Számolniuk kellett a megoldandó technikai nehézségekkel, és döntésüket befolyásolta az adott kor természetszemlélete.

Az antikvitás, a középkor vagy a reneszánsz más és más megfontolásokkal alkalmazkodott a meghatározott szűkebb táji környezetéhez, amikor a várak helyét kitűzte. A 16. század várfundálójának pedig már a tűzfegyverek, a nagy tömegű hadianyag, fegyver szállítására alkalmas utakra, terepviszonyokra figyelve kellett felmérnie a környezetet. Érdeemes felidéznünk Tinódi és Cogonora mérnök eltérő felfogását, ha tetszik, látens „vitájá”-t Eger környezeti elhelyezéséről.

„Csuda szép helyen Egör vára vagyon, / Az völgyre fekszik egy hegyorozaton, / Északra ellenbe Királszéki vagyon, / Napkeletre egy nagy magas hegy vagyon.” Ezzel szemben az olasz hadmérnök a vár térbeli elhelyezését rossznak, elhibázottnak látta, a dombokról be lehet látni a várba. A két vélemény két világ.

Tinódi Historiájában még a reneszánsz ember látásmódját figyelhetjük meg. És valami új rezonanciát is. Lélektanilag vizsgálva Tinódi művét, a nagy táji látvány élménye átítatódik a helyhez fűzött érzellemmel. Az olasz hadmérnök szakember, a ráció vezeti, a környezet számára nem szép vagy csúnya, hanem célszerű vagy nem. Összehúzott szemmel a táj domborzati viszonyait mérlegeli a vár védetősége szempontjából. Fél évszázad múltán Zrínyi Miklós horvát bán Zrínyi-Újvár helyét úgy tűzi ki, hogy a reneszánsz térélményét magától értetődő természetességgel foglalja össze a katonai követelményekkel.

Miként használták ki a természetadta lehetőségeket a várak átépítésénél vagy az új várak térbeli elhelyezésében? Monográfiát lehetne, sőt, kellene írni róla. Hiszen Érsekújvár,

Zrínyi-Újvár, majd a több éven át épülő Lipótvár történetéről az ökológiai elemzések sok újat mondhatnak.

Számomra a vizsgálatok egyik legizgalmasabb fejezete, hogy a hazai hagyományok és a nyugati országok új technikája hogyan egészítette ki egymást például a vízvédelmi rendszerek kialakításában.

Vizek oltalmában

A Kárpát-medence vízrajzi viszonyai hozták magukkal, hogy a középkori magyar társadalom nagy tapasztalatokkal rendelkezett a folyók, tavak, mocsarak természetéről, és kialakította vizei kezelésének jól működő gyakorlatát. A fokos műveléstől az árvizek levezetéséig, a malmoktól, a vizek tisztaságát már a kezdetleges ipar szennyezésétől is védő székel falutörvényekig. Bőséges tapasztalattal rendelkezve alakították ki a várak vízi védelmi rendszerét, és gondozták, tartották frissen a nagy víztükröket.

A víz védelmi lehetőségeit minden korszak kihasználta. Tihany félszigetre, Gyula a Fehér-Körös szigetére épült, Simontornya, Ecsed falait ingoványon húzták föl. A folyó nemcsak védelmet nyújtott, hanem amint a hegyi váraknál is látjuk, az életfeltételek elemi biztosítója volt.

Mégis feltűnő, hogy a Mohácsot követő időkben mennyire élnek a vizek védelmében és mechanikus szabályozásában rejlő lehetőségekkel. Így például Hatvan 1522–1644 között a Zagyva folyó és mocsarai védelmében, Szolnok 1550–1551-ben, a Tisza és a Zagyva két ágra szakadó torkolata határolta területre, Érsekújvár 1540-től a Nyitra, a Zsitva és a Garam felső folyásának szigetekkel szabdalt és mocsarakkal övezett árterületén épült fel. Muraközben a Zrínyiek tudatosan számoltak a Mura mély medrével és sebes folyásával.

Hogyan tudták leküzdeni a veszélyeket, megoldani a talajvíz, az árvizek, jeges hullámok és az állóvíz romlásának

problémáit? Forrásaink szerint a helyiek tapasztalataival és a korabeli mérnöki tudomány eszközeivel. Mindkettőt az alkalmazkodás jellemezte. Úgy például, ahogy egyrészt a Duna menti lakosság fokos műveléssel szétterítette az árhullámokat, és biztosította az áradás gyors lefolyását. Érdemes felidézni Németalföld példáját. Az én iskoláskoromban, emlékszem, a földrajz- és a történelemórákon tanítóink és tanáraink nem mulasztották el, hogy beszéljenek a hollandok csodálatos győzelméről, mert „visszaverték”, „legyőzték” a tengert, s mi láttuk képzeletünkben, ahogy valami felhőkarcoló-magas gáton szétporlanak a hullámtornyok, s a tenger megszegyenülve visszafut, mint menekülő, megvert sereg. Az igazság ezzel szemben, hogy lényegében ugyanaz a tapasztalat és tudás működött, mint a Duna menti lakók körében. Az ország gátjait és csatornáit, a kikötővárosok kanálisrendszerét kiépítő holland polgárok, mérnökök, földművesek is úgy tartóztatták fel a tengert, hogy alkalmazkodtak hozzá. Monumentális csatornarendszerekkel védekeztek, tehermentesítették a gátakat, s a csatornákkal a teherszállítást is megoldották. A vízajtotta malmok segítségével pedig kiszárították a visszafoglalt földeket.

Magyarországon a két folyó találkozásánál, a vizek kanyarulataival övezett földekre, árterületekre épített várak körül kialakított zsilipek, a tavak, árkok, gátak és duzzasztók nemcsak a védelmet biztosították, hanem szétterítették a folyó árhullámain és a vízszintváltozás segítségével az árkok vizét is megóvták az elposványosodástól. Meggyőződésem, hogy a vártörténet e tekintetben még sok újat mondhat a történeti ökológiának is. Jelentések, térképek, leírások sokasága tanúsítja: a várak vízvédelmi rendszerének kiépítésében a helyi évszázados tapasztalatok és a korabeli Európa mérnöki tudománya egymást támogatta.

A várak korszerűsítésén dolgozó olasz, francia, német hadmérnökök a kor hidrológiai ismereteinek birtokában

készítették el a vizesárkok, duzzasztók, zsilipek rendszerét. A helyiek tapasztalata nélkül azonban aligha tudták volna leküzdeni, sőt, javukra fordítani a sajátos körülményeket.

Jól kifejeződik a helyi ismeret és az akkori – talán úgy is mondhatnám – „csúcstechnika” egymásba kapcsolódása Salamon Stubert, a Rajna vidékéről származó, württembergi mérnök-hadnagy tervében, amelyet 1664-ben a szatmári vár átépítéséről készített. Jól ismeri a helyi viszonyokat. Figyelembe kell venni – írja –, a talaj ingoványos, magas a talajvíz, gyakori, hogy nagy víztömegek zúdulnak az alapzatra, előfordult, hogy a hullámok a párkányzat magasaig értek, s számolni kell a jégtáblák súlyával is. Figyel az időjárási viszonyokra, számol a nagy esőzések hatásával. Sokféle megfontolással alakította ki tervezetében a vár elég bonyolult vízvédelmi rendszerét. Gondolt az egész vízpart és a folyó védelmére, a hidakra és az átjárókra. Meg kell oldania, hogy védelmet biztosítsanak a vízen közlekedőknek és a vízből is lehessen parancsokat továbbítani. Könnyű észrevenni a helyi tapasztalatot, amikor arról ír, hogy a sáncokat tarackfűvel kell begyepesíteni, mert ennek a gyökerei megfogják a földet. Nehezebb eldönteni, hogy a vízparti népek természetes tapasztalata, vagy a mechanika tudománya érvényesül, amikor számba veszi, hogy a talajvíz és a vizesárkok vízállása alkalmazkodik a folyó áradásához és apadásához, s ezért kell kialakítani az alapokat a talajvíz szintjénél néhány lábbal mélyebben. A württembergi, jól képzett hadmérnök tervezetében tehát sok olyan elem van, amelyet csak ott élő generációk több éves tapasztalataiból tudhatott. A kérdés másik oldala, hogy a hadmérnökök által kialakított rendszereket a helyiek sem tudták volna működtetni, ha nem rendelkeztek volna a vizek, duzzasztók, csatornák, a folyók áradásának-apadásának kezelésében tapasztalatokkal.

Végvár és erdő

Képletesen szólva: a végvárrendszer az erdőkből élt, innen kapta építőanyaga java részét, védőműveit, szerszámaait, szállítóeszközeit és tüzelőjét.

Az ország erdőségeire ezzel addig soha nem tapasztalt többletteleher zúdult. Mennyi lehetett ez valójában, milyen területekre hárult, és hogyan viselte el az ország erdővagyon a végvárrendszer terheit?

A középkori Magyarország határait széles sávban erdőségek övezték, s nem tudjuk, hogy a magyar és a török végvárak kettős rendszere között létezett-e hasonló védelmi sáv. Esetleg a végvár vonal egyes szakaszain vagy a folyók mentén az ártéri erdők alkották a végvárrendszer természetes hátterét, biztosítottak valamit a várak faanyag-szükségleteiből. A végvárrendszerek részben az ország erdeiből építkeztek.

Mekkora volt az erdők igénybevétele? Hozzávetőleges képünk sincs róla, hogy a gerendaváz alapozású, a sokszor nedves, iszapos talajban vastag tölgycölöpökre épített várak, palánkok mennyi fát nyeltek el évente. Kanizsán 1571-ben csak a külső vár védelmére Méri István számítása szerint megközelítően 4800-5000 db 18-20 cm vastagságú facölöpöt vertek le, s ezek a Ferabosco-féle jelentések szerint 2-2,5 öl hosszúságúak lehettek. A zsindegyeteket tízévenként kellett megújítani. Szekerek, hordók, hajók, a szállítás faanyaga hatalmas mennyiség. Az ostromokhoz cölöpökkel, padozatokkal, támdeszkákkal kibélelt vívósáncokban erdők tűnhetek el.

Hogyan viselte el az ország erdőállománya ezt a nagy megterhelést, miközben a bányászat, a korai ipar is fát igényelt, és más szükségletekkel is számolnunk kell? Imreh István munkájából tudjuk, hogy a székely közösségek igen magas színvonalú erdővédelmi rendszerrel tartották egyensúlyban igényeiket és erdeik regenerálódó képességét. Ismeretes, hogy a bányavárosok ugyancsak védték erdőiket a

rablógazdálkodás ellen. Uralkodói rendelkezések, földesúri utasítások, majd később a kincstár szabályzatai tájékoztatnak, hogy az erdők kezelésében a gazdasági érdekek és az erdők óvása többé-kevésbé kölcsönösen érvényesült. A váruradalmak erdőgazdálkodása még feltárássra vár, s elemző vizsgálatra, hogy a végvárok faszükségletét biztosító országgyűlési törvényekben milyen megfontolások érvényesülnek.

Érdekes összehasonlító vizsgálatokra adhatna lehetőséget a török várak faellátása. Töredékes adatok azt jelzik, hogy a régi végletes kép a törökök romboló pusztításairól nem állja ki a tényszerű vizsgálatok próbáját. A várak faműveinek folytonos karbantartását, a tüzelő-szükségletek biztosítását a falvak rendszeres kötelezettségévé tették. Temesvárt például 70 falu látta el.

A török korszak természetföldrajzi következményeiről két mérlegünk van. Ellentétes végeredményekkel. Az egyik Szekfű Gyula összegzése 1935-ből: „Az Alföld pusztajellege, pusztai növényzete, pusztai száraz éghajlata, melyben forró hőségek kemény hidegekkel változnak, fátlansága, víznélkülisége, mind a török korszak terméke, tehát a török hódítás következménye.”

Ezt a véleményt 1940-ben Teleki Pál és köre ökológiai vizsgálatok eredményeivel megcáfolta. „Az Alföld vízszegénysége, homokos talaja, pusztja jellege nem a török korszak, hanem a 19. századi vízszabályozások következménye.”

Történeti vizsgálatok azóta is további érvekkel igazolták Teleki és munkatársai megfigyelését. Szabó István a 15. századi pusztasodásról, Sinkovics István a visszafoglaló háborúk előtt még virágzó Duna menti településekről, erdőkről, ligetes falvakról tájékoztatott. Makkai László pedig igen nagy kortársi bizonyítékot gyűjtött össze és adott közre 1985-ben Teleki Pál igaza mellett.

Nemcsak figyelmet érdemel, hanem mélyreható megfigyeléseket és vizsgálatokat kíván tehát a természet, s a természetismeret szerepe a magyarországi végvárrendszer kiépülésében, fenntartásában és működésében.

Lovakról

„Európában aranyáron adják a jó lovakat. Amikor Cosimo Medici Firenzében ismét uralomra jutva 1531-ben 2000 lovasból álló gárdát állít fel, tönkremegy ebben a fényűzésben... XIV. Lajos egész uralkodása alatt... a francia hadsereg sorsa attól a 20-30 000 lótól függött, amelyet esztendőről esztendőre külföldről tudott beszerezni” – olvashatjuk találmra felütve Braudel sokat idézett munkáját.

Átnéztem többször is vártörténeti irodalmunkat. Végeláthatatlan leírások foglalkoznak a bástyákkal, fegyverekkel, a lőszerkészletek leltáraival. Szükség van rá, az ismételések sem hiábavalóak. Rengeteget olvashatunk merész portyákról, lesvetésekről, izgalmas párviadalokról és mélységes nyomorúságról. Rablásokról is, újabban túlon túl sokat is. Lovakról jóformán alig, vagy semmit.

Pedig milyen imponáló Zrínyi szakértelme, ahogy leírja a lovakat, minősíti mozgásukat, felméri tulajdonságaikat. Mintha Széchenyi pillantását előlegezné. Mindenütt vannak lovak: követutasításokban ajándékok között, nyereséglistákban, adásvételi szerződésekben, katonafolyamodványokban, s a levelezések lapjairól gyönyörű, okos, akaratos, kezes, gyors és beteg lovak tekintenek ránk. Köteteket emelhetnénk ki a végvári irodalomból a katonaság „jó hamar” lovairól. Amit a végváriak lovairól tudunk, túl sok, és nagyon kevés.

Tudjuk, a végváriak ereje hosszú távon mozgékonyságukban rejtett. Nem tudjuk, mi volt a tényleges értéke a végvári rendszer lóállományának. Nem tudjuk,

hogyan tenyésztették, nevelték, gondozták, óvták, ápolták. Honnan hozták, mi volt az áruk? Hogyan történt nálunk az igáslovak és a hátasok külön tenyésztése. Angliában az orgazdák és a lótolvajok külön társadalmi réteget alkotnak. És nálunk? Csak annyi bizonyos, hogy a végváriak körében számottevő tudás, szakértelem halmozódott fel. Értékelték ezt a tudást a császári hadseregek, s a francia haderő huszárezredei a végvárakból átmentve hasznosították.

Végül: racionális vizsgálatokra várnak a végvárak belső higiéniai viszonyai. Folytatásra a katonaság egészségügyi ellátását, gyógyítását rekonstruáló vizsgálatok. Ma még fogalmunk sincs róla, hogy a nagy vízfelületekkel körülvett várakban, vagy az ingoványos talajokra épített falak között mivel járt, milyen alkalmazkodást kívánt például a nedves, párás levegő.

Ugar és rózsza

Környezet és végvár kapcsolatáról a korabeli források természeti képek sokaságát pergetik elénk: száraz fák, törött gallyak, tövises bozótok, a vitézek rózsák, az egykori ország virágoskert. A haditudósítások, útleírások lapjain a végvidék kietlen pusztaság, tüskés bokrok, kórók, bozótok felverte elvadult táj. A Duna mindig „vérhabos”, a levegő dögletes, a vidék száraz, kipusztult ugar. Ezek kódolt szövegek, a kor asszociációs rendszerében a háború szimbolikus kifejezői. Azt jelentik, hogy Magyarország háború sújtotta ország. Georgius Agricola 1551-ben megjelent műve, a „De re metallica...” kora legjobb színvonalán összegzi a bányászat és kohászat tudományát, már beszél például a föld vízháztartásáról. A kultúrában tárolt tapasztalatok összességét így fejezte ki: „a háború bűzhödő mocsár, a béke tiszta forrás.”

Hasonló felismerésre jutunk, ha megvizsgáljuk a korabeli művészeti alkotások, festmények, metszetek kompozícióit és a

korabeli irodalom művészi képeit: a háború elpusztítja a termékenységet, a pusztta, a gazfelverte táj a háború képe. Ahol háború dúl, ott ilyen a táj a 16–17. század konvenciói szerint. Szigorú forráskritikai elemzéseket kívánnak tehát a végvárak környezetéről tudósító források természetképei, ha el akarjuk kerülni a monumentális tévedéseket.

1683 áprilisában keltezett, Esterházy Pálnak címzett folyamodványában Györösi István „kinyílt piros rózsák”-nak nevezte az „édes hazánk mellett való vitézködésök”-kel másfél évszázad alatt életüket vesztett végváriakat. Korántsem egyszeri ez a hasonlat. Gyakran rálapozhatunk versekben és vitézi sirató beszédekben: virág a vitéz, a végváriak közössége pedig kert. Ha csak azt tudjuk, hogy a végvári vitézek kemény, harcokhoz edzett, sokat próbált fickók, körülményeik elvadították, nemegyszer erőszakos életre kényszerítették őket, ezek a hasonlatok különösnek tűnhetnek. Viszont, ha tudjuk, hogy a kultúra értékeket tárol, tapasztalatokat összegez, megértjük valós jelentését, mélyebb összefüggéseit, s a rózsza neve a vitézt értelmezve korántsem különös.

Ilyen tapasztalatokat összegeznek a béke természeti allegóriái, a gondozott kert, a virágzó fák, a termékenység, a tiszta víz. Kifejeződik ez például Gyöngyösi István művében Cupido kettéosztott házatájának leírásában. Rubens képein és a kor politikai eseményeit, uralkodói döntéseit ábrázoló metszeteken a háború és béke szimbólumai, a kompozíció szerves alkotóelemei.

Jellemző a kor kultúrájára, hogy a művészet természeti képei többszörösen kódoltak: tapasztalatokat, hagyományokat, értékítéleteket, információkat hordoznak. Európában és Magyarországon még inkább a kert a béke, a virágzó múlt s a megteremtendő jövő képzete.

A rózsza történelmi útján gyönyörűen végigkísérhető a tapasztalat és az elvont gondolat, az átvitt ismeret és a visszkapcsolt eszmék egymásba itatódása. Plinius gyógynövénynek és értékjelzőnek írja le: sebösszehúzó hatása

van, vérzést csillapít, jó a fejfájás, hasmenés, kutyaharapás ellen, tisztítja a gondolkozást, hűsít és erősíti a lelket. A rózsakoszorú a legnagyobb kitüntetés, a szent versenyek győztesei kapják, fiuk halála után viselhetik a szülők is. A római rózsakultuszt kicsit megkésve átveszi a kereszténység, a rózsa a „virágok virága”, a mártírok vérével ékes, tovább él az egyházi liturgiában mint Mária neve, a főüsten vérével festett „titkos értelmű rózsa”. A késő középkor rózsacsodáit a lovagkor mentalitása hatja át Itáliától Franciaországig és a kassai dóm közismert oltárképéig. A rózsa a kiválasztottság, a lelkierő, a bátorság kifejezője. A mártír, miként a lovag, legyőzi a félelmet és teste fájdalmait. A rózsát az úrnő adja át a harcba induló lovagnak, a földi szerelem jelképe lesz, erotikus tartalma a teremtő erőt, az élet folytathatóságát szimbolizálja.

Manapság Európa szerencsésebb történettel megáldott országaiban a várakat, vármomokat, erődöket eredeti, egykori történeti környezetük együttesében láthatjuk: ahogy racionálisan és kultikusan éltek a vizek védelmi rendszerével, vagy megteremtették maguk körül a mindennapi élet szükségleteinek, mentálhigiéniai viszonyainak mikroorganizmusát. A horvátországi Ozaly várában látható volt eredeti tájolásában a régi kert, Riegelsburg belső udvarában ma is ontják erős illatukat az egykori várlakók egészségét szolgáló növények. Bracciano várkastélyának tornyait ugyanúgy tükrözi a tó, mint a 16. században, s Norfolk kastélykertjeiben az elmúlt évszázadok növényegyüttesei ma is tanulmányozhatók. Nálunk a kerttörténetnek kiváló, nemzetközileg számon tartott művészettörténészei vannak. Tárgyalások folynak muzeológusok, régészek, erdőmérnök, történész közreműködésével, hogy visszaállítsák a visegrádi vár és a palota kertjeit. De hogy valóban sikerül-e megvalósítani, az a jövő, vagyis a pénzforrások titka. Pedig a szerencsésebb és

gazdagabb országokban már régen felismerték, hogy amikor a látvány szintjén újrafogalmazva, működésében rekonstruálják a vár és a természet, az ember és a mindennapi kultúra, a hasznosság és esztétikum egykori egységét, szemléletet formáló értéket, vagyis holnapot teremtenek. Mennyivel inkább így van ez itt a Duna-tájon, ahol a természettel együttműködő igyekezetben kultúrák kapcsolódtak össze: Oglar bey gondolatai a 17. századból ma is érvényesek: „aki életében ötven fát ültet, azt Allah megáldja”.

(1991)

„MEGMARADÁSUNKRA VALÓ...”

*„A legnagyobb műveltség
legközelebb áll a természethez”*

Széchenyi: Kelet népe

Lényege kínzóan időszerű, hordereje nagy és szerteágazó, a követelmények sürgetők. Lámpalázam lesz, ha rágondolok, hogy a LIGET történeti ökológia rovata elé írok bevezetőt. Nem vagyok e sokféle szaktudományt egyesítő diszciplína avatott művelője. Miért izgat mégis? Mióta foglalkoztat? Pontosan nem is tudom. Csak mestereimre emlékezem.

Első tanítóm szűkebb pátriám, Nógrád vármegye. A jószagú völgyek, a szörnyű tárnák, a jegenyék, a gyümölcsös hegyoldalak, gyertyános tölgyesek, bányaerdők, lapos hegygerincek és várromok, megfagyott lávacsúcsokon. Egységbe foglalták a távlatokat, azt, hogy földünkön szétválhatatlanul egybeépült a természet és a történelem.

Nemzeti földrajzára a magyar irodalom tanított. Mielőtt még olvasni tudtam volna. Szüleim hangján. Emlékszem, szakadt a hó, húztuk a szánkót föl a meredek pályán, vágott a szél, rohant felénk a szemben lévő hegy, és a zúzmarás fák függönyén át én Petőfivel a Tiszát láttam: „Nyári napnak alkonyulatánál / Megállék a kanyargó Tiszánál / Ott, hol a kis Túr siet beléje... Legmesszebről rám merengve néztek / Kődön át a mármarosi bércek... Mint az örült, ki letépte láncát, Vágtatott a Tisza a rónán át, / Zúgva, bögve törte át a gátot, / El akarta nyelni a világot!”

Az ifjúkor mindig is a beavatások ideje. Történészeknek kiválasztott egyetemisták kis csapatával 51-ben, levéltár hűvösében tanultam a mértéktartó paraszti gazdálkodás 17–18. századi kulcsszavait: földközösség, vetésforgó, határfa, irtásföld, malomgát. Betűztem az erdők, mocsarak, lápok

védelmében török, tatár, német hadjáratokat túlélő falvakról tudósító írásokat. Forráskutatásaink gyönyörűségeit végeérhetetlen vitákban pihentük. Már sejtthettük, hogy a természeti képek a művészet nyelvén léthelyzetek, érték kategóriák, etikai kódok, világmagyarázatok, mert az Üllői úti füstös hajnalon József Attila sorait kiáltottuk egymásnak búcsúzóul: „Nem én kiáltok, a föld dübörög... lapulj a források tiszta fenekére... friss záporokkal szivárogy a földbe...”

S az utazások! Sohasem voltam annyira szabad, hogy mehettem volna oda, ahová akartam, de néhány tájára a világnak eljutottam. Láttam Assisiben Giotto pitypangját, az új természetfelfogás hírnökét, Velencében Babits Zrínyijét és Norfolk zöld tájain a korai ipar emlékeit. Szennyezett, rőt színű folyót először Virginiában mutattak nekem barátaim. 1956 novemberében futottak „új hont keresni túl a tengeren”. Ott a Blue Way alatt az a „vértől áradott” víz csípte a szemünk, és a Dunáról beszéltünk.

Kulcsot ehhez a tudományhoz sokan ajándékoztak nekem. Amikor a hazatérő bujdosókat köszöntő beszédek gyűjtöttem össze, nagyon megleptek Lőw Immanuel szavai: „az egész kuruc erdőből egyetlen szálfa maradt, ez az egy szál élő tilalomfa, Rákóczi.” Honnan ez a kép? Mi a jelentése? Így ismertem meg a világhírű magyar tudós sokkötetes művét a Biblia növényeiről. Korát messze megelőzve nyelvészeti, botanikai, kultúrtörténeti módszereket együtt alkalmazott, interdiszciplináris eljárással dolgozott, mint ma a történeti ökológia művelői. Sokat segített. Már nálunk sem lehet úszni a folyókban, légkörünk mérgezett, vitáink állóvizek. Bátorított, hogy kilépjek szűkebb szaktudományom zárt falai közül. Azután magyar és külföldi szerzők, néprajztudósok, etnológusok, történétírók, természettudósok, művészettörténészek, az etnomedicina és az ikonográfia világtekintélyei – nem tarthatok itt seregszemlét – ugyanarra a tájra nyitottak utakat: Plinius, aki mellesleg Nérót „az

emberiség ellensége” címmel tisztelte meg, remek tippeket adott, Buckle a táplálkozástörténet települést alakító következményeire nyitotta fel a szemem, Spencer a prófécia kockázataira figyelmeztetett, a vasút valóban átformálta a tájakat és átalakította az emberek távolságélményeit, amint az 1850-es években megírta, de ma már kétlem, hogy közelebb hozta volna egymáshoz a népeket. Ekkoriban értettem meg Hajnal István halk szavú egyetemi előadásai lényegét: miként az első gépek, már a letelepedés sem gazdasági kérdés. A jó történész mindig interdiszciplináris.

Rút hálátlanság lenne, ha megfelelkeznek a fiatalságról. Ők vettek rá, alig egy évvel ezelőtt, hogy beszéljek erről a titkos szerelemről. Csodáltam, mennyire jártasak az ökológiában. Fejükben tengernyi adat, erőművek, reaktorok, megsebzett erdők, vérző folyók, sivatagosodások világgönyvtára. Szakszerűen magyarázták, hogyha kiirtják a braziliai őserdőket, felborul a föld vízháztartása, de nem is sejtették, hogy az eső és az erdő képzete már az emberiség gyermekkorában összekapcsolódott. Szó szerint idézték Lévi-Strauss diagnózisát az indiai termőföld pusztulásáról: „fut a tenger felé...”, de nem is hallottak Imreh István erdélyi történész könyvéről, a 16–18. századi székely falutörvények erdővédelmi rendszeréről.

Másutt már régen beépítették műveikbe a historikusok a történeti ökológia eredményeit. Fontosabbnak vélik tudni, miként él együtt az ember a természettel, hogyan működött ez az együttélés, hogyan változtak az évszázadok során a mértéktartó természethasználat, az önkorlátozás követelményei. Mi még a Mohács-vitán sem jutottunk túl, miközben másutt már régen azt vizsgálják, hogy miként segítette át az embert együttműködése a természettel a katasztrófák és tévedések következményein, a nehéz időkön, a változások törésvonalain.

Konrad Lorenz szavaival élve: „az ökológiai gondolkodás felhalmozott tradíció”.

Fák és istenek

Frazert, a 19. századvég brit etnológusát már a pusztulás látványa vitte rá, hogy végigtekintsen a föld egykori erdőségein. „Görögországban a magas árkádiai hegyek lejtőjén még láthatunk fenyő- és tölgyfákat, még mindig díszíti zöldjük azt a mély szurdokot, melyben a Ladon siet át, hogy egyesüljön a szent Apheiosszal, és néhány évvel ezelőtt még nézegették magukat a fák a Pheneo magányos tavának mélykék vizében.”

A fák ősi tiszteletének forrásvidékeit, az ősi korban, primitív népek között, a pogány világban találta meg. Az emberiség homályos hajnalán mindenütt különös módon tisztelték a fákat. Kelták, szlávok, germánok, frankok, a finnugor népek mind megteremtették a maguk fa-kultuszait. Jóllehet a Földközi-tenger másként tanította gyermekeit, mint a távoli kelet, fent Skandináviában másfajta fa-kultuszok keletkeztek, mint lent Afrikában vagy Amerika indiánjai között, a lényeg közös. Mindenütt a maguk emberi tulajdonságaival ruházták fel az egész természetet. A fáknak lelkük van, éreznek, mint az emberek, szellemek laknak az ágak között, és törzsükbe költöznek a holtak. Őseink a fák, és mindent tudnak. Ők teremtik az esőt, növelik a termést, sokasítják a nyájakat, rajtuk áll, hogy mennyi gyerek születik, elkerüli-e a vész, a betegség a közösséget. Védni kell a fákat, mert ők a közösség életterének őrei, jövőjének biztosítékai. Ha megharagszanak az erdőistenek, nem lesz eső. Főbenjáró ügyekben a szent fák adnak tanácsot. Alatta gyűlnek össze. Lombsátra szentély. A szent ligetek rituális támaszpontok, a közösség templomai, itt hozzák a törvényeket.

A fa-védő szankciók elég kegyetlenek, a hiedelemmel beprogramozottak is. Aki letör egy ágat, annak eltörik a karja, meddő lesz, vagy nehezen szül, nem esik az eső, kipusztul a föld. Gyakorlatban sem kíméletesebbek, mivel úgy vélik, a fáktól függ az egész közösség élete vagy halála. Kelet-Afrika

egyik törzse a kókuszdiófa elpusztítását ugyanolyan bűnnek tartotta, mint az anyagyilkosságot, mivel ez a fa táplálja és elteti őket, mint az anya gyermekét. Ha kidöntenek egy fát, úgy tudják, sóhajt és sikolt. Van, ahol fa-életért emberélet jár. A germánok azt, aki az élőfa kérgét lehántotta, kivágott köldökével a lecsupaszított részre szegezték, és addig üzték körbe-körbe, amíg a belei a megsebzett törzsre úgy feltekeredtek, hogy élő anyagukkal elfedték a halott darabot.

Jupiter szent fája, a tölgy már messze nyúló elágazások metszéspontján áll. Nem követhetjük a görög mitológiában, Homérosz eposzaiban a fatisztelet útjait. Az antik világ földművelése, a tudomány és a technikai eljárások racionális ökológiai megfontolásokról tudósítanak. Rómába sok kilométeres vízvezeték építményei szállítanak ivásra külön friss forrásvizet és fürdésre, öntözésre, ványolásra értéktelenebbet, büntetik, aki meglopja az ivóvízvezetékét és „förtelmes célokra” használja a forrásvizet. A jogtudós Ulpianus már leírta (?–228), hogy a csatornák a város egészségét szolgálják, mert a szennyvíz járványok okozója lehet. Plinius (i. sz. 23–79), aki korának természetismeretéről hatalmas szintézist alkotott, mindent tudott a fák természetéről, fajtáiról, hasznairól. Ismert növénytársulásokat, „a csicseriborsó megvédi a káposztát, távol tartja a hernyókat.” Már „ősi szokás”-nak írja, hogy „Valamikor réges-régen a fák voltak az istenek lakóhelyei”, és türelmesen elfogadja, hogy a falusi nép a környék leghatalmasabb fáját, az ősi hiedelemnek megfelelően, még ma is valamelyik istennek szenteli. Őrzik a Forumon Romulus szent fáját, és tisztelik az isteneknek szentelt ligetek csendjét. Hitük szerint a silvanusok, faunok az erdők istenségei, az olajfa Minerváé, a mirtusz Venusé, Apollóé a babér, és a nyár Herkules fája.

Tapasztalat és élmény, erkölcs, vallás, közösségi érdek az ősi múltban egy töről fakadt. A képzelet és a természetfeletti gondolat határtalan lehetőségeket nyitott, a kultúra

tapasztalatokat, értékeket tárol, és képzettársítási rendszere, visszakapcsolásai a tapasztalati világba új értékeket teremtet.

Idővel a tulajdonviszonyokkal együtt kialakul az erdők intézményes védelme. A mostoha körülmények között élő székelység a 16–17. században már generációk tapasztalatai alapján ésszerű követelményeket foglal törvénybe, hogy legfőbb kincsét, a közös erdőségeket, „temérdek nagy havasait” megóvják. Az ősi fakultusz a szokásokban, hagyományokban, művészetekben él tovább: májusfák, határfák, őrfák, történelmi események és személyiségek fái őrzik a népmesék csoda-fáival együtt az ősi tapasztalatok emlékeit. Művészi rajzolatokkal ábrázolják a családtörténet leszármazási rendjét: az ősök a gyökök és a törzs, az utódok az ágak és levelek, az új generáció. Az életfa akár magyar, szász vagy román tálakon, bokályokon, hímzéseken és pástorfaragásokon látható gazdag rajzolatú vagy jellel egyszerűsödött, a fák mitikus erejébe vetett hit jelképe. Századunk elején még ausztriai parasztok ugyanolyan érvekkel nem engedték oktanul levágni a fát, mint a dalmáciaiak: apáiktól hallották, hogy a fa kérgét sem szabad megsérteni, mert ugyanúgy érzi, mint az ember a sebét. Ipolyi Arnold még a múlt századi híres művében, a *Magyar Mythológiában* így foglalta össze az élő fa-mítoszokat:

„Népdalainkban még élénken visszatükröződik... az ős világnézet, mely az egész természetet rokonérző hason élőknek képzele, így hivatkozik a szerelemben epedő fákra, s szenvedő bizalommal járul a fákhoz – dicsértessék fa!... Jónapot bodzafa, vendéget hoztam, harmadnap hideglelést...”

Kertek és szimbólumok

A keresztvíz alá hajló Európában a hittérítők mindenütt tiltották a pogány fa-kultuszt. Az ezredik évről tudósító szegényes adatok azonban már jelzik, hogy a tilalmak az

átalakulás igényeit, a változás reális követelményeit rejtik. Ezt a nagyszabású váltást Georges Duby, francia történetíró 1973-ban ökológiai szempontokat és megfigyeléseket alkalmazva rekonstruálta. „A gabonamezők mindig csupán elemei a tájnak, de a művelési módszer és a termékenység aszerint változik, hogy fő vagy mellékelemei.” Ez a módszer nem egy csapásra született. Nálunk is már a két világháború között hasonló eljárásokat is alkalmazva rekonstruálták a telepítéseket Györffy István, Szabó István és mások. A középkor első évszázadaiban Európa nagy fellendülése az átalakult agrártermelési rendszerre épült. Emelkedik a népesség száma, a barbár idők után újra erőre kapnak a városok, kialakul a falvak településhálózata, újraéled az árucseré, megszilárdul a hatalmi rend, s széles gabonamezők, kertek, szőlők, halastavak formálják át a tájat.

A kereszténység szakrális szimbolikája átértelmezi az ősi fakultusz és vízkultusz képzeteit: a keresztfa az élet fája, az örök élet záloga, legyőzi a halált. A víz: megváltás, megtisztulás, megújulás jele, Isten az élő vizek forrása, a 42. zsoltár „szép híves” patakja. A természettel megváltozó viszony „laboratóriumai” a kolostorok. A kolostorkertek begyűjtik a régi tudást, és átalakítva, fejlesztve örökítik tovább. Minden kolostor legfontosabb kertje a herba-kert. Csupa esős illatú növényt termesztenek itt. Ősi tapasztalat, hogy az illat árulkodik a levelek, száruk, virágok gyógyító erejéről. Némely gyógynövény a kolostorkertből indul évszázados útjára. Csak most értem igazán Balassit: „S füvek kik gyönyörű szaggal illatoztok”.

Az abrotanum, a Besztercei Szőjegyzékben magyarul „feier ürüm”, gyógyító tulajdonságai ismeretét az antikvitásból örökölték. Tudták, milyen betegségeket gyógyít, mire, hogyan kell használni, főzve, nyersen, borban bevéve vagy vízben eldörzsölve, esetleg olajjal kenőccsé dolgozva. Tudták, hogy halálos mérgek ellenmérge, gyógyítja a kígyóharapást, skorpió- és pókcsípést, füstje távol tartja a

hüllőket, illata elűzi a mérges bogarakat. Dioszkuridesz e természeti kölcsönhatások tapasztalatairól tanúskodó leírását azzal egészíti ki, hogy párna alatt a fehér üröm bátorítja az álmot. Plinius pedig megtoldja: aki az ágát az ágyába teszi, azt szerelemre ébreszti, és hathatós minden szerelmet gátló varázslat ellen. A kolostorkertben ez a növény új nevet kapott: Isten fája. Német, lengyel, szláv nyelvterületen is így fordították le: Gotteshölzl, Boze drzewke, Boshje djerewo.

Ismeretes, hogy a kolostorkertet Szent Ferenc kapcsolta össze a szabad természettel. Növényei átkerültek az úri kertekbe és a parasztkertekbe, „megszóáltak” a mezőkön, hegyoldalakon és az erdők tisztásain. Bornemisza Péter a 16. század végén és Pázmány a 17. század elején ugyanazt mondták: a növényeket Isten rendelte orvosságokul. A laikus gyógyítók, ha boszorkányság vádjával bírák elé kerültek, sokszor védekeztek úgy, hogy csak „beszélgetnek” a füvekkel és „értik” a mezők szavát. Ki jött rá, hogy az Isten fája jó a pestis ellen? Hogyan bővült alkalmazási technikája? Mióta főzik timsóval, rutával, zsályával össze? Melius Juhász Péter (1578) már azt is tudja róla: „porát, ha mézzel öszveölgited, haját, szőrt nevel a kopasz főn”.

Hosszú útját századunkig Rapaics Raymund kísérte végig: a Sárközben úgy tudták, bátorító varázsereje van. Kis ágait keblükbe rejtették a törvényre beidézett menyecskék, és vizsgára induló iskolásgyerek könyvébe dugták az öregek. A falusi temetőekben rituális virág: a hűség, az örök szerelem, az élet jelképe, gyászolók vigasza, holtak bátorítója. S mellesleg: távol tartja a sírtól a pókot, kígyót, mérges bogarat. Vagyis úgy működött századokon át, mint valami „természetbarát rovarriasztó szer” – bocsánat korunk csikorgó kifejezéséért.

Tapasztalat, elvont gondolat, történelmi helyzetváltozás és a visszakapcsolt eszmék egymásbaitatódása még inkább megfigyelhető a rózsza történelmi útján. Már az antikvitásban több értelmű a rózsza. Venus megsértette a lábát, és véréből nevelte. Plinius gyógynövénynek és értékjelzőnek ismeri.

Kezdetben a kereszténység elég sokáig elutasította a római virág-kultuszt s benne a rózsát. Mígnem 203-ban a hitükért mártírhalt szenvedők közül az egyik mártír látomást látott: a túlvilági boldogság színterét, a kertet és benne egyetlen virágot nevezett néven: ez a piros rózsza. Walahfrid (809–849) bencés apát *Hortulus* című művében már a rózsza „*Florum flos*”, „virágok virága”, „mártírok vérével ékes”. A Máriának szentelt, fia vérével festett „titkos értelmű rózsza” az egyházi liturgiában él tovább. A „rózsza-csodák”-ra a kutatók szerint már a lovagkor mentalitása jellemző, Árpád-házi Szent Erzsébet rózsacsodái itáliai vagy francia eredetűek. A rózsza általában a szent kiválasztottságát, bátorságát, lelkierejét szimbolizálja. Azt, hogy legyőzi teste fájdalmait. Gyógyító hatására is utal képzettársítási lehetőségeivel a kassai székesegyház főoltárának szárnyképén megörökített jelenet: az Erzsébet ágyában ápolt bélpoklos helyén a véres Corpus fekszik, és rózsák illatoznak.

Világi jelentését a rózsza-kultusz a lovagi kertben vagy várkertben nyerte el. A lovagi kertről és egyben a természettel való együttműködés új követelményeiről Albertus Magnus tudósít. A 13. század dominikánus botanikusa *De vegetabilibus* című művében a növények együttélési szokásait figyelve ajánlja berendezni a kertet.

A lovagi kert fákkal, virágokkal övezett, füvesített térség, „mert semmi nem gyönyörködteti annyira a szemet, mint a finom, hosszú pázsitfű”. Gyepesítés előtt lobogó-forró vízzel fertőtlenítsük a talajt, a pázsitdarabokat fakalapáccsal verjük, tapossuk be úgy, hogy szinte eltűnjenek, s majd hamarosan „mint finom hajszál kinől a fű” és „zöld szőnyeg módjára” beborítja a földet. A pázsitnak akkorának kell lennie, hogy mögötte elférjen mindenféle erős illatú fűszeres növény és virág: zsálya, bazsalikom, keselyűfű, ibolya, liliom és rózsza. Ne feledkezzünk meg a rutáról, mert élénkzöld levele és keserű illata elijeszti a kertből a mérges állatokat. A pázsit napos oldalára fákat kell ültetni, „édes természetű”, kellemes

illatú, virággal ékeseket, hogy árnyékukkal védelmezzék a fűvet, gyönyörködtessenek és frissítsenek. Ne álljanak túl sűrűn, mert elzárják „a friss levegőt, és egészségünkben ez kárt tehet.” Középre sem szabad fát ültetni, mert akadályozhatja a szabad járás-kelést, és elfogja „az egészséges szabad levegőt”. Inkább tiszta vizű forrásvizet vezessünk a pázsit közepére, kőmedencébe, mert „a tiszta vízben gyönyörűsége telik az embernek”. Északról és keletről hagyjuk szabadon a kertet, hogy átfúhassák a tiszta és egészséges szelek, „mert az északi szél csodálatos módon megövjá az ember szellemi és testi egészségét.”

A lovagi kert leírásának egyik kulcsszava az egészség, a másik a felüdülés. Látványával és illatos növényeivel gyönyörködtet ez a kert, levegője testet-lelket felüdít. A lovag legyen friss és egészséges, a kert terep a felkészülésre, hogy harcoljon a hitért a pogányok ellen. A rózsát az úrnő adja át, a mártírok égi szerelméhez a földi szerelem társul. Kettős értelemben is. Földi ügy bajnokát jelképezi, aki vérét ontja a Szent Sírért, a királyáért, országáért. Megérdemelt jutalma a beteljesült szerelem, a rózsza erotikus szimbolikája a teremtmő erő, az élet folytathatóságának is kifejezője lesz. A rózsza a különleges, friss lelkű és testében is erős hős jelképe.

Két rózsza-csoda a 16. század elejéről magyar nyelven maradt ránk, és azért érdekes, mert a korabeli Magyarország egyik társadalmi szokására, a virágok és gyümölcsök kölcsönös ajándékozására emlékeztet. Télvíz idején a gyermek Erzsébet kötényében étellel megy a várkapuhoz a szegények közé, apja meglátja, kérdőre vonja, s ő „félelmében” feleli: „Im rózsát viszők”.

Dorottyát elindították a „nyakvágó helyre”, s amikor azt mondta a pogány fejedelemnek, hogy jegyese kertjébe készül rózsák és almák közt vigadni, a főítélőmester gúnyosan felszólította: „hogy öneki küldene az ő jegyesének kertjéből rózsákat és almákat”. Mikor lehajtá fejét Dorottya a nyakvágó előtt, megjelenik egy aranyos ruhájú gyermek, kosarában

rózsákkal és almákkal. „Kérlek, én uram – szólott hozzá Dorottya –, hogy vigyed ezeket a rózsákat és almákat ez kosárában Theophilusnak”. „Mikor elvágta a nyakvágó Szent Dorottya asszony szentséges fejét”, a gyermek megjelent a fejedelmi palotában a főítélőmester előtt: „ez rózsákat ez almákkal küldette te neked az én húgom, Szent Dorottya asszony.”

Tél van, február, a földi kertekben még nem terem gyümölcs, és nincs virág: ez a csoda. Mégis szorosan a való világhoz kötik ezek a szavak: „viszik”, „küldene”, „vidd”, „küldetett”.

Főurak, nagyasszonyok, várkapitányok leveleiben gyakran rálapozhatunk hasonló mondatokra a 16. századi Magyarországon.

– „A gyümölcs, amit most küldtem Felségednek, húsvét táján érik – írja Batthyány Ferenc Mária királynénak 1662 decemberében. – Igen kiváló gyümölcs, főleg körte.”

– „Kérdeztem az udvari emberektől – írja Nádasdy Tamás nádorné asszonynak 1566 május elején Bécsből gazdatisztje, Kövér Márton –, vajon kapott-e a királyné asszony mástól is cseresznyét? Ámulva hallák, hogy én cseresznyét hoztam. Ez volt az első, amit a királyné az idén látott.”

A reneszánsz és a török megszállás a rózsza-kultusz új változatát teremtette meg Magyarországon.

Ha a kertészet valóban a népek műveltségének fokmérője, a török kori Magyarország a kertek seregszemléjén igencsak nagyon elől lehet. Udvari kerteket építenek az erdélyi fejedelmek és a királyságbeli főurak. A végvárakban a régi lovagi kertek virágai nyílnak, és a levelezésekből, levéltárakból újfajta kertek sokasága integet: sáfrányoskert, méheskert, szilvaskert, vadaskert, orvosi kert, káposztáskert. Jellemző a viszonyokra Bánffy Kata levele, a Muraközből írja urának, Batthyány Ferencnek: „A szőlők kötözését elvégeztük. Káposztát eleget ültettünk volt. Csak Úristen oltalmazott, hogy török kézben nem akadtam... Itt az a híre,

hogy a törökök mind levágták kegyelmeteket.” Bécsbe, a császári kertekbe a török dúlta országból visznek csemetéket és oltóágakat. A külföldiek, fejedelmek és követek szerint nincs még egy helye a világnak, ahol olyan gyümölcs teremne, mint Magyarországon.

Lippai János a 17. század közepén azon szomorkodik, hogy Mátyás király pompás kertjének még az emlékezete is kiveszett, de az érsek híre pozsonyi kertje bármely fejedelemnek büszkesége lehet: gondozott ágyások, szökőkutak, régi és új növények, közöttük 15 fajta rózsza. De miért ruházza fel új jelzővel a virágok királynőjét: „dicsőséges rózsza”?

A rózsza-kultusz új tartalma csak akkor érthető, ha tudjuk, hogy a 16–17. századi Magyarországon a kert képzete is új, szimbolikus jelentést kap. Már nem a bűntelen boldogság helye, az elveszett Paradicsom vagy égi kert, hanem a műveltég, a béke, a biztonságban élő ország megtestesítője. Gyöngyösi István ezt az allegóriát építette be a *Marssal társalkodó murányi Venus* (1664) első részébe.

Cupido udvara itt ketté van osztva. Az egyik rész virágzó kert, „hervadatlan szép fák”, „virággal tölt utak”, „trágyált ágyak vannak elvegyült rózsákkal”. Vidámság uralkodik itt, „boldog állapot”, „nincs semmi ínség”, lakói kedvesen társalognak egymással, „kedvek szerint élnek”. Ez a kert-szimbolika jobban megérthető, ha Cupido udvarának másik felére is betekintünk. Ez „tövissel rakott kert”, leveletlen ágak, kiszáradt fák, „bojtorjános gaz”-zal felvert „rettentő pusztaság”, „gyűlölt iszonyúság”, „ajjt kiáltó fogság”, „elvadult táj”, „ugar”. A két kép nemzetközi toposz. Az egyik a béke, a másik a háború szimbóluma. Gyöngyösi és kortársai képzettársítási rendszerében a pusztaság, tövises, bojtorjános vad táj a veszendőben lévő ország megtestesítője. A másik a virágzó múlt s a megteremtendő jövő képzete, amiért érdemes harcolni.

A 17. századi Magyarország – a királyság és Erdély – szinte tobzódik a rózsakultuszban. A reneszánsz rózsakosaras gyermeke után egyre inkább a rózsával ékes hajú hajnal fejezi ki a megújulás utáni vágyakat és reményeket. A lovagok utódai a végvári katonák, a pogányság „helybe jött”, már nem a Szentföld, hanem Magyarország és az egész kereszténység megszabadítására vállalkozó vitéz jelképe lesz a rózsza. Érdekes megfigyelni, hogy Balassi Bálint ismert verse hogyan sűríti össze néhány sorban a lovagkertbeli egészség-kultuszt, a reneszánsz tapasztalatát a nagy táji látványok lélekformáló hatásáról és a felkészülést, a reményt, hogy a magyarság megkezdheti nagy történelmi feladatát beteljesíteni: „Áldott szép Pünkösdeknek gyönyörű ideje, / Mindent egészséggel látogató ege, / Hosszú úton járókat könnyebbitő szele! / Te nyitod rózsákat meg illatozásra...”

A pogány korból kapott „hervadatlan koszorú” és a keresztény mártírok rózsakoszorúja most a török ellen harcolók fejére kerül. A szigetvári hős az égtől kapja koszorúját, a 16–17. század fordulóján a török ellen nemzetközi szövetségben harcoló Habsburg-császár, Rudolf uralkodását kifejező allegóriák bonyolult együttesében elsőrangú európai művészek helyezik fő helyre a rózsakoszorút. Magyarországon hadi játékok jutalma lesz, és a festményeken, például Zrínyi Dorottya egész alakos képén, a kezében, vagy a szász Armbrusztter felesége mellett az asztali csokorban ugyanazt fejezi ki, mint Bornemisza Anna fejedelemné gazdasági számadáskönyvének fedelén stilizált rajza. A rózsza olyan érték kategóriák jelképe, mint a kert, a szorgalom, a kiválóság, a remény.

Lippai János 1644-ben néhány gondolatban valóságos rózsza-dzsemet sűrit, az *Énekek énekével* kezd, a keresztény mártírokkal folytatja, majd eljut „a mennyei tábor”, a rózsával koronázott milites Christi képzetéhez. Akkor még mindenki értette, kikre gondolt.

A 17. századi magyar orvoslőkönyvek szerint a rózsa illata „fejet tisztít”, vagyis józanít, eloszlatja a kábultságot, az émelygést. Rövidre zárt naturalizmus áldozatai lennénk, ha úgy vélnénk, hogy a „dicsőséges rózsa” ezért vonult volna be a 17. századi magyar politikusok rejtjeles levelezésébe is. „Brutus rózsája”, „a rózsa tövisek között terem” Wesselényi és Zrínyi Miklós korának képes beszédében ez azt jelenti, hogy veszélyes és nehéz, véráldozatokat kívánó vállalkozásba kezdtek, amikor a bécsi udvar tudtán kívül nemzetközi koalíciót szerveztek a Rajnai Szövetséggel együtt a török ellen. Igaz, fogalmunk sincs még róla, hogy vajon miként járta át ezt a magyar rózsa-kultuszt a török. Sétálhatunk a „Rózsák atyja”, Gül Baba türbéje körül, rálapozhatunk a korabeli levelezésekben budai pasák híres rózsakertjeire, de nem tudjuk, hogy az oszmánok költő óriása, Báki (1526–1600) Nagy Szulejmánt miért így siratja el: „Arcod lassan földre hullt, mint a friss rózsa szirma”. Én a természettel szerves egységben fejlődött különböző kultúrák egybekapcsolódásának talán legszebb kifejezését érzem egy végvári vitéznek Esterházy nádorhoz írott 1683 tavaszán kelt folyamodványában: rózsa-példázattal fejezi ki a „vitézlő rend” másfél évszázados harcának értelmét: „édes hazánk mellett való vitézkedésünköt (bizonyítják) a temetőben kinyílt piros rózsa módjára fönnálló vörös lobogók és kopiák.”

Vajon nem túlzás a szimbólumokban is az ember és a természet együttműködésének nyomait keresni? A történeti ökológia a mindennapi élet tényeit vizsgálja, azt, hogy az együttélés hogyan működik.

Értéktrend és realitás

Magyar szerzők között elsőként talán Besztercei Simon Pál vizsgálta elméleti szinten a vízszennyezés okait. Mitől véresek a folyók Magyarországon? 1619-ben megjelent

disszertációjában erre kereste a választ. Mivel Csombor Márton kassai rektor tudósította: „1618 decemberében Szikszó város kapuja előtt a mindig tiszta és átlátszó színű forrás ’merő vért ontott’. Magyarok, törökök, ausztriaiak, rácok, románok, horvátok csődültek oda a szörnyű látványra.”

Simon Pál már a racionális természetismeretet próbálgató század neveltje. Meghatározza, ma is helytállóan, a tiszta víz fogalmát, észreveszi, hogy a rossz víz legbiztosabb jele, ha az ott lakók nem egészségesek. Tehát nemcsak járványok okozója lehet a szennyezett víz, amit a középkortól kezdve a városokban, várakban jól tudtak, hanem lassú, észrevétlen károsodással jár, ha minősége nem megfelelő. Nem elégszik meg a helyi, hagyományos magyarázatokkal. Az egyik, még ősi hiedelem, a véres víz a háború előjele, mint az égboltozaton átfutó üstökös. A másik „naturális”: a helyi harcokban elesettek vérének okádja ki a forrás. Simon inkább az ókor és a 16–17. század természettudósait veszi elő. Megtudja, a „véres víz” nem magyar különlegesség. Sok oka lehet: a föld ásványtartalma, növényi nedv vagy vasbánya. Tübingiában például „egyes vasbányákban minden vörös színű”, s a vizek vörössége a vastartalmú földtől vagy a „vasas” iszaptól származik. A savas lé vörösre festi a vizet, ezért színeződnek el a halastavak, ha „savas ér” folyik a tóba, a „vér”-színt okozhatja hőhatás és az is, ha bizonyos növények kerülnek a vízbe. Mégsem veti el teljesen a korabeli hiedelmet: a véres víz szörnyű pusztulás jele. Ilyen ez a kor. A kettősség a karteziánus Apáczai Csere János vagy a híres erdélyi orvos, Pápai Páriz Ferenc művében is megtalálható. Sőt, nem veti el egészen a régi hiedelmeket Köleséri Sámuel orvosprofesszor sem, pedig ő az erdélyi bányászokat vizsgálva észreveszi a 18. század elején, hogy bizonyos foglalkozással bizonyos betegségek járnak. Ilyen elmaradott lenne Magyarország? Vagy általában jellemző ez a kettősség a kultúra értékrendtároló sajátosságára? Nehéz például megállapítani, hogy a törököt visszaszorító háború idején itt

nyüzsgő haditudósítók valóban látták-e mindazokat a borzalmakat, amelyekkel a röpiratok, Relációk, Zeitungok vásárlóit traktálták. Vagy a „vérhabos Duna” képzete konvenció, toposz, a háború színterének ugyanolyan jellemzője, mint a tövises, bojtortjánverte, fátlan, pusztai táj? Inkább az utóbbira hajlok, s véleményemet több szaktekintély támogatja. Elsősorban kedves szerzőm, Georgius Agricola *De re metallica* – a bányászatról és kohászátról 1551-ben megjelent műve egybefoglalja a tapasztalatot és az elméletet, 1657-ig nyolc kiadása jelent meg latin, olasz és német nyelveken, gyakorlati kézikönyv és tudományok tárháza – már tárgyalja a föld vízháztartását, a föld mélyén a bányászokra leselkedő veszélyeket, a gázok keletkezését, mégis így fejezi ki magát: „a háború bűzhódó mocsár, a béke tiszta forrás. Ma mindenki jól érti Tompa Mihály allegóriáját *A gólyához* című versében: „Ne járj a mezőn, temető van ott, / Ne menj a tóra, vértől áradott”.

Vagy itt van Rubens híres festménye, Medici *Mária neveltetése*: a gyermeklányt zuhogó vízesés előtt tanítja írni Minerva. Ilyen táj a valóságban nincs, s a nevelés sem vízzuhatag alatt zajlott. Rubens maga tájékoztat képeinek allegóriájáról. A táj több mint keret vagy dekoráció, gondolatokat hordoz, többszörös áttételben. A vízesés szimbólum, Kasztília forrását, a Parnasszus vidékét idézi, s ennél többet: a tiszta forrás az újjászületés, a változás kifejezője. Ezért nem mennénk semmire, ha korunk szűk, kiagyalt, merev fogalmait próbálnánk visszavetíteni. A régi századok emberei más asszociációs rendszerben éltek, más volt a viszonyuk a természettel, mint a miénk. Sajnálkoznának vagy kinevetnének, ha olyasmikkel traktálnánk őket, hogy „a természetet legyőző, a természet felett uralkodó ember”. Ők már – még – tudták, amit mi elfelejtettünk, hogy a természettel csak együttműködni lehet.

Legszebb példája ennek az árterekben lakók vízgazdálkodása. Andrásfalvy Bertalan tárta fel, hogy a Duna,

a Dráva, a Sió, a Rába ártereiben a középkortól kezdve a 18. századig virágzó falvak éltek. Már településmódjukkal, építésmódjukkal is alkalmazkodtak a folyam szeszélyes vízjárásához. A vízből kiemelkedő ártéri „hátaikat” tovább magasztották, mély árkokkal vették körül, a meder elágazásaiba, a vízholdra természetes sáncokba pedig nyitásra alkalmas zsilipeket, „fokokat” építettek gerendákból és sövényből. Veszélyes árvizek idején a mély árkok is védték a falut, de a nagy áradásokat a fokok segítségével vezették le. Szétterítették a vizet, az ártér távolabbi vidékeit is elárasztották. A sekély vízben szaporodtak a halak, s nem ártott, sőt, használt a legelőknél, erdőknél, gyümölcsösöknek, mert az ár levonultával a fokokon át a víz gyorsan visszavezetődött, az „öreg”, vagyis a nagy halak fennakadtak, a kicsik visszasodródtak a folyóba.

Az ártéri gazdálkodás a Kárpát-medencében és másutt is megfigyelhető. Dél-Európában, Spanyolországban legelőváltó gazdálkodást folytattak. A román havasi pásztorok telente a Kárpátokból több ezres nyájukat hajtottak Havasalföldre, hogy a Duna 15-20 kilométer széles árterében vészeljék át a kemény, erdélyi telet.

A 18. század végén a helytartótanács elrendelte, hogy mesterséges gáttal szabályozzák a Dunát, és semmisítsék meg a „fokokat”. A rendelkezés ellen tiltakozó három sárközi falu írása ugyanazt mondja, mint például a székely falutörvény: „folyóvizünk, amelyből élünk”. Vagy a debreceniek, amikor a 18. század elején a Tiszát csatornával akarták összekötni a sószállítás érdekében: „mi ismerjük ezt a folyót”.

„Mi... kik gyermekségünkől fogva itt lakunk és mind nagyobb, mind kisebb árvizeket értünk, és a föld csínyát is legjobban tapasztaltuk és tudjuk mindenkor a vizeket képesint vagy rendes áradása hasznunk szerzi – írták a vármegyének Nyék, Pilis, Dets „megfélemlített szegény fiai” – „mert szárazság idején bőséges kaszálást és marhalegeltetést

tapasztalunk, az halbul pediglen nemcsak élelmünket s ruházatunkat, hanem minden adóinkat és portio fizetésünket szerezhetjük”. Az ártér megszüntetésével keletkező szántóföldek kevés hasznot hoznak, majd az árvizek idején a mesterséges gátak nem engedik visszafolyni a vizet, „a víz rajtunk maradna, posvánnyá válna, és mind minékünk, mind marháinknak dögletességét nemzené... utolsó veszedelmünket, pusztulásunkat okozná”. Félelmük beigazolódott, a 19. század elején a Vásárhelyi-féle Duna-felmérés alkalmával jelezték, hogy a régen virágzó ártér posvánnyá változott. „Itt régente gyümölcsösökterek, kaszálók voltak, most mocsár és száraz fák állnak ki...”

Ismeretes, hogy a nem kellő gondnal, kevés szakértelemmel és helyi ismeretek nélkül végrehajtott Tisza-szabályozás okozta a 19. század második felének legpusztítóbb árvizét. Csak nehezen és nagy költséggel lehetett megzabolázni a rövidített medrébe kényszerített Tiszát és termőre fordítani az egykori sárközi ártereket. Sárköz lakói gazdagodtak, de az évszázadokon át kialakított természeti-gazdálkodási környezetük erőszakos, idegen minta szerint, nélkülük végrehajtott megváltoztatására – írja Andrásfalvy – kegyetlen egykézéssel, a születések korlátozásával, „öngyilkossággal” válaszoltak.

Hol vesztettük el az évszázadok folyamán megőrzött együttműködési készségünket a természettel? Talán senki nem érzékeltette jobban a preindusztriális korszak valóságának ellentmondásait, mint Daniel Defoe Anglia déli tájait járva. „Az angol urak szép házakat és gyönyörű kerteket telepítettek az ország minden táján” – írja 1724–1726-ban. A Temze mentén a kertekkel övezett nyaralók és udvarházak látványában gyönyörködve elragadtatása határtalan. „A Szajna partjai nem ily ékesek, a Duna semmi hasonlót nem mutat Bécs felett vagy Bécs alatt...” London városának látképénél „fenségesebbet nem látott a világ Róma kirablása óta Európában és Jeruzsálem templomának felégetése óta

Ázsiában.” S a valóság másik oldala: A folyó menti házak városi polgárok nyaralói, ahová elvonulnak az üzleti élettel és a pénzszerzéssel járó hajszából tiszta levegőt szívni, s télen „visszamennek a nyüzsgő városba, a füstbe, a piszokba, a bűnök fertőjébe, a köszénporba”. A vashámorok haszonnal dolgoznak, „jöllehet nagyon költségesek és temérdek fát fogyasztanak, ezért fogyóban az erdő, és drágul az épületfa. Mindez tükre szertelen korunknak” – szögezi le. S miben bízik? „A tapasztalat révén bölcsébbé vált korunk embere már ügyesebben gazdálkodik”, Vilmos király és Mária királyné „megszerettette a néppel a kertészkedést”, s a közjó sérelme nélkül vitt szabad gazdálkodást semmi nem korlátozza.

Magyarországon mások voltak a természeti és történelmi dimenziók. A tapasztalat és a kormányzati érdek nem esett ugyan egybe, mint a független, az állami szuverenitás teljességével rendelkező gazdag országokban. Mégis, a Kárpát-medence népei a természettel együttműködő kultúrájukkal sokáig lépést tartottak Európa békében fejlődő nemzeteivel. Kárbaveszett volna évszázadok tapasztalata?

A 17. század második felében Colbert számot vetve az országos méretű fapusztulással, hatalmas tölgyerdőt telepített, hogy a 19. században ne legyenek a franciáknak hajógondjaik. Csak a gőzhajózással nem számolt – jegyezte meg Braudel. Századvégünk napjaiban, amikor már elfelejtettük a fát, és nem tanultuk meg az atomot, amikor fogalmunk sincs, hogy mit hoz a jövő, mire való lehet a történelmi ökológia Magyarországon?

Mire való?

Az ókor legnagyobb természetismerője, Plinius életének természeti katasztrófa vetett véget, amikor kitört a Vezúv, sietett segíteni a bajba jutottakon, s a mérges gázok megölték. Lőw Immanuel, aki a Kárpát-medence népeit egységbe

foglaló Magyarország történelmében bízott, a történelmét vesztett Európa áldozata lett.

„Kivittek a kertbe – írja Semprun *A nagy utazás*ban –, láttam a rózsát. Végigvezettek a kerten, láttam a rózsát. Szép volt... Milyen furcsa is, hogy észrevettem a rózsát és szépnak találok, pedig tudom, hogy mit fognak csinálni velem. A rózsával beültetett terasz mellett egy fa állt, arrafelé vezettek, és én tudtam, hogy kötelet fognak húzni két kézbilincsem közé, felakasztanak az ágra, és rám uszítják a kutyákat... Megpróbáltam megfelekedezni testemről és testem fájdalmáról, megpróbáltam valószínűtlenné tenni, nem létezővé változtatni testemet, testem dült érzéseit, miközben a rózsákat néztem, miközben tekintetemet betöltötték a rózsák.”

Szekfü Gyula még úgy vélte, hogy alig egy-két évtizeddel Mohács után a „Duna-Tisza köze kiszáradt, fátlan vidék lett, pusztá, ahol csak gaz, tövis és bojtortján terem.” „Megkezdődött a füvek uralma, a talaj begyepesedett, itt elhomokosodott, ott elszikesedett, az Alföld egy nagy ugarrá vált, melynek a megmaradt erdők nem tudtak többé elegendő nedvességet szolgáltatni. Az Alföld pusztá jellege, pusztai növényzete, pusztai száraz éghajlata, melyben forró hőségek kemény hidegekkel váltakoznak, fátlansága, víznélkülisége, mind a török korszak terméke...” – írta a *Magyar történet* lapjain 1935-ben, gyanútlanul, hiszen hiteles forrásokra, egykorú tudósításokra hivatkozhatott. Ezzel szemben a Teleki Pál vezetésével végzett vizsgálatok azt mutatták ki, hogy az Alföld vízszegénysége, homokos, szikes talaja, pusztá jellege nem a török hódítás, hanem a 19. századi vízszabályozások következménye. „Arról a meséről is le kell tennünk, hogy a síkságon erdőirtás miatt általános szárazság és sivatag keletkezik... Ahol az erdővel együtt nem pusztul el az erdőtalaj is... ott erdőirtással nem keletkezik örökös pusztamező... Elég tíz esztendő, hogy az irtáson sarjadó erdő keletkezzék újra.” A történész meghajlik a történeti ökológia e korai mesterművének érvei előtt, hiszen egyben a reneszánsz

neoplatonikus felfogását igazolja: a művészi igényű megfogalmazások ne a valóságot másolják szolgáian, hanem a tökéletesebb, tisztább világot fejezzék ki. A 16–17. századi Magyarországról művészi vagy irodalmi igénnyel tájékoztatók ősi természeti tapasztalatokat magukba sűrítő allegóriákat és szimbólumokat használva fejezték ki a mélyebb, összetettebb mondanivalót az életről és halálról, békéről és háborúról. Mindez nem kisebbíti a török kori Magyarország veszteségeit, hiszen az a hatalmas bevágás, ami ebben a másfél évszázadban a magyarság életfáján keletkezett, páratlan és máig ható következményekkel járt.

Alig olvasható napjainkban szorongás nélkül a székely falutörvények visszatérő érve, mellyel avas erdeik védelmét indokolják: őseink felnevelték, mi is felneveljük a jövőre nézve. Ők még úgy tudták, hogy az erdő nem a mindenáron való gyors haszonszerzés forrása, pedig már alakulgattak a székely fűrészmalom-társaságok, s mészégetéssel, faiparral, hamuzsírfőzéssel közülük is százan és százan keresték kenyerüket. De: az erdő „tudatukban is elsősorban úgy szerepel – írja Imreh István – mint az életfeltételek biztosítója, a kis együttélő embercsoportnak a szükségleteit fedező vagyont, amelyet a fiak, az unokák hasonló jövedelembeli, használati jussa terhel.” Érthető, ha elvették a fejszét annak, aki a tilalmas, mert növendék erdőben fára emelni merte.

Mire való a történeti ökológia? Talán inkább arra, hogy ha már a tévét nézve nem hiszünk a szemünknek, meghalljuk a természet és az ember igazi párbeszédét, akár Agricola megfogalmazásában latinul vagy németül, akár a *Cantata profana* hangjain, román vagy magyar nyelven.

Mégis, talán arra való ez az új tudomány, hogy felépítsük újra Mátyás király egykori kertjét a Dunakanyarban. Úgy hallom, hogy szlovák kollégáink már számba vették Lippay György érsek 17. századi pozsonyi kertjének egykori növényeit, és elkészült a hajdani szökőkutak tervrajza is, mert hitelesen akarják újrat teremteni. Milyen szép is lenne – lendül

neki a történész fantáziája, ha végigvezethetnénk a világkiállítás vendégeit: íme, ezek oltványait a történétíró Verancsics Antal szedte össze Magyarországon annak idején, amikor Miksa császár 1573-ban elhatározta, hogy megújítja és megnagyobbítja bécsi kertjeit, azután lehajózhatnának Pozsonyba, onnan Visegrádra, majd megfürödhetnének fent Budán a pasa-kert illataiban, s talán átugorhatnának még Fogarasra is, hogy káprázzon szemük Bornemisza Anna, az utolsó erdélyi fejedelemasszony friss patakokkal ékes, rózsákkal gazdag kertjében, s úgy pihenjék ki utuk fáradságait.

De térjünk vissza a valóságba! Szerintem Lippai János fogalmazta meg reálisan, hogy mire is való a történeti ökológia, bár nem is álmodott még ilyen tudományról. Azt írta 1644-ben: „aki a böcsületes kerti munkától irtózik és annak gyönyörűségét megveti, azt én több okos emberekkel együtt az emberi természettől elfajult állatnak tekintem...” Hitte, hogy „a sok gyümölcsös fákkal valami paradicsomi életfát is hoz bé az megromlott hazánkba, melynek gyümölcse ételéből erejét és életét a Magyar Nemzet (a halál) fullánkja ellen úgy megvastagíthassa, hogy vagy soha, vagy igen későn haljon meg.”

Talán nem követek el anakronizmust, ha a történeti ökológia értelmének hosszú magyarázgatása helyett tömör megfogalmazását veszem kölcsön: „megmaradásunkra való kincs”. Hiszen ha megszakadna a párbeszéd, amit az első almafát ültető neolitikumi ember kezdett el, meghalna a föld.

(1990)

AKIKNEK MEGSZÓLALTAK A FÜVEK

Magyarországon a boszorkányperek megszüntetéséről újabban egymásnak élesen ellentmondó tényeket tártak fel a kutatók. Spielmann József, a kiváló erdélyi orvostörténész kimutatta, hogy a szászok között már az 1720-as évek elején beszüntette a boszorkánypereket Teutsch András, a Hollandiában végzett medicus, szász királybíró. A boszorkánypereket számbavevő Iklódy András pedig 1982-ben publikálta meglepő eredményét: Magyarországon 1690 után az addigiaknak háromszorosára ugrott a boszorkányság vádjával bíróság elé idézettek száma. Végül az is különös, hogy bár orvosok, ügyvédek, de maguk a vádlottak is a 17. század második felében többször is elmondják, hogy a boszorkányság vádjának nincsenek racionális alapjai, csak 1768 elején jelenik meg az üldözések megszüntetését elrendelő törvény. Mi az összefüggés ezek között a tények között?

„A mi boszorkányaink”

1634 tavaszán kelt a magyar történelem egyik talán legszebb, de minden bizonnyal legmeglepőbb levele: „Értettem azt édes Fiam, hogy Menyem Asszont eő kegyelmét Isten eő Szent Felségbe ismeghlen szerencsétlen állapottal látogatta volna megh, azt is értettem, hogy mihelen egy kevesse jobban adgia Isten dogát mindgiarást feől akarod vinni Bécsbe az Doctorokhoz. Bizony dologh sokat gondolkottam, hogy ha írjake avagy ne, de meghis azt találtam magamban, hogy az én Anyai szeretetem és kötelességem arra viszen hogy megh írjam teczczésemet, immár szabad leszeszwéle fogadod e

megh intésemet avagy nem. Azért edes Fiam én azt tanátslanám, hogy semmi uttal feől ne vinnéd az Doctorokhoz, mert az számtalan sok motskolodásokkal és sok orvosságh bé adásokkal annira el vesztegetik és annira hozzák dolgát, hogy osztán soha sem lészen gyermeke, mint szintén Bakatsnénál az mint cselekedtenek, annak sem lészen soha gyermeke ugy el vesztegették belőle a mátrát (anyaméh). Hanem én azt tanácsolnám, hogy mihelen egy keveske iob ereje lenne, vennéd feől mindgyarást es vinned az Trencsényi heov vízben, mert az varasdi heov víz igen erős olyan állapotbeli Asszonyi állatnak, de az Trencsényi nem erős: förödnék egy ldeigh abban az heov vízben mind addigh, az migh kívántatnék es szükséges volna. Annak utánna osztán, hogy ha Isten eő Szent Felséghe nehéz terhes állapottal látogatná, tehát akkor osztán Isten után mi magunk is tudnánk orvosságinkkal segíteni nyavalyájában el hidd azt edes Fiam, az szegény Anyámtul is azt hallottam, hogy az Doctorok nem értenek annira az Asszonyi állatok között való nyavalyához, mint az Asszony emberek. Immar lassad jó Fiam szabad leszen vele mit cselekszel, fogadod az én intésemet avagy nem, ha szinten nem fogadod is, kérlek ne vedd nehéz néven, mert elhidd, hogy bizony nem gonoszból, hanem Anyai io akaratombul írtam ezeket. Vannak eleven emberek, ugy mint Draskovits Jánosné Asszony s Teököliné Asszony, a kiket Isten eő Szent Fölséghe szinten ezen szerencsétlen állapottal latogatott volt megh mint Menyem Asszonyt, de Isten után mindegyikének annyira segétttem, hogy semmi nyavalyájok nem volt az után, hanem mindegyikét elégh magzatokkal oldotta megh Isten mert efféle állapot nem nyavalyából következik emberen, hanem csak iedesbül es rettegesbül, de hiszem azt is el távoztathatnánk tüle, csak fogadna szót Menyem asszony... A te Édes Anyád”

Az anya, gróf Lobkowitz Poppel Éva, Batthyány Ádám dunántúli főkapitány özvegye súlyos kérdésben döntött. Nagy tapintattal avatkozott fia legbensőbb családi ügyébe. A fiú,

gróf Batthyány Ádám huszonöt éves, a kor fogalmai szerint szuverén nagyúr, királyi és császári kamarás, viseli a királyi főasztalnoki méltóságot, ellátja a dunántúli főkapitány nehéz tisztségét, és harcol a török ellen. Ismételten elvetelő feleségét, Aurórát, Formentini grófnőt Bécsbe vinné az orvosdoktorokhoz. Az anya viszont lebeszéli, és a maga gyógy módját ajánlja. Kora egyik legműveltebb asszonya meddőséget gyógyít, és menyét saját orvosságával szeretné kezelni.

Hasonló tudománnyal ezrek és ezrek éltek Magyarországon a 16–18. században. Sokukat éppen azért vádolták boszorkánysággal, mert a meddőség ellen tudtak biztos orvosságot, vagy a szülés körül sérénykedtek. A Pest vármegyei bíróság 1728–1729 folyamán többrendbeli vizsgálatot folytatott Koldus Molnár Ilona bába ügyében. Az egyik legfőbb vád szerint meddőséget tud gyógyítani. Bizonyos Bicskei Ferenc uram és felesége tíz éve hiába vártak gyermekre, Koldus Molnár Ilona azt ígérte, a Mátra túlsó oldaláról szedett füvekből készített fürdő segítségével „fia lenne Bicskeinének, azt megorvosolná...” Több évszázadon át nők és férfiak ismétlik ugyanazt: a természet segítségével gyógyítanak. 1565-ben Kolozsvárott Botzi Klára, amikor vádat emeltek ellene, így védekezett: a mezők virágai és füvei beszélgetnek vele és ajánlják magukat, végy fel minket, erre vagy arra vagyunk hasznosak.

Másfél évszázad múltán Sopron vármegyében Vörös Péterné Tóth Krisztina ellen így emelnek vádat: a réten „minden füvek fák megszólamlottak hozzá...”. Herceg Istvánné Lengyel Katalint 1713-ban Simontornyán fogták vallatás alá boszorkányság gyanújával, s mintha a Kolozsvárott rég elhamvadt Botzi Klára szavait ismételné „az midőn kiméggyen az mezőre füvet szednyi mindenféle füvek megszólamlanak hozzá...”.

Mit mondanak a füvek, és mit válaszolnak a megszólítottak? Párbeszéddek töredékeit a perek őrizték meg,

és ősi természetszemlélet, vallásos hit és próbált tapasztalat itatódik egymásba bennük.

Vecsesi Péter kecskeméti gyógyító vallotta: kiment a mezőre és „a füvek hozzá szólottak így szólván: én ilyen Nyavalyáról való vagyok én ilyenről...” Az 1720-as években Hampa Erzsébet beszélte: „Énnekem minden féle füvek szólnak, egyik azt mondgy engem szakasz föl én rontó vagyok, tőlem többet fizetnek, másik azt mondgya, de engem szakasz föl, én gyógyító vagyok, én tülem többet fizetnek...” „Én asszonynak való vagyok, én férfinak való vagyok, engem vérfolyás ellen használj, engem a gyermekek torokfájása ellen.” Chepi András híres Komárom vármegyei gyógyító pedig Salla Balasné vallomása szerint így beszélt a füvekhez: „Fű! Én Istennek nevében kereslek és Isten kedveiert szakasztalak.”

Sokan mintha Melius Péter *Herbarium*ából vették volna tudományukat. Ez az első magyar nyelvű természettudományi kézikönyv. 1578-ban jelent meg Kolozsvárott, s tulajdonképpen célját alcíme fejezi ki: „Az fáknak, füveknek nevekről, természetekről és hasznairól...” Kiadója, Heltai Gáspár özvegye előljáró beszédében arról írt, hogy Isten a füveket és a fákat nemcsak az emberek táplálására, gyönyörködtetésére teremtette, hanem „ha betegségek történnének, orvossággal testeket gyógyítanak”, ezért szeretné, ha munkája a könyv kiadásával hasznos lenne „az magyar nemzetségnek épületire és méltóságára.”

Melius *Herbariuma* az egyik legtöbbet forgatott könyv lett Magyarországon. Megvolt a Batthyányak udvarában Németújvárott, és másfél évszázad múlva megtalálják majd az ország másik szegletében, Árva Bethlen Kata könyvei között. A 18. századi Erdély híres, művelt főúri asszonya „tudta a füvek hasznos erejét”, fűgyűjtő asszonyokat tartott, és gyógyulásra váró betegek álltak sorban ajtaja előtt.

Kik voltak hát valójában ezek a jobbagynők és főúri hölgyek, tehenesnék, pásztorfeleségek, polgárlányok és

nemesasszonyok? Három évszázadon át ők álltak a vajúdnők és magatehetetlen férfiak mellett. Gyógyítottak bénákat, sebesülteket, elnyomorodott öregeket, csecsemőket, ifjakat. Volt, aki a vásárokon árulta orvosló tudományát, mások országrészekben vándoroltak végig, sokan a városok és mezővárosok jellegzetes alakjai, s legtöbben ki sem mozdultak a falujukból. Volt közöttük tudós szerzetes és lelkész, falusi tiszteletesasszony, koldusnő, nádorné, borbélymester özvegye, kovács, birkapásztor és mezővárosi írástudó. Mintha a kora újkori Magyarország minden rendje, társadalmi rétege elküldte volna képviselőit közéjük. Minek nevezzük őket?

A múlt században Ipolyi Arnold így írt honfoglaláskori elődjeikről: „Ők az orvosok, a titkos erejű gyógyfüvek főzői, szedői és ismerői: ők ápolják, gyógyítják a betegeket, hegeszték s bekötözték a sebeket, készíték a gyógyírt, írtak, kenték...” Nyomában a társadalomtörténeti szemlélet jeles úttörői, Rómer Flóris és Tagányi Károly fölismerték, hogy összefüggés van a gyógyítási szokások és a boszorkányperek között. Komáromy András 1910-ben, amikor elsőként összegyűjtött és kiadott egy kötetre való boszorkánypert, azt írta: „a mi boszorkányaink lényegileg kuruzsló asszonyok.” Schram Ferenc pedig három kötetben tette közzé a fellelhető pereket, és külön fejezetet szentelt a „boszorkányok”, gyógyításainak. „Pereink alapján az látszik, hogy a magyar boszorkány javasasszony volt...” Újabban a néprajztudósok és orvostörténészek alapos módszerességgel vizsgálják a boszorkányperekben ránk maradt gyógy módokat, s ma már szinte közhelyszámba megy, hogy a boszorkánysággal vádoltak között sok a laikus gyógyító és a perbefogottak jelentős száma a bábák közül került ki.

A boszorkányperek persze csupán a gyógyítók elenyészően kis csoportjáról tájékoztatnak. Levelek, naplók, emlékiratok, tanúvallatási jegyzőkönyvek, kézíratos orvoslókönyvek, vármegyei rendeletek és más források

lapjairól szinte tolonganak elénk a gyógyítók. Főleg nők, idősebbek és fiatalok, akiket soha nem vádoltak meg. Nem gyanúsították őket ördögi cimborasággal, és nem lobbant fel alattuk a máglya. Három évszázadon át ők kötik el az újszülött köldökzsinórját, ők kezelik az emberek java részét, ők fogják le az elhunytak szemét.

Kortársi forrásokban a nevük: „füves asszony”, „bűbájos”, „kenő”, „néző”, „ágyvető”, „bába”, „tudós asszony”, „orvosló asszony”, „orvos lány”, „tudományos”, „Artzin” – legtöbbször megkülönböztetett hangsúllyal: „orvos asszony”. Előfordul, hogy ezek a kifejezések egymás szinonimái. „Kinek tött károkat azon Néző vagyis Orvos Asszony...”, olvasható 1739-ben Vas Mihályné Varga Ilona perében. Általában mégis a füvesasszony, fürdős, néző, kenő, orvosasszony meghatározás a gyógyítás valamely speciális ágát fejezi ki, miként a bába a szülésznő munkáját látta el. Noha még a leginkább következetesen megnevezett bábák között is sokan foglalkoznak szélesebb körű gyógyítással. Csak a 18. századra nyilvánvaló a tendencia, hogy a laikus gyógyító és a boszorkány fogalma összemosódik. Az 1710-es évek után – amikor háromszor annyit állítottak boszorkányság vádjával bírák elé, mint azelőtt – egyértelműen és jellegzetesen „bűn”-nek minősült a vádlottak gyógyító tevékenysége.

Az utókor sokáig bizonytalankodott, hogy minek tekintse ezt a társadalmi csoportot. Kezdetben alig vette tudomásul, vagy száműzte a babona senki földjére. Majd a néprajztudomány főleg a kortársi, a 19. és a 20. században gyűjtött egykorú anyag alapján a „népi gyógyítók” fogalmával jelölte ezt a csoportot. Joggal, mert az újkorban ez a gyógyító tevékenység csaknem kizárólag a falvakban élt tovább, a paraszti életmód, szokásrend, tudásanyag szerves részeként. A falusi orvosló tevékenységét, tudásanyagát a „népi gyógyítás” fogalmával foglalták össze az újabban azt nagy figyelemmel vizsgáló orvostörténészek, és így élt a közvéleményben is.

A „népi gyógyítók”, „népi gyógyítás” hagyományos fogalma azonban az utóbbi években új tartalmakkal telítődött. Vizsgálva a népi orvoslás geneziséét, racionális és irracionális elemeit, viszonyát a korabeli orvostudományhoz, a fogalom több vonatkozásban is nyitottabbá vált. Főleg a történeti változások kaptak erőteljes hangsúlyt, és az a tény, hogy az akadémikus medicina és a „népi orvoslás” határai a korábbi korszakokban nem választhatók el élesen egymástól. A két terület mindig is hatott egymásra. Kölcsönösen vettek át egymástól és adtak át egymásnak tapasztalatokat. A 16–18. században sokféle kapcsolat figyelhető meg köztük. Néhány esetben vizsgálatok és viták utaltak arra is, hogy az udvarházak falai között hasonló módon gyógyítottak, mint a falvakban. Sok laikus gyógyító városban vagy mezővárosban élt, s a 20. századi népi orvoslás tudásanyaga, terminológiája, s nem utolsósorban kultúrája a 16–18. század civilizációs szintjét őrzi. A kora újkor évszázadainak gyógyítási szokásait és gyakorlatát nem lehet az elit és a köznép, a gazdagok és a szegények szerint élesen elválasztani.

A társadalomtörténész „anyaga” a régi korszakok embereinek élete. Az emberi élet működéséről csak akkor nyerhet reális képet, ha egységben látja a társadalmat és a természetet. Ha mindazt, amit a születés, élet, halál fogalma kifejez, egységében és hosszú távú folyamataiban szemléli. Ha a kora újkor higiéniai viszonyait vizsgáljuk a társadalom és az országos történelem szerves egységében, a „népi orvoslók” fogalma helyett célszerű más kifejezést használnunk, talán a „laikus gyógyító” fogalmát. Ez elég átfogó, hogy jelezze, jobbágy- és nemesasszony, iskolázott és iskolázatlan orvosló egyaránt megtalálható körükben. Elválasztja ezt a réteget az akadémikus doktorok és a céhes keretek között működők, borbélyok, chirurgusok, fürdősök körétől. De a „laikus gyógyító”, a „civil gyógyító” fogalma kevésbé fejezi ki, hogy bizonyos mértékig professzionistákról van szó. Elég sokat tudunk róla, hogy a laikus gyógyítók

tanulták tudományukat. Még akkor is, ha a családban mintegy hagyományként örökölték a gyógyító munkát. Sokan voltak, akik más orvoslótól tanultak: öreg laikus gyógyítók, nagyon sokszor borbélyok, sőt, orvosdoktorok neve szerepel a mesterek között. A nádor Wesselényi Ferenc felesége, gróf Széchy Mária éveken át kora legjelesebb fizikusával, Eperjes város tudós patikusával volt kapcsolatban, tőle tanult, s amikor a Wesselényi-szervezkedés felszámolása után Kőszegre internálták, ott gyógyított, „gyógyszolgát” is tartott, messze földről felkeresték, és orvosságainak nagy volt a híre. Árva Bethlen Kata kora legnevesebb orvosdoktorától, Köleséry Sámuelről tanult. Sok laikus gyógyítónak szenvedélye volt az orvoslás, hivatásuknak tekintették, s erről beszéltek is. Isten bízta rájuk a tudást, hogy a bajba jutottakon segítsenek. A földesúrasszonynak kötelessége volt, hogy a majorságok, a falvak egészségéről gondoskodják, s nemegyszer tartott maga körül füveket, gyökereket jól ismerő, összegyűjtő, a tárolás munkáját elvégző asszonyokat.

A laikus gyógyítókat elfogadta a társadalmi és a politikai elit, és rengeteg példa bizonyítja, hogy az orvosdoktorok, sőt, borbélyok is nélkülözhetetlenek tekintik működésüket. Tévhit, hogy tudásukkal csak a falvak népe élt, bár kétségtelen, hogy pacientúrájuk nagy tömegével a vidék lakosságának köréből került ki. Nemcsak Magyarországon, hanem a korabeli osztrák tartományokban, az Alpok falvaiban, Angliában vagy Franciaországban is. Mindenütt az újkor hajnalán, ahol az emberek távoli, nehezen megközelíthető településeken, zárt hegyi falvakban, pásztorszállásokon éltek. Még ott sem nélkülözheték a laikus gyógyítókat, ahol már több volt az orvosdoktor, mint Magyarországon. Orvosdoktorokat a főúri udvarok rendszeresen alkalmaztak, s mellettük sok esetben fűgyűjtő asszonyok tevékenykedtek. Mindenkit bábák segítettek a világra. Bizonyos bajokban a szerződött orvosdoktorokat tartó főúri családok is „orvosasszony”-hoz fordultak. Például az

erdélyi fejedelem, Rákóczi György felesége, Lorántffy Zsuzsánna, aki bár bőségben élt egyetemet végzett orvosok szolgálataival, a „pocsaji orvosasszonyt” hívatta. Bárány Károlyi László fiához az „éradonyi orvosasszonyt” hozatta el, a generális pedig köszvényét egy „sváb tudósasszonnyal” kezelte. A források nagy bőségben tudósítanak határesetekről is. Például Gróf Csáky István özvegye helytelenítette, hogy fia, a felső-magyarországi főkapitány „asszonyember orvost” választott, pedig „belső nyavalyája van”. A kor higiéniai kultúrájából és az adott rendszerből következett, hogy a laikus gyógyítók receptjeit, javallatait ugyanúgy használták a kastélyok, mint a polgárházak, végvárok és falusi otthonok falai között. A kora újkor struktúrájában, az adott társadalmi szerkezetben, a tudomány fejlettségi és az általános természetszemlélet szintjén a gyógyítással foglalkozók rendjét piramissal ábrázolhatjuk. A piramis csúcsán az egyetemet végzett orvosdoktorok, derekán a borbélyok, kirurgusok, a széles talapzaton pedig a laikus gyógyítók láthatók. A kora újkor évszázadaiban az arányok lassan megváltoznak, és országonként is nagy különbségek mutatkoznak. Általában mégis a kora újkor évszázadaira jellemző a laikus gyógyítók tevékenysége. A könyvnyomtatás óta megváltozott az érintkezési kultúra, és az egészség-betegség világa is átalakult. A tudás, információ, tájékoztatás új hordozói a nyomtatott kalendáriumok, csíziók, újságlapok, képiújságok. Az Európa-szerte nyomtatásban megjelenő füves-könyvek, orvosló-könyvek rengeteg információt közölnek a gyógyító növényekről, a betegségek felismeréséről, „próbált” orvosságokról. Pápai Páriz Ferenc *Pax Corporis* címmel kiadott orvosló-könyve a laikus gyógyítóknak is szólt. Nélkülözhetetlen kézikönyv volt, a 18. század 11 kiadását rongyolta el.

A laikus gyógyító réteg nem azonos a gyógyítással visszaélőkkel, az élösködő sarlatánokkal, csalókkal, szemfényvesztőkkel. Különösen háborúk, hadjáratok idején

tűnnek fel Európa-szerte a gyógyítás címén nyereszkedő kalandorok.

A laikus gyógyítók tevékenységét fogalmilag a hagyományos népi orvoslásról nyert újabb ismervek segítségével tudjuk meghatározni. Ez annyit jelent, hogy az egészségre és a betegségekre vonatkozó tudásuk az empirián alapul, több évszázados ismeretanyagot foglal magában, racionális és rituális módszereket alkalmaznak, sajátos elmélettel természeti és természetfeletti erőkre hivatkozva gyógyítanak. Tevékenységük fontos meghatározója az alapos és sokoldalú természetismeret és a közösségi szokásrend. Tudásuk lehet nemzedékről nemzedékre átörökített tapasztalat, tanulhatták kortársaiktól, s a 16. századtól kezdve megszerezhették nyomtatott könyvekből, vagy kéziratban terjesztett receptgyűjtemények lapjairól. Közös vonásuk, hogy egyikőjüknek sincs hivatalos képzettsége, és semmiféle intézmény nem fogja össze őket. Alkalmaznak gyógyvizeket, gyógynövényeket, ősi rítusokat és ráolvasást, a különbségek alig felmérhetők.

De miért sütötték az egyikre a boszorkányság bélyegét, amíg a másik gyógyító megbecsülésben munkálkodhatott élete végéig? S hosszú távon mi lett a laikus gyógyítók sorsa?

Az utóbbi évtizedekben a kora újkorral foglalkozó kutatók, folkloristák, antropológusok, művelődéstörténészek, etnobotanikusok, orvostörténészek és a mentalitások vizsgálói egymástól függetlenül is közös felismerésre jutottak: a boszorkányperek mögött hatalmas, eddig ismeretlen terület tárul elénk: a társadalom legbensőbb élete, egészségfenntartó szokásai, testi-lelki megpróbáltatásai, mindennapi döntései életről és halálról.

Megélhetés és hivatástudat

Minden gyógyítással foglalkozó csoportnak volt gyógyítási stratégiája. El kellett fogadtatnia eljárását a beteggel és hozzátartozóival, meg kellett nyernie a beteg együttműködését. Kivédenie a konkurenciát, növelni presztízsét és leküzdenie a gyógyítással járó veszélyeket. Nagyon érdekes, hogy a különböző borbélycéhek milyen stratégiákat, a gyógyítómunka veszélyeit kivédő biztosítékokat építettek be szabályaikba. A laikus gyógyítóknak nem volt intézményes működési szabályrendszerük, mint az orvosdoktoroknak vagy a kirurgusoknak. Némi védelemben csak a városi alkalmazásban dolgozó bábák és a főúri udvarokban dolgozó füvesasszonyok részesülhettek. A laikus gyógyítók a rendi társadalomban védtelenek, orvoslási eljárásaik során követett stratégiáik ezért is olyan figyelemre méltóak.

Szeretik titokzatosságba burkolni tudásukat. Társadalmi elvárásnak tesznek eleget, amikor tudományuk természetfeletti eredetét hangsúlyozzák. Pócs Éva még 1984-ben publikált eredményét a történelmi kutatás csak megerősítheti: ráolvasásokat, imákat, mágikus szövegeket minden gyógyító beiktat eljárásaiba. Megkívánják ezt maguk a betegek is, s a gyógyító erőről élő általános felfogás, mentalitás is. De ez sem pusztán hiedelem. A gőzölés, fürösztés, a sebkötöző golyós forralásának – ma úgy mondanánk, sterilizálásának –, a fűvek kifőzésének időtartamát faluhelyen, ahol nincs óra, praktikus fohászok, titkos szövegek, imák elmondási idejével mérni. Források tömege tanúsítja, hogy a laikus gyógyítók nagyon is tisztában vannak foglalkozásuk mérhetetlen veszélyeivel. Védekezési mechanizmusuk fejlett és változatos. Hiszen ha nem gyógyul meg a beteg, ha rosszabbul lesz, ha meghal, az elkeseredés és a vak indulat céltáblái lehetnek. Jól ismertek a boszorkánypererek vallomásaiból, hogy miféle módszerekkel

próbálják leszerelni a beteget, megnyugtatni a hozzátartozókat. Még a fenyegetések is sztereotípiák. Megfigyelhetők racionális döntések is. Ha például úgy látják, hogy a beteg állapota válságos, a laikus gyógyító már nem nyúl hozzá, vagy más orvosló hívását javasolja. Előfordul, hogy hozzáértő tanúkat hívnak, vagy hoznak magukkal a gyógyításhoz. Egy 1750-ben boszorkányság vádjával bírák elé állított laikus orvoslónőről elmondták, hogy csak úgy volt hajlandó a beteggel foglalkozni, ha két-három ugyancsak gyógyító asszonyt is meghívtak, nehogy bajba kerüljön.

A gyógyítók között heves konkurenciaharc figyelhető meg. Sokan a laikus gyógyítók közül gyógyításból élnek. Pénzért vagy természetbeni fizetségért orvosolnak. A konkurenciaharc mégsem kizárólag anyagi érdekek ütközéséből következik. A laikus gyógyítókat erős meggyőződés hatja át, kötelességüknek érzik, hogy segítsenek, mintegy hivatástudatból gyógyítanak. Ennek egyik szélsőséges példája a következő: gróf Batthyány Ádámné a már idézett hosszú levélben fejtette ki, hogy miért ne vigye fia a bécsi orvosokhoz feleségét, hanem inkább az ő gyógy módját fogadja el. Érvei a következők: Sok példa van rá, hogy a nő, aki orvoshoz fordult, betegebb lett. Soha nem lehet gyereke, mert az orvosok csak „összemocskolják” az asszonyok méhét. Az ő gyógy módja ezzel szemben eredményes, több főúri családban – Draskovics Jánoséknál és Thökölyéknél gyógyított így, és a sorozatos vetélés vagy kezdeti meddőség után sok szép gyermekük született. S végül a legsúlyosabb érv: „Szegény Anyámtul hallottam, hogy a doktorok nem értenek annyira az asszonyi állatok között való nyavalyákhoz, mint az asszonyemberek.”

A boszorkányhit elmúlása?

A 17. század elejétől végigkísérhetők a laikus gyógyítók egymás közötti vagy köztük és a szakképzett gyógyítók, főleg borbélyok közötti feszültségek feloldásának más, békés eljárásai. A közösségek sokszor maguk megoldják az ellentéteket: az egyik orvosló hagyja el a falut, a várost, fizessen váltságpénzt stb. Bethlen Gábor erdélyi fejedelem 1626-ban szabadalomlevelet adott ki a kolozsvári borbély céh támadásainak kitett orvosló asszony, Bencsik Anna védelmében: eszerint szabadságot ad „sebesek és betegek gyógyítására és egyéb tudományának gyakorlására”, mert „a gyógyítás nem lehet privilégium”. Ez az út azonban így járhatatlan, mert a tudomány fejlődésének megfelelően az orvoslás szükségszerűen a szakszerű képzettség privilégiumához kötődik, a nők magasabb fokú iskoláztatását pedig még elképzelni sem tudják.

A másik megoldás kétirányú: egyrészt a tömeggyógyítást igyekeznek a szakképzett orvosokra bízni, másrészt a laikus gyógyítókat ellenőrzés alá vonni, hiszen hosszú ideig nem mondhatnak le róluk, mert nincs elég orvos. Ugyanakkor a szakorvoslás sok tapasztalati gyógyítóeljárást is átvesz a civil gyógyítóktól. Így például Brassó és Zilah a városi orvosok kötelességévé teszi a szegények ingyenes ellátását. A bábákat több város hatósági alkalmazásba veszi, fizetést kapnak, de kötelesek esküt tenni, minden bűbájosságtól tartózkodni és a szegényeket ingyenesen ellátni. A 17. században protestáns területek, különösen Erdély orvosi ellátása jobb, mert orvosdoktorai Németalföld, Svájc, Anglia egyetemein kapják képzettségüket.

A boszorkányperek megszüntetésében tehát két konkrét feladat felismerése rejlik: meg kell szervezni a tömegegészségügyi ellátást, és a civilgyógyítók racionális tevékenysége – amíg nincs jobb – hasznos, nélkülözhetetlen.

Van Swieten hollandiai orvosi képzettséggel kezdte meg a Habsburg Birodalom egészségügyi rendszerének átalakítását. A magyarországi boszorkányperek felülvizsgálását, majd betiltását kimondó rendelkezések (1756, 1768) ebbe az egész egészségügyi struktúrát átalakító több évtizedes folyamatba (1752, 1755, 1770) illeszkednek. Ezek egyes részleteit a magyar politikai-társadalmi intézmények már jóval korábban próbálták megvalósítani. Például a vármegyék – Moson, Nógrád, Pest – 1700-tól a szegények ellátására is kötelezett hatósági orvost tartanak, még mielőtt azt a központi rendelkezés megkövetelte. Magyarországi diák orvosi diplomát csak külföldi egyetemen szerezhettek, és ez rendkívül nagy költséggel járt.

Részben ezzel is magyarázható még a 18. század elején is katasztrofális orvoshiány. A magyar országgyűlés a múlt századi kísérletek után 1723-ban javasolta, hogy a kormányzat bővítse ki végre orvosi fakultással a nagyszombati egyetemet. Nógrád vármegye főorvosa pedig 1740–1751 között kidolgozta az országos közegészségügyi reform tervét, Perliczy János Dániel ugyanúgy holland egyetemen végzett, mint a szászöldi Teutsch András, vagy a Van Swieten munkatársának számító Weszprémi István, jól ismerte a falusi, mezővárosi lakosság orvosi ellátásának megoldatlanságát, és elkészítette a Pesten felállítandó orvosegyetem tudományos programját és gazdasági tervét. Végül csaknem két évtizeddel később, a bécsi egyetem korszerűsítése után 1769-ben megszületett a döntés, s 1771 végén meg is kezdi működését a nagyszombati egyetem orvosi fakultása.

A tömegesegészségügyi ellátás megszervezése azonban csak strukturális, az egész egészségügyet átalakító és az országos intézményrendszert átfogó átalakítás következménye lehetett. Így sem mehetett egycsapásra, gyorsan. Ellenkezőleg, hosszú évtizedeket vett igénybe. Az 1770–1780-as években még akadnak vármegyék, ahol egyetlen orvos van, vagy egyáltalán

nincs orvos. Kassán a 18. század végén ugyanannyi, vagyis három hatósági bába működik, mint a 17. század végén.

A népesség száma a 18. század folyamán megduplázódott, de az orvosok létszáma nem nőtt ilyen arányban. Megdöbrentően kevesen vannak. Békés vármegye 1768-ban, amikor a Helytartótanács felszólítja, hogy tartson megyei hatósági orvost, megírja, nem tudja megvalósítani, mert nincs orvos, és nem is látja értelmét, ugyanis tizenöt éve tartanak hatósági sebészt, de senki nem megy hozzá. Az emberek még nagyon sokáig házi gyógyítókhoz fordultak. A boszorkányperek tilalma tehát védelemül is szolgál a vidék civil gyógyítóinak. Magyarországon a boszorkányperek és a boszorkányhit elmúlása, valamint a tömegegészségügyi ellátás tudományos megszervezése között szoros összefüggés figyelhető meg. Megsemmisítő vereségtől, a legszörnyűbb büntetéstől már nem kell tartaniuk a laikus gyógyítóknak. A tudományos orvoslás jótékony kiterjesztése a tömegegészségügyre azonban lassú lépések hosszú folyamatán keresztül valósulhat csak meg. Ilyenek a bábaképzés megszervezése, ellenőrzése, a szülészeti egyetemi oktatása, a kuruzslás visszaszorítása, a gyógyszerárúsítás szabályozása, a közoktatás megszervezése is! A civil gyógyítást végérvényesen felszámolni csak akkor lehet, ha már vannak, akik a tudomány teljes fegyverzetében és a betegek bizalmát élvezve léphetnek a füvesasszonyok és a többi laikus gyógyító helyébe.

(1988)

ÍRÁSTUDÓK

AZ IDŐ MÉLYÁRAMAIBAN

ÉRTELMISÉG ÉS ÁLLAMHATALOM MAGYARORSZÁGON A 17–18. SZÁZAD FORDULÓJÁN

Értelmiség és államhatalom viszonya nem újkeletű történelmi fejlemény. Jószerével az antikvitástól kezdve végigkísérhető. Mégis, a modern értelemben vett, új tartalommal telített találkozás pillanatát sokan Machiavelli *Fejedelmében* látták. A „pillanat” hosszú, évszázados, határait a humanizmus és a reneszánsz, meg a felvilágosodás és a polgári átalakulás jelöli, nem éles kontúrral húzza meg azt. A fejlődésben előre tartó vagy hátramaradottabb országokban pedig egyaránt különös kettősség jellemzi ezt a viszonyt. Az önértékére ébredő tudás és a tudomány nélkülözhetetlenségét felismerő különböző hatalmak között végletes harcok zajlanak, az egymásra utaltságból fakadó kompromisszumok köttetnek. Ellentétek és megegyezések örökös mozgása figyelhető meg.

Már a nagy firenzei a maga sorsában példázta ezt a kettősséget. Mert igaz, hogy a korszak értelmisége sok esetben száműzetések, menekülések, máglyák, börtönök, a legkülönbözőbb áldozatok ellenében tette a mérleg másik serpenyőjébe súlyos vagy szerényebb, de érvényességében mindenképpen messzeható munkásságának eredményeit, ugyanakkor munkájuk ösztönző erői is az újkori államokban öltöttek testet. Működésük térségeit csak jelezni lehet. Új világvélemény és racionális természetvizsgálat. Anyanyelvi műveltség és a politika tudománya. Átalakult gondolkodásmód, újrafogalmazott hit, szekularizáció, átrétegződött társadalom, differenciálódó gazdaságok, népek. Az államérdekkel egybekapcsolódó egészségügy, az anyagi,

erkölcsi, eszmei értékek belső átrendeződése. Nyomdák, intézmények, röplapok, képűjságok, akadémiák... Új elméletek, politikai eszmék, közösségi tudatformák születnek. Elindul hosszú útjára az államérdek elve, új szociális elemek telítik a „nemzet”, a „közérdek”, a „közjog” fogalmát, és elhangzik Hobbes kijelentése: „Az államot mi magunk alkotjuk.”

1683-ban, éppen abban az évben, amikor Kara Musztafa hadserege élén megjelent Bécs alatt, és a császárváros ostromára Európa már döntő fölényrel válaszolt, az oxfordi egyetem még hivatalosan elítélte és elégette Hobbes és Milton műveit. Az európai haditechnika és szervezőkészség, a diplomácia és a vállalkozás eszmei megfogalmazásaiban kifejeződésre jutó intellektuális teljesítmény az Oszmán Birodalom hatalmának visszaszorításával, vagyis már történelmi jelentőségű fejleménnyel mérhető. Mégis súlyos harcok folynak az értelmiség mozgásterének új határai körül. Művelődési, iskolatervezői, nevelői feladataik ellátását új alapokon szervezik meg az egyházak. A különböző tudományágak viszonya átrendeződik az egyetemeken. Elindul – új műfajokat teremtve – hódító útjára a tömegtájékoztató és tömegszórakoztató. Működnek cenzúrák, és dolgoznak bértollnokok. A politikai gondolkodás kilép az uralkodók rezidenciáiból, a tanácsstermek zárt falai, az országok határai közül, és a röpiratok lapjain az utcákra, a piacterekre kerül. Az uralkodók támogatásával létrejönnek a korszerű akadémiák, a jelen és a jövő érdekében elrendezve a múlt dokumentumait, megszületnek a nemzeti történelmek, és kialakulnak a tudomány önállóságát, nemzetköziségét ápoló tudós egyesületek.

E nagy korszak rövid, de fontos szakasza a 17–18. század fordulója: jelentőségét Newton műve világosan kifejezi.

„Akár Galileivel, akár Galilei nélkül”

1687-ben, éppen amikor a *Principia Mathematica Philosophiae Naturalis* megjelent, Magyarországon a pozsonyi országgyűlés újrafogalmazza a török alól felszabaduló Magyarország státusát. E jelentős korszak magyarországi értelmiségéről nincsenek mélyreható kutatásokra épülő átfogó ismereteink. Különös jelenség ez. Maga az időszak, a magyar értelmiség „nagy korszaka”, Apáczai, Misztótfalusi, Pápai Páriz ideje. Mégis a 15–16. század fordulójáról, a kezdetekről, amikor is a „deák réteg” elnyerte „a mai értelmiségre emlékeztető alakját”, újabban is jeles tanulmányok tudósítanak, és élénk érdeklődés övezi a korszak végét, a 18. század utolsó harmadának értelmiségét.

A 17–18. század fordulójára, a megosztottság másfél évszázados korszakából kiemelkedő új Magyarországra tekintve viszont az intellektuális szférát nem az úgynevezett értelmiség, nem egy társadalmi réteg milyenségét és minőségét vizsgálva próbálták mérni a kutatók, hanem a nagy portrékban igyekeztek azt megragadni. A korszak kimagasló személyiségeiről könyvtárnyi irodalommal rendelkezünk. De nem tudjuk, hogy a nagy személyi teljesítmények milyen értelmiségi közegben születtek meg. Az ország intellektuális térképén ismerünk hagyományosan jól művelt területeket és újabban különös figyelemben részesített tájékozódási pontokat. Ki mellőzhetné a kor értelmiségéről szólva a híres iskolák, nyomdák, könyvtárak történetének feldolgozásait, a magyar karteziánusokról, sőt, második és harmadik nemzedékükről tájékoztató remek tanulmányokat? Alig vehető számba a lelkészekről és a jezsuita tanárokról, az orvosokról és írókról, az üldözésekről és a különböző államhatalmak művelődés-politikájáról csak az utóbbi időben is elhangzott előadások, eszmefuttatások sora.

Tagadhatatlan azonban, hogy ez a sok részlet ma még nem állt össze egységes képpé. Mint a mélyfűrészek mintavételei

sorakoznak egymás mellett a nevezetes korszakhatárt átlépő magyarországi társadalom értelmi színvonalának egyik vagy másik rétegéről tudósító láttelepek a kutatók asztalain. Az egész rekonstruálására mind ez ideig nem történt kísérlet. A bőség okozta gátlások miatt? Inkább téves beidegződések, szemléleti kötöttségek, a módszerváltás nehézségei emeltek akadályokat, szinte elfojtva még a kísérletező kedvet is.

A magyar történelemnek ez a korszaka háborúkra és harcokra egyszerűsödve iktatódott be a hazai történelmi folyamatba. A hadi erényeket fényes keretekbe foglaló történelemkönyvekben a művelődés a függelékbe, az utolsó bekezdésekbe szorult, a kultúra fogalma elhomályosult, és az értelmi teljesítmény néhány átugrásra ítélt apró betűs sorban semmiskedett. Az értelmiség politikai jelentősége, cselekvőképessége a kuruc-labanc hadi eseményekkel rövidre zárva, mintegy illusztratív részletté egyszerűsödött.

Igazságtalanok lennének azonban, ha mindezt csupán magyar sajátosságnak tekintenénk. Végző soron általános történetiszemléleti indításokra vezethető vissza. A mély és differenciált filozófiai, mentalitásbeli háttérrel talán egyetlen példa – Einstein véleménye Galileiről – képes a lényegre kifejezni. De mint minden vélemény, csakis előzményeivel összefüggésben érthető.

A 19. század realista történetiszemléleti irányzatai jegyében dolgozó történészek és tudománytörténészek, főleg a pozitivisták, különösen a 17. században látták azt az időt, amikor az értelmiség is – a nagy alkotók teljesítményével és a névtelenek társadalmakat és országokat átható munkájával együtt – történelemformáló tényezővé válik, inkább közvetve, nagy áttételekkel fejezve ki a folyamatos fejlődést és döntő változást hordozó társadalmi rétegek értékeit.

Galilei, Kopernikusz, Bacon, Descartes, Pascal, Newton, Leibniz a 19. század számára még közvetlen előd. Ők az alapvetők. Magát a korszakot átmeneti jellegűnek minősítették. Tudományosan bizonyított tényként ismerték el,

hogy nem a hadvezérek és uralkodók, hanem a társadalom addig ismeretlen csoportjai, kereskedők, parasztok, kézművesek és főleg az értelmiségiek vezették át a középkorból az újkorba Európa országait. A tudós, a tanár, a mérnök, az író, a szellem emberének történelmi jelentőségét művek sokaságában dicsérték. Csakhogy a felfedezés buzgó lendületében elszakították őket éltető elemüktől, a társadalomtól és tudományuktól.

Ezzel szemben a 20. század inkább kérdőjeleket rajzolt az értelmiség történelmi jelentőségét hangsúlyozó régi művek mellé. Inkább az egészre, a társadalmi közegre figyelt. A tapasztalatok inkább a kételyeket erősítették. Ezt fejezi ki Einstein véleménye Galileiről. Talán legnyomasztóbb álmaiban sem sejtette, hogy mi vár a század értelmiségére, amikor Galileiről szólva megfogalmazta a 20. századi kétely lényegét:

„És íme előttünk áll egy ember, akinek szenvedélyes akarata, intelligenciája és bátorsága van ahhoz, hogy mint a józan gondolkodás képviselője szembeszálljon azok csapatával, akik... az elfoglalt hatalmi pozíciókat védelmezik. Rendkívüli írói adottsága lehetővé teszi számára, hogy korának művelt embereihez olyan tisztán és meggyőzően beszéljen, hogy ezzel a kortársak antropocentrikus és mitikus gondolkodását legyőzze, és őket egy, a kozmosszal szembeni objektív és kauzális beállítottsághoz visszavezesse, amely beállítottság, a görög kultúra virágzásával együtt letűnt az emberiség számára. De amint ezt kijelentem, rögtön látom is, hogy én is áldozatul estem mindazok szokásos gyöngeségének, akik megittasulva mértéktelen vonzalmuktól, hősük alakját mértéktelenül felnagyítják... Lehetséges ugyanis, hogy a letűnt korok merev tekintélytisztelete által megbénított lelkek a 17. században már annyira magukhoz tértek, hogy egy túlélő intellektuális tradíció kötelékei tartósan úgysem béklyózhatták volna le őket, akár Galileivel, akár Galilei nélkül.”

Nyilvánvaló, hogy az „akár Galileivel, akár Galilei nélkül” gondolat a szöveg elméleti összefüggésében az „akár az értelmiséggel, akár az értelmiség nélkül” általánosabb tartalmat fejezi ki. A faszizmusok megrázkódtatásait végigélők és átélők számára pedig mindez új tartalommal telítődött, az értelmiség helyéről, lehetőségeiről, mozgásteréről, felelősségéről mélyebbre ható társadalomvizsgálatok alapján gondolkodtak. A humánus, az intellektus értékeit objektív fajsúlyuk megállapítására kész szigorú igénygel kezdtek vizsgálni.

Mégis viszonylag hosszú idő kellett, hogy kibontakozzanak az új, modern módszerekkel végzett értelmiség-kutatások. Nem önálló diszciplínaként törtek utat, hanem a különböző történetiszemléletek keretei között társadalomtörténeti, eszmetörténeti, tudománytörténeti, művelődéstörténeti érdeklődés indításai alapján megfogalmazott kérdések válaszaiban találtak először formára.

Az új igényű vizsgálatok egyik, talán legbővebb forrása az Annales köréből indult, nem mellőzhetők azonban sem a Warburg Intézet munkálatai, sem a tudománytörténeti és az értékrendszer-történeti vizsgálatok eredményei. A dinamikus és napjainkban egyre növekvő érdeklődést pedig egyaránt ösztönzik a régi adósságok törlesztésének követelményei, és a természettudományok és humán tudományok egyensúlybomlásából, a történelmileg kialakult művelődési értékrend változásából fakadó mai felismerések.

Ki az „értelmiségi”?

A letűnt korok értelmiségének fogalma mai tudásunk szintjén sajátos, rendkívül összetett történelmi jelenséget sűrít.

Mi az értelmiségtörténet? Életrajzok együttese? Művek, alkotások füzere? Társadalomtörténet? Irodalomtörténet?

Művészettörténet? Tudománytörténet? Önmagában egyik sem, hanem valamennyi együttese. Mégpedig úgy, hogy a politika, az iskolázás, a tudományágak vagy a mentalitás története nélkül sem lehetséges érdemlegesen előrelépni. Eredendően interdiszciplináris módszert követelő történelmi jelenségről van tehát szó.

Milyen koordináták határozzák meg az értelmiségi tevékenység történeti értékét – szűkebb témához igazodva, például a politika szférájában? Ezek a koordináták semmiképpen sem úgy rajzolhatók fel, mint a 19. században, hogy az intellektuális teljesítményeket rövidre zárva a korabeli politikai áramlatokkal vagy politikai jelszavakkal minősítjük. Inkább úgy, ahogyan az már a 16. században például Oláh Miklós *Hungariájában* kifejezésre jutott. Országismereti művet ír, Magyarország gazdasági értékeit hangsúlyozza, kimutatva benne a korabeli Európa mindennapi érdekeltségét is: az Alföld látja el hússal a Rajnáig terjedő országok és Itália városait. A mű létrejöttének ideje, 1530–1537, egybevág egy nemzetközi törökellenes koalíció előkészületeivel. A terv akkor kivihetetlennek bizonyult, de szellemileg kapcsolódik a *Hungariához*. Oláh Erasmus barátja volt, leveleiből már az értelmiség szuverén világának körvonalai tűnnek elő. A humanistákat nevelő és iskolákat alapító érsek a *Hungariában* az *Athilával* együtt időtálló művet alkotott. Hatása Bél Mátyásig nyomon kísérhető. Az iskolákról vallott elképzelésekben és programokban ugyancsak szemléletesen kifejezésre jut, hogy a 17. század emberei látták: a politika és az értelmiségi munka között áttételek sora működik, a hosszú időt igénylő alapos építkezés, a magas intellektuális igény biztosíthat időtálló és gyümölcsöző, érdemi kapcsolatot.

1640-ben gróf Drugeth János országbíró és felső-magyarországi főkapitány iskolát alapít az ungvári jezsuiták számára. Az alapítólevélből kiderül, hogy korszerű iskolát hív életre, könyvtárral, patikával, kerttel és „elmés komédiák

bemutatására alkalmas nagy előadóteremmel”. Célja pedig nem több és nem is kevesebb, mint hogy a „közrenden lévő ifjúság” a nemes emberek gyerekeivel együtt a tudományokat elsajátítsa, hogy „mind a politikus (világi), mind az ecclesiastikus státusban, a religió súlyosabb terhét és a hazának tisztit viseljék”. Nem egészen másfél évtized múlva Apáczai lényegében ugyanezt mondja: „Az iskolák állíthatják az állam kormányrúdjához a legkiválóbb állami vezetőket, a legigazságosabb bírakat és a legbölcsebb tisztviselőket, akik alkalmasak az állam igazgatására és kormányzására.” Nem vitás, hogy Apáczai felfogásában az anyanyelvi műveltség, a karteziánus gondolkozásmód, a korszerű, a természettudomány eredményeit beemelő ismeretanyag, az akadémia terve más politikai cél érdekében rendeződik programmá, mint Drugeth országbíró iskolaalapító levelében. Ugyanakkor közös az elvi alap: a korszerű iskola feltétele a korszerű állami berendezkedésnek.

A koordináták tehát tágas mezőt rajzolnak: Oláh Miklós és Bél Mátyás, katolikus iskolapolitika és protestáns iskolapolitika, karteizianizmus és ortodoxia, országismeret és államkormányzási tudomány, Kolozsvár és Nagyszombat. Néhány tájékozódási pont a tér, az idő, a szellemi térreumok síkjain, ahol a 17–18. századforduló értelmiségének politikai cselekvőképességét vizsgáljuk.

Kit nevezhetünk ebben az időben magyarországi értelmiséginek? A török kiűzése után újraszerveződő magyar államban az értelmiségi fogalmát különösen nehéz meghatározni. Már más, mint a 15–16. század fordulóján feltűnők társadalmi csoportja, de még nem azonos a 18. század végi értelmiséggel.

Az értelmiségi foglalkozások megszorodnak. A régiek – a tanár, lelkész, pap, szerzetes, orvos, jogász, író, tudós – mellett újkeletű, vagy a korábbinál nagyobb jelentőségre emelkedett foglalkozások sokaságával kell számolnunk: a hivatalnok, a hadmérnök és a földmérő, a gazdatiszt, a

titkárok sora, a seregdeák, a gazdasági, a technikai szakemberek, a röpiratírók, az aktuális igényeket szolgáló rézmetszők, a különböző művészek és még sokan mások. Ma még fel sem tudjuk mérni, hogy milyen népes táborat alkotnak.

Közelebbről tekintve a foglalkozások e halmazát, újabb nehézségekkel kell számolnunk. Látunk egy társadalmi képletet, mely másként működik mint az, amit ma értelmiségnek nevezünk. A tanító, az iskolamester egyben kántor is, az ő feladata nem egy esetben, hogy a falu óráját kezelje, és rendszerint ő látja el a falu lakóinak írásbeli szükségletét. A tanári munka sok esetben még mindig csak átmenet a lelkészi stallumhoz. Előfordul, hogy az Európa valamelyik egyeteméről orvosi képesítéssel megtérő idehaza vállalkozó lesz. A gazdatiszt nemegyszer ügyvédi gyakorlatot is folytat. A seregdeák valójában pap, prédikál, temet és kezeli a mustrakönyveket. Hasonló felismeréssel szolgál néhány kimagasló személyiség életútja is.

Pápai Páriz Ferenc, a bázeli egyetem orvosdoktora Erdélybe hazatérve a fizika, a görög nyelv és a história professzora lett, s az első magyar nyelven megjelenő orvosi könyv szerzője metafizikát is tanít, és az Apostolok cselekedeteinek kritikai magyarázatát adja elő. Miközben drámát, verset, államelméleti műveket ír. Az orvosi képzettséget nyert Hellenbach nemcsak a bányatechnika, a pénzgazdálkodás, a kereskedelem iránt érdeklődik, hanem a filozófia és az államelmélet is foglalkoztatja.

Minek nevezzük Vízaknai Bereck Györgyöt? Orvos, városbíró, a nagybányai pénzverőház katonai igazgatója, országgyűlési követ, békebiztos és naplójának tanúsága szerint korának egyik legjobb megfigyelője volt. Hasonlóan változatos foglalkozás jellemzi Hevenesi Gábort: tudós és történetíró. Hatalmas forrásgyűjteményt hagy az utókorra, a jezsuita-rend tartományfőnöke, kollégiumi rektor, a kor fogalmai szerint erős pedagógiai és valláserkölcsi célzattal áthatott népszerű könyveket ír, s mindemellett Kollonich

Lipót gyóntatója és tanácsadója, aki bizalmas politikai feladatokkal is ellátta.

Köleséri Sámuel orvos, fizikus, bányász-szakíró. Andreas Teutsch Szeben polgármestere, gyakorló orvos, végül szász királybíró. A sok példa közül említsük meg még Gyöngyösi Istvánt: mint seregdeák kezdte, nádori titkárként folytatta, és alispánként fejezte be a pályát, a kor talán legterjedelmesebb és legváltozatosabb írói életművét hagyta hátra.

Mindebből végkövetkeztetésként kínálkozhatna, hogy a feladatokhoz képest az értelmiségiek száma kevés, és ezért nehéz megállapítani a kor írástudóinak igazi hivatását. Tévednénk azonban, ha nem vennénk figyelembe a korabeli egyetemekre jellemző hierarchikus képzési rendszert, ha nem számolnánk bizonyos területeken, például a gyógyításban vagy az oktatásban és a nevelésben a mai felfogásunk szerint szinte érthetetlen differenciáltsággal, a társadalom működésének a 19. századiétól különböző jellegével.

A foglalkozások e változatos egymásra tolódása és elkülönülése minden bizonnyal összefüggésben van az ország helyzetében végbement nagy átalakulással is. Az értelmiségiek életrajzában ugyancsak gyakori, hogy akik még a 150 éve három hatalom alatt élő ország valamelyik szegletében látták meg a napvilágot, már a Habsburg Birodalomba tagolódó magyar királyságban hunyták le szemüket. Kezdet és vég között pedig az életút hányatott, mint maga az ország története. A háborúk nem kíméltek sem otthont, sem katedrát, sem alkotóműhelyeket. Könyvmáglyák, bevert iskolaablakok, szélnek eresztett tanári karok mindkét oldalon terhelik a felekezeti és politikai küzdelmeket. Sok a félbetört életpálya, a tehetség be nem váltott ígérete. Régeni Mihály Pál például joggal keltette fel az európai tudósok figyelmét, amikor beleszólt a Newtont előkészítők oldalán a Descartes körül kialakult vitába, hazatérve azonban többet nem írt. A prédikátorperek áldozatai viszont a század végén

már a pietizmus szellemében kiművelt fővel térnek vissza száműzetésükből.

Hányatott sorsok, súlyos megpróbáltatások, szakadatlan nyugtalanság ellenére az egyéni teljesítmények nagyszabásúak. A közeg azonban nem csupa kiemelkedő alkotó sokasága, a többséget névtelenek fontos csoportjai alkotják, s a maradandó művek háterszágát a láthatatlan alapvetők apró munkája teremti meg.

Már képzettség, sőt, bizonyos tehetség szükséges az állam működésében nélkülözhetetlen szerepek betöltéséhez, sokféle tudás a háborúk viteléhez, különböző ismeretek a gazdasági élet bonyolításához. Sokan keresik már kenyerüket tudásukkal. Hadseregírnokok, komisszáriusok, ellenőrök, hadmérnökök, a központi kormánysszervek és a városok, vármegyék, mezővárosok, vámok, sóházak hivatalnokai, katonai és városi zenészek, térképmásolók, címerfestők más hasonló foglalkozásúakkal együtt az értelmiség egyik fontos marginális csoportját alkotják.

Nehezebben áttekinthető a másik nagy marginális csoport. Vagabund diákok, vándorénekesek, vásári muzsikusok, komédiások világába kell lépünk. Található közöttük hivatásában meghasonlott pap, könyvárus, csillagjós, kuruzsló vagy tollát bérbeadó versfaragó. Életterük a vásár, a kocsmák, a vendégfogadó, a városok piaca, a malmok környéke, de gyakran megpihennek főúri kastélyok, nemesi udvarházak konyháiban. A telet sokan plébániákon, préházakban, várbeli műhelyek körül, szénapadlásokon vészeli át, vagy úgy, hogy elvállalják valami nyomorúságos faluban az iskolamesteri tiszteletet. A Budát ostromló tábor, mint minden sokadalom, szinte vonzotta magához az ilyen furcsa szerzeteket. Értelmiségiek? Ellátnak bizonyos értelmiségi feladatokat. Hírközlők és hírmagyarázók. Alkotásaikból nem egy akad fenn a történelem szűrőhálóján. Ők közvetítenek szakadatlan a magasabb kultúra és az írástudatlanok világa között. Hordoznak ősi műveltségi elemeket és harsányan

szétkiabálják az újdonságokat. Vannak közöttük közönséges csalók és beilleszkedni képtelen zseniális megszállottak. Vizsgálatuk nem könnyű. Állandóan mozgásban lévő rétegek, a kihullók helyébe újak lépnek, tudni nem lehet, honnan, és a személyes életutak csaknem követhetetlenek, mint a bűvópatakok. Mégis – Le Goff véleményét is hangsúlyozva –, ha nem számolnánk velük, hiányos lenne a korabeli értelmiségről alkotott ismeretünk.

A török hatalma alól visszafoglalt ország értelmiségének összetételét a lakosság nyelvi és etnikai, vallási különbözősége ugyancsak erősen meghatározza. A szász értelmiség már gazdag hagyományokra tekint vissza. Külföldi egyetemekre kitaposott utakon járnak, és társadalmilag változatos, tagolt, de erőteljesen városias, autonóm kultúrát építenek tovább. A szlovák és a román értelmiség kevésbé differenciált, többnyire az egyházi keretek között él. Gyakori a kettős anyanyelvvel induló értelmiségi, pályája irányát a foglalkozás és a társadalmi környezet határozza meg. Érdemes lenne alaposabban megvizsgálni a jezsuita kollégiumok nyelvi világát, a rend szervezetéből adódóan a magyar rendtagok mellett igen nagy számban működnek itt lengyelek, olaszok, németek, csehek, morvák, türingiaiak, nemzetközi mikrovilágot alkotva Kolozsvár, Szatmár, Kassa, Nagyszombat rendházaiban. Az értelmiségi elit minden tagja vallási és nyelvi hovatartozandóságra való tekintet nélkül – idegen nyelven, idegen nyelvi környezetben szerzi felsőfokú képzettségét.

Abban a szűk negyedszázadnyi időben, amikor az országegység helyreállítása végbement, sok külföldi fordult meg Magyarországon. A török ellen harcoló sereget hadmérnökök, tábori orvosok, haditudósítók, rézmetszők, papok, hivatalnokok, írnokok serege kíséri. Számolnunk kell velük még akkor is, ha Marsigli, a típus kimagaszló alakja meglehetősen magányos. A Habsburg-kormányzat az ország gazdasági értékeit németekkel, ausztriaiakkal véteti számba. A

francia hadmérnököket II. Rákóczi Ferenc fejedelem sem nélkülözheti. Jelenlétük nem múlhatott el nyomtalanul a hasonló feladatokkal küzdő magyarországiak között, és kölcsönösen tanulhattak egymástól.

Mindemellett a magyarországi értelmiség jellegét vizsgálva főleg azzal kellett számot vetnünk, hogy a korszakban igen sok főúr és köznemes lát el értelmiségi feladatokat. Kitölthet az értelmiségi foglalkozás egy-egy életszakaszt. Ottlik György például néhány évig gazdatiszti hivatalt vállalt Salm herceg udvari tanácsos hatvani birtokán. Betöltheti az értelmiségi munka a köznemes egész életét. Szirmay András orvosi és teológiai képzettséggel tér haza, gazdálkodik, kereskedik, közhivatalt is vállal, és könyvei között Bacon, Grotius, Puffendorf és mások művei államelméleti felkészültségéről és filozófiai érdeklődéséről tanúskodnak, foglalkoztatta a katonai építészet is. Ki tagadná, hogy Zrínyi, Bethlen Miklós, Forgách Simon, Batthyány Ádám, Esterházy Pál vagy II. Rákóczi Ferenc művei magas szintű értelmiségi teljesítményként minősíthetők. A jelenséggel nem a mi korunk találkozik először. Nem is magyar sajátosság. Szalay László már a múlt században figyelmeztetett: „De barátaim, Voltaire is arisztokrata volt”. Ugyanakkor a társadalmi elit értelmiségi tevékenységének is gazdag múltja van. Mondhatnánk, a 17. század végén már hagyományos jelenség. De nem könnyű megkülönböztetni, hogy hol végződik a mecénás tevékenysége, és hol kezdődik a szuverén intellektus alkotó munkája. Amikor Lippay György érsek megveszi Fugger könyvtárát, még hagyományos mecénási mozdulattal nyitja meg erszényét, de hogy éppen ezt a könyvtárat tekinti megvételre érdemesnek, abban már a kor értelmiségére jellemző értékkategóriák hatásával is számolnunk kell. Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a tanultság, műveltség bizonyos nemesi rétegek körében fontos életeszemény. Jókorá kötetet gyűjthetnénk össze olyan végrendeletekből, ahol apák, anyák, rokonok csinos

összegeket hagynak a család fiainak vagy vallásuk tehetséges ifjainak taníttatására. Jákossy Ferenc például 1629-ben kelt testamentumában ezer ezüst tallért hagy luteránus diákok külföldi iskoláztatására, de úgy, hogy ez az összeg tőkésített alapítvány legyen. Kezelésére gondnokokat – kuratóriumot jelöl ki. Feladatuk nem csupán az évente Wittenbergbe küldendő diákok kiválasztása, hanem az összeg értékének megőrzése is, hogy akár esetleges forгатásával biztosítsák az ösztöndíjként szolgáló kamatot. Ez nagy jövőre tekintő eljárás, hiszen a tőkésített alapítvány mechanizmusában működik majd kétszáz évvel később a Magyar Tudós Társaság, az Akadémia is. Most még nem több, mint figyelemre méltó gesztus, hogy a nemesi rend kinevelje saját értelmiségét. De ez sem kevés. Gyakori jelenség, hogy mezővárosi fiak, tehetséges jobbágygyerekek külföldi útját patronálják, és közrendűek tanulását segítő alapítványokat tesznek az iskolákban. Emellett a nemesség nagy gondot fordít saját gyerekeinek iskoláztatására is.

Többről van itt szó, mint valami divatról, státusszimbólumról. A taníttatás költséges, drága mulatság. Komoly tétel a nemesi háztartás költségvetésében. Viszont számolniuk kell vele, hogy a birtok nem ad valamennyi gyereknek megélhetést. Bizonyos hivatalok, életpályák ellátásához pedig képzettség szükséges. A fiait taníttató nemest tehát racionális meggondolások vezérlik. Az egyetemet végzett főúr vagy köznemes természetesen, hogy értelmiségi képzettségével és munkájával nem adja fel társadalmi státusát. A társadalmi fejlődés adott szintjén célszerűtlen és kivihetetlen is lenne. Ellenkezőleg, az értelmiségi, ha teheti, nemességet szerez, hiszen az intellektuális munka zavartalanságát a 17. század világában a nemesi kiváltság biztosította.

A társadalom rendi szervezetéből következik, hogy az értelmiség származását tekintve zömében alulról jön, mezővárosok, falvak, városok, katonaközösségek

szülötteként. A lelkészcsaládok fiai természetes módon követik apjuk hivatását. Más pályákon is több generáció adja át egymásnak a stafétabotot a szellemi munka magasabb régióiba vezető utakon.

A Hellenbach család pályája nyilván rendhagyóan sikeres, de nem annyira a körülményeket, mint inkább a familia tehetségét dicséri. A bányász apa a 17. század elején kisvállalkozó, majd könyvelő lesz Kőrmöcbányán, és elvállalja a saskői uradalom gazdatiszti munkáját. A fiú már egyetemi végzettségű értelmiségi: orvosi és filozófiai képzettséggel tér haza Wittenbergből, 1658 körül ír egy művet *Oratio pro Hungaria* címmel, és bekapcsolódik a politikai harcokba. Az unoka, János Gottfried kiváló képzettségű orvos, gyógyító tudománya révén lép feljebb a társadalmi létrán. Lipót császárt sikeresen kezeli, és bárói méltóságot, előnevet, uradalmat és császári királyi tanácsosi címet nyer. Bányatulajdonos, főkamagróf, az alsó-magyarországi bányászat feje, a korszak egyik mohó földbirtokgyarapítója és mint ilyen, szigorú földesúr. Rákóczi államában a vezető politikusi gárdába tartozik, a pénzügyek irányítója, a bányászat technikai megújítását különleges érzékkel támogatja, és sokat áldoz iskolára.

A korabeli értelmiséget vizsgálva némileg új jelenség, hogy a pálya peremén megjelennek a nők. Feltűnnek a mecénások között és az olvasóközönség soraiban. Tudunk nőtanítókról, gazdatiszt asszonyról. A forrásokban gyakran előforduló „orvosasszony” kifejezés a tapasztalati alapon gyógyítók népes táboráról tudósít: társadalmi megbecsülésük még elég nagy, de ingatag, könnyen minősülnek boszorkánynak, s már nyilvánvaló az adott társadalmi szerkezetből, iskolázásuk természetéből adódóan, hogy a foglalkozás magasabb régióiba vezető út küszöbén nem léphetnek át. A nemzetközi tudományosságban a nők története szerves részévé vált a történeti stúdiumoknak, ez nálunk – az úttörő kezdeményezések ellenére – jámbor óhaj csupán. A

nők intellektuális hatása jelentős. Közükben van a gyerekevelés, az ízlés formálása, az igények kialakítása, aktívan tevékenykednek a gazdaságban és helyi-közzel a politikában is. Levelek, naplók, gazdasági elszámolások, kéziratok orvoslókönyvek lapjairól nyugtalan és változó női társadalom tekint ránk.

A nők intellektuális képzéséről Erasmus híres beszélgetései óta sokan írtak. Foglalkoztatta Pázmányt, beszélt róla Apáczai, számolt vele Pápai Páriz Ferenc. Pulay János, Pálffy generális titkára a következőképpen ajánlja a szatmári béketárgyalásokról írott naplóját Pálffy feleségének, Czobor Teréziának: a kedvéért írta le magyar nyelven mindazt, amit eddig titokban tartott, mert igencsak bánta volna, „ha a piacon előbb beszélték volna a kufár asszonyok a dolgot”. Majd a kor alapvető mentalitástörténeti változásáról tájékoztat ajánló soraival: „Olvastam én kegyelmes asszonyom sok felséges fejedelmi hercegi, grófi és úri asszonyokat a régi históriákban is, akik különb-különbféle tudományos bölcsességekkel, majd férfiakat is felülhaladó okosságokkal és éles elméjekkel egybeket megelőzvé, országokat is vezérlettenek, másokat is oktattanak, abban a régi, úgyszólván még palléroztatlan időkben”, majd antik példákat felsorolva kifejti: „a mostani idő fejlettebb világ”, „a midőn a világ nagyobb regulába vette magát, s maideink által sokszor próbált Pyndus hegyének tetejére is feljutottak az elmék” s a lényeg, hogy a magasabb szintre emelkedettek társaságába a nőket is belefoglalja.

Kiválasztódás és önértéktudat

A 17–18. század fordulóján Magyarországon, amikor „a régi palléroztatlan” időkkel szemben a „világ nagyobb regulába vette magát” és addig nem tapasztalt magaslatokra jutottak az elmék, vajon a társadalom széles sávján feltűnő értelmiségiek

és értelmiségi feladatokat is ellátók számára milyen önálló cselekvési lehetőségek nyíltak?

Reális válasz ismét csupán számos fontos részlet tisztázásával adható.

Mennyiben önálló ez az értelmiség, mennyiben független egzisztencia? Anyagi és társadalmi helyzete vagy tudása révén teremti meg szellemi mozgásterének saját világát?

A képzettséget igénylő szellemi munka adta öntudat, a tehetség önértéktudata a magyarországi világi értelmiség kialakulásának már egészen korai szakaszában, a 15–16. század fordulóján kitapogatható. De éppen a szellemi teljesítmény természetéből következik, hogy az ilyen jellegű munkát végző személyiség különleges védettségre is szorul. Nemcsak a hosszú ideig eredménytelen, haszontalannak tűnő munka anyagi feltételeit szükséges megteremteni, hanem nyugalmat, biztonságot ajánlatos nyújtani a szellemi tevékenység természetéből következően mindig is jelen lévő támadókkal szemben. Amit az egyház évszázadok során a maga szervezeti és szellemi rendszerében biztosított, az a világi értelmiség számára egészen más feltételrendszerben, hosszú idők során alakul ki, és a tökéletes védettség paradicsomi állapota legfeljebb csak kivételes esetekben, ideig-óráig valósul meg. Igényeit azonban már például Oláh Miklós világosan megfogalmazza többek között abban a levelében, amelyben a támadások keresztültüzebe került Erasmust Mária királyné brüsszeli udvarába hívja. „Ne hidd ám, hogy másutt nagyobb védettségben élhetsz-halhatsz, mint itt... A műveletlenebbje, akik nemigen olvasták írásaidat, legfeljebb csak másoktól hallottak mindenféle hazug meséket róluk, s akiknek egyetlen erényük velejéig farizeus babonáságuk mutogatása: ezek viczorognak rád, ezek méltatlankodnak és dühöngenek. De még ezek is mást csinálnak, minthogy járattják a kereplőjüket? Van benned erény s lelki emelkedettség, hogy rájuk se hederíts! Mert

ugyan ki óvhatja meg magát ettől a sületlen és hebehurgya ugatástól?”

Oláh Miklós, amikor Erasmus különleges értékeit hangsúlyozza, megfogalmazza azt a kérdést is, ami a 17. századi értelmiség és a létét biztosító hatalmak viszonyának neuralgikus pontját érinti. Vannak, „akiknek szemében nagyon drága a te kiválóságod”, ugyanakkor „ha a császárnak, a királynénak és a többi fejedelemnek is megvannak a maguk feleselői, neked bizonyára még inkább”. Az újkori államhatalom, hogy teljesíteni tudja országvédelmi, társadalomszervezői, terjeszkedési, érdekérvényesítői és más feladatait, az értelmiségi munkát nem nélkülözheti. Csakhogy a látható és láthatatlan világból, az országról, a lakosság testi, lelki, gazdasági élete egyensúlyban tartásának módozatairól megszerzett tudás különleges öntudatot ad, birtokosa – miként az Machiavelli művéből is kiderül – az adott társadalmi és hatalmi körök felett lévőnek tudja magát. Még inkább vannak ellenségei, mint az uralkodónak, mert bizonyos szempontból fontosabb. Más kérdés, hogy ez az azonosulás alapvető feltételét biztosító kívülállás, az elhivatottság az etikus vállalás milyen korabeli formájában jelenik meg, milyen eszmei palástot ölt magára.

Saját értékeire azonban sohasem csupán önmagába zárkózva ébred rá az egyén. A személyiség-formálódásban nélkülözhetetlen társadalmi visszaigazolások rendszere a három hatalom alatt élő Magyarországon nem akadálytalanul és nem a kor kívánalmainak szintjén, de a viszonyokhoz képest mégis figyelemre méltó következetességgel működött. A tehetséges gyereket a család, az iskola, a falusi, városi, mezővárosi közösség megkülönböztetett figyelemmel kíséri, igaz, nemegyszer kihasználja, lefoglalja saját céljaira. Miként a patrónusok, főurak, nemesek és polgárok az arra rátermettnek mutatkozóra költenek, ha egyetemi tanulmányokra küldik, de el is várják szolgálatait. Az önmaga értékére ráeszmélő fiatal pedig kiharcolja magának,

nemegyszer igen súlyos anyagi áldozatokat vállalva, a tanulás lehetőségét. Hányan vannak diákok, akik két-három évig falusi, mezővárosi iskolákban tanítva gyűjtik össze a külföldi útra szükséges összeget. A jezsuita iskolákban pedig már a korai időktől kezdve ugyancsak következetesen érvényesül a tehetség kiválasztásának és – ami ugyancsak fontos – a képességek megpróbálásának gyakorlata. Nagy tévedés lenne azonban tagadni: a tehetség kiválasztódása elé a kor viszonyai súlyos akadályokat emeltek. A társadalom rendi szerkezete, az országrészek területi elszigeteltsége, a ritka településhálózat és a városok kevés száma. Visszahúzó az iskolarendszer sajátossága is, hogy a fejlett és színvonalas középfokú-gimnáziumi oktatás mellett a kisiskolák, a falusi iskolák kevésbé épültek ki, színvonaluk és ellátottságuk esetleges, az országnak pedig csak 1635-től van egyeteme. Mindez egybevéve a főváros, az uralkodói udvar hiányával, mindmegannyi gát. A sorozatos leküzdésükhöz szükséges energiatartalékokat sokszor csak a szerencse pótolhatta. Nem is beszélve arról, hogy a végvár és a katonai szolgálat a vállalkozó szellemű, tenni vágyó ifjúság javát vitte el.

1680-ban Pápai Páriz Ferenc teoretikus igénnyel fogalmazza meg, hogy az értelmiség utánpótlását jobb kiválasztási módszerrel kellene biztosítani: „Panaszkodol, hogy nincsenek kimagasló személyiségek – erre azt mondom, hogy ezek a nagy híres emberek, hadnagyok, orátorok, poéták, filozófusok, kik mindmegannyi világcsudái, akikről tudakozol, és akiket ma keressz, ma is megvannak... Ott vannak azt mondom, ahol ezek voltak minekelőtte méltóságos székekben ültenek volna: a mi alacsony hajlékainkban lappanganak ezek ma is, vagy pedig a falukon széellyel szegény barompásztorok, de nem ismerjük őket, ők sem ismerik jól magokat s magok tehetségeket.”

Mennyiben volt már meg a lehetősége a kar magyarországi értelmiségének, hogy érvényesítse megszerzett tudását a születés, a társadalmi helyzet, hivatal és méltóság adta

tekintélyekkel szemben? Sokszor elmondták Misztótfalusi Kis Miklós életéről szólva, hogyan törheti össze a hatalom a jó ügy elkötelezettjét. Mégis, mai tudásunk alapján szembetűnő jelenség, hogy a viszonyokhoz képest a mecénás, a patrónus és az értelmiség között nincs nagy feszültség, az életpályákat tekintve nincs sok végletes összeütközés.

Láttuk, a főurak, nemesek, polgárok figyelemre méltó rétege a magas műveltség birtokában maga is ellátott értelmiségi feladatokat, becsülte a tudást, magáévá tette a kor fontos felismeréseit. Jellemző például, ahogyan Nádasdy belejavit az *Oratio* szövegébe, és ezzel vállalja annak erős társadalomkritikáját. Ahol a nemesi önbírálat Zrínyi Miklós vagy Bethlen Miklós tolla nyomán a legjobb irodalmi színvonalon ölt formát, ott például Pápai Páriz Imre, Apafi nevelője és udvari prédikátor sem gyűjt fejére parazsat, amikor hevesen bírálja a nemességet. Más kérdés, hogy műve, az 1647-ben napvilágot látott *Keskeny út* miért maradt rendkívül népszerű később is, olyannyira, hogy a 18. század végéig több kiadást ért meg.

Mindennek ellenére az értelmiségi tevékenység szuverenitásának kialakulása a születési kiváltsággal szemben rendkívül lassú folyamat Magyarországon. Hiányzik a tudomány tekintélyét intézményes szinten biztosító akadémia. Kevés és gyorsan kifulladásra hajlamos tudományos társaság létrehozásával próbálkozó kezdeményezés. A politikai harcok éppen a képzett és művelt főurak, nemesek és polgárok soraiból szedték áldozataikat. Még a 18. század végén sem gyakori az olyan főúr, mint Teleki József, aki megélvén saját példáján az osztályostársai között szellemi társakat kevésbé találó magányát, oly módon vállalja a mecénás és a tudós viszonyában bekövetkezett váltást, hogy maga bátorítja pártfogoltjait: vetkőzzék le a származási tekintéllyel szemben kialakult elfogultság évszázados kötelékeit. A döntő harcot majd csak a reformkor értelmisége vívja meg, és Bajza József helyezi éles megvilágításba a váltást: „Herceg és gróf, báró és

nemes, polgár és paraszt van, de ezen kötelékek csak a polgári kör határáig nyúlnak, s ott, ahol az írói respublica kezdődik, ott, ahol a tudományok országába lépünk, a társadalmi konvenciónak vége, ezek itt megszakadtak, itt nem érdem, nem hivatal többé, egyedül az ész ad elsőbbséget.”

Anyagi viszonyok és hivatás

A tudás megszerzésének, még inkább gyakorlásának anyagi feltételei sokat foglalkoztatták a kortársakat. Pusztán írásaiból, alkotó munkájából, főleg folyamatosan, senki nem tudott megélni. A „szabad értelmiségi” még ismeretlen vagy nagyon ritka jelenség Európában. Bacon ügyvéd, a parlament tagja és lordkancellár, Descartes katona, Milton titkár, Newton egyetemi tanár, a cambridge-i egyetem parlamenti képviselője, a londoni pénzverde igazgatója. A török háború idején a nagyobb európai városokban már működnek tudósítók, röpiratírók, versfaragók, de megbízók kívánságai szerint dolgoznak. Az akadémiák nyújtanak ugyan anyagi támaszt, de nem elegendőt, és főleg csak a kiválasztottak szűk köre részesül belőle. A társadalom műveltségi szintje egyetlen Angliában L. Stone az összlakosság tíz százalékára teszi az írni-olvasni tudók arányát. Mindennek ellenére azonban a családját takarékoságra intő Machiavelli szava talán a magyarországi értelmiség körében visszhangozhatott volna legerősebben: „Éljetek boldogul és költsetek kevesebbet.”

A korabeli Magyarország és Erdély értelmiségének anyagi viszonyairól nagyon nehéz reális fogalmakat alkotni. Egységes képre aligha számíthatunk. Egyházak, városok, iskolák, országrészek és foglalkozások szerint rendkívül nagyok az egyenlenségek. Az ellátmánynak csak kisebbik része készpénz. Nagyobbik hányada természetbeni juttatás: lakás, élelem, tüzelő, ruha, sőt, a viszonyoknak megfelelően

föld vagy bizonyos jövedelmet biztosító kiváltság. A rendi társadalom szerkezetéből következő megkülönböztetéseket komolyan kell vennünk, ha el akarjuk kerülni az egyoldalú leegyszerűsítéseket. Apafi udvarában például a skolamester és az agársétáltató egyformán tíz-tíz forintot kap. De a közöttük lévő különbséget mégis kifejezi a járandóság: az agársétáltató kétszer ványolt brassói posztót, az iskolamester viszont finom minőségű, karasiait kap, nem beszélve az egyéb ellátmányról. A társadalom legtöbbször taksálja az egyetemet végzett orvosok munkáját, ők azonban nem mindig jutnak könnyen hozzá járandóságukhoz, tekintélyük pedig a gyógyítás eredményességétől erősen függ.

A foglalkozás adta anyagi lehetőségek kapuja minden bizonnyal az ügyvédi pályán nyílt legszélesebbre, kivált, ha nem hiányzott a megfelelő összeköttetés sem. Legnagyobb áttekintést a tanárok és tanítók anyagi viszonyairól nyújtanak az eddigi kutatások eredményei. Általánosságban ennyi állapítható meg: rendkívül különböző szinten élnek, s legfőbb nehézségük, hogy hiányzik az állandóság, a biztonság.

A foglalkozások hierarchikus rendszerében a papoké az első hely, anyagi ellátottságuk azonban rendkívül különböző, ugyanazon az egyházon belül is. Tudjuk, hogy a fejedelemségbeli tanárok figyelemre méltó könyvtárakkal rendelkeztek, a korszak minden bizonnyal legnagyobb értelmiségi könyvtára Köleséri Sámuel orvos buzgalmát dicsérte, Vitnyédy könyvtára friss vásárló készségét és államelméleti érdeklődését tanúsítja. Az értelmiségi végrendeletek, amelyeket csak az utóbbi időben próbálok figyelemmel kíséreni, e réteg anyagi viszonyait inkább szűkösen, mint bőségesnek mutatják, bár vannak szélsőséges példák. Általában mégis kivétel, hogy vagyont gyűjtsenek. Gyakoribb, hogy többször elvesztik javaikat. Ennek ellenére vállalják a hazai viszonyokat, külföldről, az egyetemekről könnyebben vagy nehezebben, de végül csaknem valamennyien hazatérnek, s bár diplomájuk nemzetközi

érvényességű, mégsem keresnek másutt boldogulást. A kérdés, amit Pázmány életpályája adott fel a tudománynak, most is választ követel: talán kevesebben vannak, akik felsőbb tanulmányaikat kilenc évig folytatták volna külföldön, mint ő, s két évtizedet sem sokan éltek idegenben, de valamennyien láthattak és tapasztalhattak eleget, hogy nyugalmasabb égtájakon keressék, ha akarják, a szellemi munkálkodás jobb lehetőségeit. Mégis, ahogyan Pázmány Magyarországon, az anyanyelv világában talál önmagára, a gályarabok és kiutasítottak, a diákok és a híres egyetemek felavatott doktorai tudásukat végül mindig és mindennek ellenére a hazai éghajlat alatt akarják gyümölcsoztetni.

Miért döntöttek így? Nemcsak néhányan, hanem általában valamennyien. Személyes érzelmek miatt? Bizonyára voltak, akiket a család hozott haza, de sokan kint választottak házastársat, mégpedig idegent, s már erős baráti, munkatársi, rokon kapcsolatokból kiszakadva tértek haza.

A szokásrend, a közösségi érzés erejével vonzotta vissza őket a kirepítő fészek? Működtek ilyen hatóerők. A nemzeti érzés létező valóság, a feudális viszonyoknak megfelelő szociális tartalommal, az anyanyelv, történetiszemlélet, az antik szellem meghatározó jegyeivel. Az ellenérvek sem lekicsinyelendők: a vallási közösségek nemzetköziek, a haza nyomorúságban él, a gyülekezet gyanakvó, a földesúr zsarnok, a felettesek bizalmatlanok és irigykedők. Az uralkodói tilalmak, tiltások, cenzúrák és a mindennapi kiszolgáltatottság a különböző hadseregek katonai önkényének, súlyos tények a józan számvetésben. Az élet alig elviselhető.

Mégis kellett, hogy legyen döntésüknek valami racionális magva. Éppen a magyar karteziánusok első, második, harmadik nemzedéke vetette volna meg életbevágó elhatározásában a *recta ratiót*? Éppen a neoskolasztika fegyverzetében a felfokozott társadalmi hatóképességre célzó

egyházi képzés ne vette volna számba a reális szükségleteket és lehetőségeket?

Tudásuk, képzettségük győzte meg őket, hogy érdemes hazatérniük, hogy méltó feladatok várnak rájuk, és fontos munkát kell elvégezniük, ami csak az övék.

Azonosságtudatuk meghatározója az ország, miközben különböző egyházak, államhatalmak nyelvi, történeti közösségek sajátosságait viselik. Előfordul, hogy szűkebb közösségük érdekei öltenek tollukon formát. Ám soha nem öncélúan. Magyarország vélt vagy valós követelményeit nézik. Igények, lehetőségek, szükségletek súlyos és egymásnak ellentmondó feltételei között keresik a megfelelő hangsúlyt, a még és már követelményeihez igazított egységet az erdélyi fejedelemségbeliek is. Sokszor tévedtek. Gyakran a legigazibb szándék torz formát öltött. Máskor túlfutottak lehetőségeiken. Mindennapos élményük volt a kudarc. Mivel azonban a történelemben nemcsak az a fontos, ami megtörtént, hanem az is, ahogyan az emberek átértékelték azt, nagy biztonsággal állítható, hogy a magyarországi értelmiség önmaga munkája fontosságának tudatában élt.

Mi adta meg az értelmiségi munka önálló értelmét? Volt egyáltalán a különböző egyházak és politikai táborok fölött általánosabb eszmei keret, amelyben elhelyezkedett ez a munka? Feltétlenül. A három hatalom alatt élő Magyarországon a különböző politikai irányzatokban a cél, az államiság átmentése és továbbvitele határozottan kiemeli a közös fővonalakait, s az értelmiségi munka értelme is idekapcsolódik. A korabeli szinten a művelődés nélkülözhetetlen az országos értékek megőrzésében s mi több, az államiság átmentése gyakorlatilag annyit jelentett, hogy az ország a török hatalom jelenlétének és az állandó háború terheinek ellenére nemcsak megőrizze kapcsolatát az európai kultúrával, hanem mindig is fenntartsa azt a műveltségbeli küszöböt, ami a társadalmi megújuláshoz az országegység helyreállítása után szükséges.

A magyarországi értelmiség teljesítménye a 16–17. századi összességet tekintve történelmi jelentőségű. Igaz, hogy csak kimagasló teljesítményekben és egyenetlenül, de mégis lépést tartottak az európai művelődéssel, megőrizték az országegység tudatát, új ismeretanyagot ültettek el, új eszméket neveltek fel a társadalom különböző rétegeiben. Halász Gábor szavaival ez a „fegyvertelen hadsereg” tartotta meg a „lelkek ellenállását” a súlyos időkben. A jövőre tekintő mentalitást sok gesztus kifejezte. Pázmány 1635-ben a nagyszombati egyetem alapítólevelébe már belefoglalta, hogy hol legyen az egyetem helye, ha kiűzik a törököt. Zrínyi és környezete a szélesebb körű társadalmi megértés biztos tudatában építhette irodalmi, hadtudományi és államelméleti műveibe a magyar történelmi anyagot, hiszen például már Oláh Miklós *Athilája* megfogalmazta, mégpedig európai színvonalon a korszerű magyar állam értékrendszerét. Apáczai pedig Erdélyből a királyságra is hosszú távon érvényes művelődéspolitikai programot vázolt fel. A mércét nem holmi nagyzási illúziók rabjaiként tették magasra, hanem éppen ellenkezőleg: nagyon is számoltak a gazdagabb országok és a hazai viszonyok között tátongó különbségekkel. A sok idevágó információ közül idézzük fel Vízaknai Bereck György versét, Misztótfalusi halotti kartájából: „Mekkora gyom veri fel, s hogy népem mennyire küzd itt / Drága hazám földedre be gyászos volt hazatérnem. / És mennyire fáj ez az itthoni elmaradottság.”

Művelődéspolitikák, értékrendszerek

A 17–18. századforduló magyarországi értelmiségére más helyzetben más feladatok hárultak, mint elődeire, bár lehetőségeit és igényeit nagy mértékben a hagyományok alakították ki. Az új élmény és új feladat egyaránt súlyos: a török kiverésében az ország nem az államiség szintjén vett

részt, noha erre készült. A középkori magyar állam felelevenítésével az országegységet megteremteni már nem lehetett, az új helyzet, a történelmi hagyományok és a korszerű kívánalmak között éles törések vannak.

A másfél évszázadon át külön élő országrészek újraegyesített területén pedig három, hagyományait és céljait tekintve eltérő államhatalom művelődéspolitikája próbálja megfogalmazni a módozatokat, ahogyan megvalósíthatók az ország előtt álló legfőbb feladatok: az újjáépítés, a szellemi és anyagi újraépítkezés, a gazdagabb országok fejlődéséhez való közelítés feltételeinek biztosítása. E művelődéspolitikák az erdélyi fejedelemségben, a Habsburg császár és magyar király kormányzatában és Rákóczi államában bontakoztak ki. Érdekekben, a célok megvalósítására alkalmas utak megválasztásában, eszközeikben rendkívül nagy közöttük a különbség. Vannak azonban közös vonásaik, s ezek az általános európai fejlődési szintből következnek. Közös már önmagában az a körülmény is – ami ugyan nem új fejlemény –, hogy az államhatalom szükségét érzi az országos művelődési viszonyok központi alakításának. Különleges fontosságot tulajdonítanak az oktatásnak, nevelésnek, a tömeg- és a nemzetközi tájékoztatásnak. Egyaránt szembetalálják magukat a visszafoglalt területek művelődésbeli megszervezésének s a háborús pusztítások nyomait eltüntető építkezések feladataival. El kell látniuk a korszerű, az állandó hadsereg megszervezésének munkáját, meg kell teremteni az ország gazdasági lehetőségei jobb kihasználásának, a működőképes adózásnak új feltételeit. Szükséges, hogy újfogalmazzák az ország státusát, történelmét, a társadalom önmagáról alkotott képét – hogy csak a legszükségesebbeket említsük. Mindezt úgy, hogy közben viselni kell egy újabb elhúzódó és az európai érdekkörökkel összekapcsolódó háborút. Ezek az eredendően közös feladatok az értelmiség munkáját vizsgálva a három művelődéspolitikában komplementer módon ki is egészítik

egymást, éppen az értelmiségben teremtve meg különös egységét a sokféleségnek.

Apafi fejedelem művelődéspolitikája azért nagyon figyelemreméltó, mert a fejedelemség gazdag hagyományaiból építkező harminc év kevésbé látványos aprómunkájának hatása erős és messzire érő. Igaz, a konszolidáció harminc esztendeje kevésnek bizonyult, hogy a tervek szerint sűrűbbé tegyék a kisiskolák hálózatát, hogy újra felépítsék 1657–1662 harcaiban elpusztult gyulafehérvári rezidenciát, hogy a többrendbeli próbálkozás után létrehozzák az egyetemet és akadémiát. Misztótfalusi egyéni sorsán valójában az erdélyi állam státusában bekövetkezett változás teljesedett be: még a nagyszabású művelődéspolitika jegyében indult útnak, és mire hazatért, hogy vállalt feladatát, az ország nyomdájának felépítését megvalósítsa, már megváltozott világ fogadta. S ha hiányzik az új vállalkozást anyagiakkal, mentességekkel támogató és a különböző érdekcsoportok között egyensúlyt tartani képes központi hatalom, a magányos kezdeményezést szükségszerűen zátonyra futtatják a provinciális érdekeket vagy konzervatív hagyományokat őrző erők. Bizonyos, hogy miként elődei idejében, Apafi fejedelemsége alatt sem volt ütközésmentes a hatalom és az értelmiség kapcsolata. Szívós belső ellenzékkal kellett számolnia. Udvaráról és kormányzóköréről heves bírálatokat is írtak. Bár a fejedelemmel, II. Rákóczi Györggyel annak idején nyíltan szembeforduló Apáczai esete nem ismétlődött meg. A vallási tolerancia, az eleven európai kapcsolatok ápolása, a külföldi tanulás segítése, a tanult emberek megbecsülése, a román iskolaalapítások ösztönzése, a szász művelődés közvetett támogatása, a viszonylagos belső nyugalom és gazdasági konszolidáció – mindez jelzi, hogy Apafi kedvezett az értelmiségnek. A nemesség és a gazdagabb polgárság, a szász, a görög, román kereskedők bőven áldoztak – a fejedelmi család ösztönzésétől is hajtva – a kultúrára, és nagyszabású alapítványokat tettek. Számottevően tovább épült

az európai protestáns egyetemeken az a jelentős ösztöndíjrendszer, amely azután egy évszázadra nyújt lehetőséget a nehéz időben is az erdélyi ifjúságnak magasabb tanulmányokra. Az értelmiségi alkotások, a naplók, emlékiratok, önéletírások, gazdasági projektumok, orvosi művek, versek, drámák, énekek, politikai traktátusok a művelődés szférájában vitték tovább a fejedelemség elvesztett önálló államiságának értékeit.

1686–1690 után a királyi Magyarország és Erdély a Habsburg Birodalom hatalmi érdekeit szolgáló művelődéspolitikai vonzáskörébe került. Két tendencia jellemzi. Egyrészt hangsúlyosan kiemelt udvari kultúra – amint Hubert ch. Ehalt munkája bizonyítja – a reprezentáció szolgálatába állítva, művészetre, irodalomra, zenére – az uralkodó példáját is követve – sokat áldozó udvari arisztokráciával. Másrészt a sokféle országból álló birodalom gazdasági összefogására, működtetésére, védelmét és terjeszkedését szolgáló katonaság ellátására alkalmas hivatalnokok, szakemberek kinevelése, a különböző történelmi és kulturális hagyományok között élő országok lakosságának összefogása, bizonyos egységesítése. Mindkét tendencia – közvetlenül vagy áttételesen – erősen befolyásolta a magyarországi értelmiség és értelmiségi tevékenységet is végző elit helyzetét és munkáját. Hatásuk a tevékenység eredményeiben kifejeződött értékorientációkban is jól nyomon kísérhető.

A felfokozott reprezentáció, középpontjában az uralkodó személyét és a dinasztiát körülvevő fénnel együtt, a magyarországi értelmiségnek közvetlenül kevés feladatot adott. Noha például a magyar kancelláriai kiadványokban vagy a jezsuita iskoladramákban sok helyen érvényesül az uralkodót a legfőbb jó és tökéletesség forrásának láttató felfogás. Elemzése, a humanizmus hőskultuszával is összevetve, külön tanulmányt érdemelne. Az udvari kultúrában ekkor már szinte végletekig fokozott külsőségek

nagy hatással voltak az uralkodó fényét a maguk jelenlétével erősíteni hivatott magyar arisztokráciára, és ezen át a hozzájuk igazodni akaró alsóbb rétegek – köznemesek – világára s ennek a társadalmi rétegnek az önmagáról alkotott képét megfogalmazó értelmiségi munkára.

Témánk összefüggésében azonban sokkal fontosabb, hogy a török kiűzését követő berendezkedést nagyon alapos, és a feladatot a maga sokrétűségében felfogni képes értelmiségi munka előzte meg. A politikai célok itt már országismereti, történelmi, társadalomismereti, gazdaságpolitikai megfontolások alapján fogalmazódnak meg. Akár a Kollonich nevéhez fűződő Einrichtungswerk, akár a Tüzes Gábor-féle tervezet, együtt az udvari körökből származó, a „national-milícia” felállításával foglalkozó javaslatokkal, számos, az ország intellektuális szintjét emelni hivatott elgondolást is tartalmaznak. Ilyenek például: az orvosi fakultás felállításának terve Kassán, az országos egészségügy jobb megszervezése, az iskolahálózat fejlesztése, a kereskedelem fejlesztése. Továbbá: közvetve Magyarországot is érintette például Leibniz 1700-ban benyújtott javaslata a birodalom tudósait összefogó akadémia megalapítására. Megszülettek a berendezkedésre vonatkozó magyar tervezetek, és elkészültek első munkálataik. Ezek, mint például az Esterházy Pál vezetésével készült, úgynevezett magyar Einrichtungswerk és a Bethlen Miklós nevéhez fűződő gazdaságpolitikai projektumok két vonatkozásban is fontos információkat nyújtanak a korabeli magyar értelmiséggel kapcsolatban. Egyrészt komoly ismeretanyagra épülnek. Akik ezeknek az anyagát összeadták, azok ismerték a hazai és az európai gazdasági, kereskedelmi, államvezetési viszonyokat, számoltak a hazai lehetőségekkel – például Magyarország bányakincsekben, élelmiszerekben való gazdagságával; képesek voltak összevetni és az összevetésből következő felismeréseket – gyakorlati megvalósítás – helyes vagy helytelen, a valóságtól elrugaszkodott vagy fontos

igazságelemeket tartalmazó nyelvére lefordítani. S ez korszerű intellektuális teljesítmény. Másrészt javaslataik – például új adórendszer, új telekkönyvi rendszer bevezetése, a bányászat fejlesztése, utak építése stb. – éppen az új típusú értelmiség számának növelését követelték meg. Tudjuk, hogy a tervezetek nem valósultak meg, ahogy Leibniz javaslata sem talált méltánylást. Az okok sokrétűek, annyit azonban feltétlenül szükséges megemlíteni, hogy a berendezkedési kísérletnek az a módozata, ami végül is a gyakorlatban lejátszódott az 1686–1703 közötti években, a lehető legrosszabb változatnak bizonyult nemcsak Magyarország, hanem a dinasztia szempontjából is. A kárbecslő jegyzőkönyvek több szekérnyi sokaságát kitermelő névtelen „felmérő” értelmiségi gárdája házról házra, faluról falura járva vetette papírra a lakosság panaszait és megpróbáltatásait. Ily módon pedig az értelmiség e láthatatlan serege megélte a valósággal szembesülő írástudó-élményt, s ez akkor is figyelemre méltó, ha mindebből az élmények tudatosító szintű, irodalmi igényű megfogalmazásához szükséges szikraátütés csak kivételes esetekben jött létre. Igaz, hogy ezek a versek, panaszok, siratóénekek fontos építőkövei a magyar irodalmi életnek, hatásuk nemcsak korukban kísérhető nyomon, még a 20. századi lírában is érvényesül.

A berendezkedés elméleti indoklásául szolgáló, csaknem kivétel nélkül külföldiek tollából származó érvek a magyar társadalom elé önmagát felnagyítottan torznak mutató tükröt nyújtottak: rossz, barbár, a kereszténység ellensége, a törökbarátság bűnében leledzik, katonai erényei nincsenek, történelmi cselekedetei, értékei ismeretlenek. Természetes, hogy mindez intellektuális szinten nagy ellenhatást váltott ki.

A Habsburg művelődéspolitikai a visszafoglalt Magyarországon erejét és lehetőségeit meghaladó feladatokkal került szembe. Az oktatást az állam a katolikus egyház kezébe helyezte. Ugyanakkor a híres protestáns iskolák – Sárospatak, Eperjes, Kolozsvár – működését

beszüntetik. Mivel a vallási hovatartozandóság számos értelmiségi foglalkozásnál kirekesztő szempont, az anyanyelvi műveltség pedig kevés méltánylást kap, a magyarországi értelmiség képzett és értékes része, éppen ebben a korban, amikor fokozott szükség lenne rá, kiiktatódik a képességének megfelelő feladatok ellátásából. A belső feszültségeket a könyvelkobzások, könyvégetések, a szabad vallásgyakorlat sokszor brutális tilalmai csak fokozzák. A súlyos anyagi nehézségekkel is küzdő államhatalom az értelmiségi munka nyugalmit és önállóságát nem tudja biztosítani, megszervezését az egyházon kívül a rendi fórumok és helyi közösségek kezében kénytelen hagyni, de úgy, hogy magas szintre fejleszti a fokozott ellenőrzést. A visszafoglalt országban az udvari művelődéspolitikai militáris és bürokratikus szellemet ölt, s a számlát oktanul elpusztított szellemi értékek sokasága terheli meg, miként például a várak felrobbantásával levegőbe röpített műemlékek, s a nagyenyedi kollégium európai megbotránkozást keltő sorsa.

Új magyar értelmiséget a berendezkedés rövid ideje alatt a Habsburg-kormányzat nem tudott szervesen kinevelni, a behozott külföldiek egyáltalán nem, vagy nagyon ritkán eresztettek itt gyökeret. Az országbeliek működését és alkotásait pedig egyaránt a megosztottság és az értékvtáltással járó kettősség jellemzi.

A protestáns értelmiség jelentős része, egy kis csoport kivételével akaratlanul is az ellenzék helyzetébe kerül. A magyar főúri réteg, a világiak és az egyháziak, hogy az ország hatalmi státusait megtarthassák, elfogadják a Habsburg-dinasztia feltételeit, de inkább csak az udvari reprezentáció formalitásainak tesznek eleget. Viszont sokan Bécs felvirágzó városi kulturális életének kerülnek vonzáskörébe, miként azt az ifjú II. Rákóczi Ferenc, vagy a császárvárost járó erdélyi főurak példája bizonyítja. Esterházy Pál nádor kancelláriája s a körülötte kialakult irodalmi kör ugyancsak arra figyelmeztet, hogy itt is a hazai hagyományokon nevelődött, országos

célokat nemzetközi színvonalon szolgáló értelmiség működik. Az alkotások és a gyakorlati munka tanúsága szerint a dinasztikus hűség és skolasztikus szellem csak kivételes esetekben, csak meghatározott foglalkozásoknál átütő erejű. Különben még a rendszeres és hatékony nevelésükkel a protestáns ifjúságot is vonzó jezsuiták sem a birodalomban, hanem a magyar királyság eszmerendszerében gondolkoznak.

A korszerű államhatalmi feladatok ellátására nevelődő ifjúság elé a magyar történelmi múltból állítanak példákat az irodalom és a képzőművészet különböző nyelvezetén. A nagyszombati nyomdát, az ország legnagyobb és leginkább korszerű, papírmalommal összekapcsolt nyomdáját az egyetlen egyetemmel együtt kézben tartó jezsuita rend bizonyos mértékben különleges kiváltsággal rendelkezett, csaknem monopolisztikus lehetőségekkel az ország szellemi arculatának formálásában. Újabban ugyan már kezdik modern módszerrel vizsgálni tevékenységüket, de az az igazság, hogy rendkívül kevésbé aknáztuk ki még ránk hagyott hatalmas forrásanyagukat. Mégis nagy biztonsággal állítható, hogy e tevékenység az országos igényekhez igazodott inkább, a birodalom követelményeit jószerével csupán az uralkodó iránti hűség és a hűtleneket elítélő érzelmek kifejezésével szolgálta. Tehát emocionális és nem intellektuális szinten igyekezett realizálni az ország új státusának követelményeit. De már például a jezsuita iskoladrámákban az adaptáció iránya teljesen egyértelmű: Magyarország történelmébe illesztődik be a Habsburg-uralkodó, és nem fordítva, nem a birodalom históriájába oldódik be az ország. Ennek a még további vizsgálatra érdemes jelenségnek hosszú távú következményeivel ugyancsak illő számolni. Hevenesi Gábor nagy egyháztörténeti okmánygyűjteménye is az önálló országos történelem és nem a Habsburg Birodalomba iktatódó magyar múlt dokumentumaival szolgál a későbbi koroknak, szépen példázva a tudomány önértékrendszerének érvényesülését.

Tévednénk azonban, ha nem vennénk észre ebben a jelenségben a társadalmi igények erős hatását is. Jellemző például, hogy a Habsburg-kormányzat a legsajátabb érdekeit szolgáló értelmiségét sem kímélheti, ha annak tevékenysége sértőnek bizonyul saját udvari arisztokráciája vagy a rendek érdekeivel szemben. Az elsőre a kiváló kameralista, Joachim Becher példája jellemző. A másodikra a közismert esetet idézzük: Flemitzernak a magyarokat durván bántó hangú művét a rendek tiltakozására maga az udvar égetteti el nyilvánosan. Végül lássunk egy szélsőséges példát is, a vallási unió, amit az 1690-es években az erdélyi görögkeleti egyházból kiszakított görög katolikus egyház megteremtésével nagy energiával vitt keresztül a Habsburg-kormányzat, a román értelmiségnek nagy társadalmi emelkedéssel szolgált, a papságnak elsőrangú nyugat-európai képzést biztosított. Mégis, ez az értelmiség sem a birodalmi gondolat jegyében keresi majd az önmegfogalmazás és a politikai cselekvés útjait.

Mindebből is nyilvánvaló talán, hogy a művelődés és ezen belül az értelmiségi munka sokkal összetettebb jelenség, sokkal több síkon folyik, mintsem hogy egyetlen uralkodó akarata, egyetlen rövid szakasz az éles bevéágások ellenére lényeges, végletes változást előidéző erővel tudjon igazítani rajta. Lipót császárnak a hazai értelmiség helyzetében, lehetőségeiben súlyos belső átrendeződést okozó művelődéspolitikáját nem csupán II. Rákóczi Ferenc nyílt és sokat idézett bírálata minősíti. III. Károly császár és magyar király gyökeresen más irányú, a természettudományok, az országos viszonyok, a korszerű gazdasági igények követelményeit figyelembe vevő szándékai jelzik e régi, e voluntarista és militáns szellemű irányzat ellenében a birodalom keretei között is létező más változat tényét.

Rákóczi államának művelődéspolitikai keretei között feltűnő értelmiségi munkáról az újabb kutatások rendkívül gazdag és árnyalt képet tárnak elénk. Esze Tamás, Galavics

Géza, Magyarai András, Trócsányi Zsolt, Fabinyi Tibor és mások gazdag tényanyaggal bizonyítják a szembetűnően jelen lévő friss és eleven értelmiségi tevékenység sajátos jellegét.

Az értékrendszerbeli sajátosságok közül három különösen figyelemre méltó. Az első az erős adaptációs jelleg, az ország szellemi arculatának addig széttöredezett részeit új egységbe foglaló képesség. A másik a nemzetközi színvonal: hogy az ország érdekeit, a társadalom képét önmagáról a korabeli nemzetköziség nyelvezetén képesek megfogalmazni. A harmadik: a politikum, a hadierők gyengeségével szemben a terveiben, elveiben időtálló, a nemzeti értékek továbbadásának képessége.

Mindez természetesen nem merőben új fejlemény, gazdag hagyományokra épült, korszerűsége sem a fejedelem ösztönzéséből fakad. Tudjuk, hogy Rákóczi állama gyenge volt, háború közben építkezett, súlyos belső harcok kíséretében, s bár sokat nyújtott a kor értelmiségének, legfőbb feladatát, a szellemi munkához szükséges nyugalmat és biztonságot csak ideig-óráig és csak helyenként tudta megteremteni. A megsokasodott feladatokra pedig viszonylag kevés volt az ember.

A korabeli értelmiségi munka országos egységbe kapcsolódott, jellege kétségkívül szoros összefüggésben áll azzal a körülménnyel, hogy az államhatalom kormányrúdjánál egyetemi képzettségű vagy az értelmiségi munkát különlegesen megbecsülő nemesség tevékenykedett. Hellenbach János, Kajali Pál, Ráday Pál, Szirmay András és Miklós, Brenner Domokos, Bulyovszky Dániel és mások vallási hovatartozandóságra való tekintet nélkül különlegesen nagy, ha nem döntő jelentőséget tulajdonítottak az iskoláknak és a tanulásnak, jól ismerték a hazai történelmet, és rendelkeztek a korabeli Európa államelméleti irodalmának teljes érványával.

Az államhatalom toleráns valláspolitikája és az iskolaalapításokat nyelvi, felekezeti hovatartozandóságra való

tekintet nélkül ösztönző intézkedései nagymértékben hozzájárultak az értelmiség és államhatalom szerves kapcsolatát fejlesztő tendenciák felerősödéséhez. Hasonló irányba hatott a szekularizáció: az állam és a hadsereg vezetésére hivatottak képzését már teljesen világi alapokon szervezik meg a Nemes Ifjak Társasága létrehozásával. Az államhatalmi szintű döntéseket az országos viszonyokat felmérni igyekvő tájékozódás előzi meg, s a fejedelmi megbízásból történeti előzményeket vizsgáló, vagy országismereti tényekkel szolgáló értelmiségi saját helyét és munkájának értelmét is határozottan meg tudja fogalmazni.

Működik az államhatalmi könyvvizsgálat, de úgy, hogy már világosan kettéválasztják a vallási szempontokat a politikaiaktól. Erős a belső bírálat hangja is Rákóczi államának gazdasági vagy szociális politikájával szemben. Nincs azonban róla tudomásunk, hogy a bíráló hangokat megfogalmazók ellen is születtek volna olyan szigorú büntetések, mint amelyekkel a közhatalmi rendelkezéseket semmibevevőket igyekeztek a központi akarat elfogadására rászorítani. S bár erősen hatottak a rendi érdekek, a bíráló hangok intellektuális szintű megfogalmazásai a másik oldalon, a korszerűbb, radikálisabb változtatást kívánók oldalán láttak inkább napvilágot. A szegénylegény-énekek vagy a *Gondold meg, magyar nép* kezdetű vers, a jobbágyszármazék katonaság helyzetét, igényeit megfogalmazó folyamodványokkal és a gazdaságpolitikai projektumokkal együtt kétségtől egy ma még személyeiben nagyon kevésbé ismert radikális, különleges szociális elkötelezettségű értelmiségi csoport létéről is tudósít. Vizsgálata különleges módszerbeli figyelmet igényelne. Annyi azonban bizonyos, hogy ez az értelmiség is az ország érdekeit kereste.

Az új magyar állam keretei között az országos egységet szolgáló értelmiségi munka példái közül idézzük az egyik talán legszélsőségesebbet: a kolozsvári jezsuiták Rákóczit

város diadalkapuja 1705-ben az erdélyi történelem és országismeret képi és verbális reprezentációjának szinte iskolapéldáját teremtette meg.

A Rákóczi államának keretei között kibontakozó publicisztikában a gondos vizsgálatok már régen kimutatták a rendi és a korszerű államelméleti ismeretekről tanúskodó jegyeket. Összességét tekintve ezt a munkát formájában, érvanyagában, elméleti vonalvezetésében nagy többséggel mégis inkább korszerű, mint hagyományos elvek jellemzik. S mivel manapság a jéghegycsúcs-szerű történelmi jelenségeket a tengerszint alatti részük ismerete nélkül minősíteni elavult és tévedéseket szülő eljárás, látnunk kell az államérdeket megfogalmazó értelmiségi munka mélyben lévő alapjait is. Itt egy új mentalitás tényeinek sokaságát látjuk: felismerik a matematikai, technikai, természettudományi képzés fontosságát, Európára nyitott minden kapu, protestáns és katolikus ösztöndíjak egyaránt fontosak. A projektumok korszerű gazdasági tájékozódottságról tanúskodnak, a bányászat régi problémáját a vízkiemelést korszerűen ellátó hidro-mechanikai technika megoldásának kísérleteire 1708-ban 700 forintot adnak. Mindezek után természetes, hogy az országos érdeket Európa számára megfogalmazó írások nem csupán a magyar történelem egészét képesek felölelni és elrendezni saját céljaik szerint, hanem az ország belső és külső békéhez való jogát nemzetközi szinten Grotius érveivel tudják megfogalmazni.

A Rákóczi államában serénykedő értelmiség munkájának időtálló jellege úgy értendő, hogy sok vonatkozásban a későbbi időkre is érvényesen fogalmazta meg az országról, a társadalomról, Magyarország és Európa viszonyáról kialakított gondolatait. Az elődök felismerését, hogy amit feladni kényszerült az erőfölénnyel szemben vesztes politika, az a művelődés szférájában még folytatható, úgy tűnik, az értelmiség vagy az értelmiségi feladatokat is ellátó nemesség és polgárság nagy tudatossággal viszi tovább. A jövőbe vivő

keskeny utat például az a nagyszabású tőkésített iskolaalapítvány is építette, amit 1708-ban a sárospataki országgyűlés idején az eperjesi főiskola javára a már súlyos védelmi politikát folytató államhatalom olyan vezetői tettek, mint – többek között –: Hellenbach, Ráday, Kajali, Szirmay, Lányi Pál és mások.

Értelmiség és államhatalom, múlt és jövő egységét a család történelmi építkezésének konkrétságában Szirmay Miklós végrendelete példázza. Ez a végrendelet, amelyet mindmáig elkerült a kutatók figyelme, tudtommal az első, ahol manufaktúra sorsáról dönt az örökhagyó és a manufaktúra kifejezés szép magyar nyelvi környezetbe foglalódik. Szirmay Miklós tehát, ez a korszak minden viszontagságát megismerő köznemes, aki tevékeny részese volt a Rákóczi-szabadságharcot megindító szervezkedésnek is, különös gonddal köti gyerekei lelkére a Bécsből hozatott mester irányításával, kimutatásai szerint nagy nyereséggel működő manufaktúrájának ügyét. Végso akarata: ha nem tudják tovább működtetni, adják el, az árát szőlőbe fektessék, és a megtermelt borból befolyó nyereséget főleg csak a család fiainak külföldi iskoláztatására fordíthatják.

Országos érdek és önértékű tudomány feszültségében dolgozó értelmiség munkájának történelmi jelentősége különösen akkor tűnik elő, ha nem a determináció merev koncepciójával vizsgáljuk a kort, hanem látjuk a fejlődés alternatívákat hordozó jellegét, a különböző tendenciák egymásnak feszülő, egymást hol felerősítő, hol visszavetítő örökös mozgását, az idő évszázadokon áthömpölygő mélyáramait.

A 17–18. század Magyarországnak értelmisége előre dolgozott, Pápai Páriz Ferenc 1690-ben napvilágot látott műve, a *Pax Corporis* a 18. század folyamán 11 kiadást ért meg. Teutsch András a Királyföldön jóval megelőzte Mária Terézia híres orvosának, Van Swietennek döntését, betiltja a boszorkánypereket. Köleséri Sámuel, aki feltehetően Newton

előadásait is hallgatta angliai diákoskodása idején, kiadja sokáig páratlan könyvét a skorbutról, a bányászok táplálkozási betegségének tekintve azt, és a balesetet szenvedett munkások ellátására alkalmas kórházak létesítését sürgeti.

Értelmiség és államhatalom kapcsolatát a maga teljes bonyolultságában reprezentáló mű, a kor csúcsteljesítménye, Bél Mátyás munkája, a *Notitia Hungariae novae historico-geographica* (1735–1742) ugyancsak elődök hosszú sora erőfeszítéseinek eredményeit is összegezte. Ő maga fűjja le a port a jeles államismereti műről, Oláh Miklós *Hungariájáról*. Ismerte Oláh történelmi koncepcióját is. A közvetítőket esetleg a 17–18. század fordulójának névtelen értelmiségiei között kereshetjük, vagy a Bél munkáját támogató olyan köznemeselek körében, mint Ráday Pál vagy Lányi. S értelmes válasz a máig érthetetlen jelenségre, hogy a fontos műnek a maga korában csak az első része jelent meg, és az egész azóta sem látott napvilágot, csakis az állam-társadalom-értelmiség kapcsolatát hosszú távú fejlődés folyamatában elemző vizsgálatok jegyében adható.

Ezzel el is jutottam a kiinduló gondolathoz, hogy a 17–18. század fordulója nemcsak Einstein véleménye szerint küldözgeti üzeneteit a 20. századnak, a híres nyomdász, Kner Imre 1940-ben ezt így fogalmazta meg Kodálynak írott levelében: „A mi heterogén jellegű mai kultúránkban, melynek nincs egységes stílusa, sokkal nehezebb megtalálni a helyes fejlődési irányt, mint Kis Miklós korában volt. Mi nem külföldről jöttünk haza... az itteni viszonyok között tanultunk és dolgoztunk... tudjuk..., hogy a viszonyok mennyire mások itt, mint Belgiumban, s ami egy fejlettebb társadalom nagyobb gazdasági és kulturális lehetőségei között lehetséges, az lehetetlen a szegényebb és elmaradottabb társadalomban. De ha nem lett volna annyi realitásérzékünk, ha nem maradt volna meg a helyes szemmértékünk, akkor mi is régen belepusztultunk volna a szebbért, jobbért való kísérletezésbe.

(1984)

A SZÁZAD FŐNIXE

Zrínyi néhány elgondolását már több mint száz évvel ezelőtt Eötvös József reformprogramnak minősítette. Igaz, az irodalomban ezután nagyon lassan tört utat az a nézet, hogy Zrínyi politikai tervei legpontosabban a reform fogalmával írhatók le. A két világháború között Szekfü Gyula az összefoglaló *Magyar Történet*ben minden kétség nélkül nevezte már „újító szándéknak”, „változtatni akarásnak” Zrínyi elképzeléseit. De hozzátette: ez a reformgondolat nem több, mint „szép álom”.

A tervek és a valóság között a megnyugtató egyensúlyt sokáig szinte lehetetlennek látszott megteremteni. A Zrínyi-kutatás egyértelműen tisztázta, hogy Zrínyi elméleti elképzelései és politikai szándékai egyaránt a reform képzetével minősíthetők. A hatvanas évek közepén Klaniczay Tibor az abszolutista államelmélet magyar úttörőjét mutatta be monográfiájában, Perjés Géza pedig a korszerű hadviselés és az elméleti katonai irodalom magyar megteremtőjét megvilágító tények és vizsgálatok eredményeit tette közzé. A reformprogram milyenségéről ettől kezdve nagyon megoszlottak a vélemények. Zrínyi elméleti elgondolásait „rendi reform”-nak, „konzervatív reform”-nak is nevezték. Újabban a „központosítás irányába fejlesztett rendi reform” terminológiájával is minősítik a szakirodalomban. Az egyik 1972-ben megjelent tanulmányomban úgy fogalmaztam, hogy Zrínyi teóriái – a nemesi adózás, állandó hadsereg, központosított államgazdaság és közigazgatás, a vallási tolerancia, néhány más kíváncsolommal együtt – a kelet-közép-európai abszolutizmus követelményeit foglalják össze. Zrínyit egyszerűen „reformernek” neveztem.

Hiteles vajon ez a minősítés?

Mert a kérdés lényege nem a terminológia körül forog. A teória és a valóság, a reformprogram és a gyakorlati politika

viszonyáról van szó. A probléma magvát rendkívül világosan 1966-ban Klaniczay és Perjés könyvét ismertetve Makkai László így határozta meg: Zrínyi „politikai reformja szubjektív óhaj maradt”.

A történetírásban és a történeti gondolkozásban így hosszú időn át két Zrínyi-kép másolódott egymásra. Az egyik a korszerű költő, a maga korának modern államelméletét megfogalmazó gondolkodó s a teoretikusnak is kiváló katona. A másik a sikertelen, a gyakorlatban tehetetlen, a terveit megvalósítani képtelen politikus.

A teoretikus és a gyakorlati politikus között kiáltó ellentétet többféleképpen magyarázták a különböző szemléletek jegyében alkotó történetírók.

A régi romantikus történetírásban a politikát a csaták és a hadjáratok története helyettesítette. A politikai kultúrát nem a maga 17. századi eszközrendszerében tárták fel, hanem pártpolitikai terminológiákkal, sémákkal azonosították. E sémák pedig önmagukba záródó értékrendjükkel és korfölköti erkölcsi kategóriáikkal nemcsak a valóságos politikai folyamatok leírását nehezítették meg. Elmaradt a politikai tevékenységek rekonstruálása. El a döntések, kockázatok, stratégiák, feltételrendszerek, alternatívák, külkapcsolatok, az érdekek és az ellenfelek érdekeinek tárgyilagos elemzése. A magyar politika ebben a felfogásban szinte végeláthatatlan huszárruhák sémájára egyszerűsödött. Az így értelmezett politikai pályán pedig nem volt választási lehetőség. Zrínyi, a gyakorlati politikus tehát nem más, mint a tragikus heroizmus bajnoka. Programja így módosul – Széchy Károlyt idézve –: „Magyarország végőrája elkövetkezett. Ha veszni kell, haljunk meg vitézül, magyar módra...”

A másik feloldási kísérlet Szekfü nevéhez fűződik. Már számol a politikai alternatívákkal, de még lényegében a hadtörténet keretei között marad. Pedig éppen a politikus Zrínyit vizsgálva is megpróbált kitörni a régi politikatörténeti sémákból. Úgy látta, Zrínyi korában csak „kétféle magyar

politika” létezett, s mindkettő kivihetetlennek bizonyult. Az első Zrínyi elképzelése: a magyarság egyedül verje ki a törököt az országból, szép álmom, de nem több, mint a magányos politikai vágya, aki népétől lehetetlent követel, és hiába. A másik változat az aulikusok Szekfü szerint reális nézete: a Habsburgok foglalják vissza az országot, de ha ez sikerülne „abból a magyarságnak végveszedelme, legnagyobb elnyomása származnék”. Vagyis – írja Szekfü – mindkét egyáltalán szóba jöhető magyar politika irreális, „mert a magyarság ily fegyveres feltámasztása éppúgy illúzió volt, mint az aulikusok hite.” És a végkonklúzió, némileg átítatva Trianon élményével: Zrínyi, a politikus a feloldhatatlan ellentmondás hálójában vergődő hős, reális politikára nem nyílt lehetősége, „hatást alig gyakorolt századára”.

Zrínyi gyakorlati politikája az 1960-as években kapott először éles megvilágítást, amikor a magyar történetírás kitört a politikát a militáris eseményekkel, korfölkötti dogmákkal azonosító keretéből. A gyakorlati politika tereumain a társadalom és a személyiség, a gazdasági folyamatok és az államhatalmi formák összefüggéseit kezdte vizsgálni. Ezzel egy időben a nemzetközi fórumokon a 17. század jellege, továbbá a rendi társadalom és az abszolutista államrendszer kiépítése körül is termékeny viták bontakoztak ki. Nem lényegtelen, hogy a nemzetközi vitákba ekkor kapcsolódhatott be újra a magyar történettudomány. Emlékszem, 1965-ben a bécsi nemzetközi történész-kongresszuson az abszolutista államrendszert vitatva éppen úgy szóba került Zrínyi politikája, mint 1968-ban a francia–magyar kollokviumon a 17. század válságait és fejleményeit taglaló diskurzusokban.

Az új ismeretek, új megközelítések szinte követelték, hogy megmagyarázzuk, megértsük az ellentétet Zrínyi korszerű programja és gyakorlati politikájának akkor ismert sajátosságai között. Mint annyian mások, magam sem találtam sokáig más magyarázatot: Zrínyi magányos politikus volt, a rendi világban értetlenül, kortársai között is elszigetelve,

magára maradva vívta meddő politikai harcait. Mindebből logikusan következnek, hogy a tervek sem voltak realisak. Vagyis a kör bezárul. Valójában a reformprogramok sem többek, mint szép álmok, szubjektív óhajok, illúziók. Húsz évvel ezelőtt azonban óhatatlanul fel kellett tenni azt a kérdést is, hogy vajon ismerjük-e valójában Zrínyi gyakorlati politikáját? A költői műveket, az elméleti írásokat, a haditetteket taglaló könyvek és tanulmányok sorából másfél évszázad alatt jókora könyvtár kerekedett. A politikusról nincs monográfia. A főúr gazdálkodása, kiterjedt gazdasági tevékenysége, pénzügyi viszonyai hosszú ideig nem érdekelték a történettudományt. A külkapcsolatok történetéről még a régen kiadott forrásművek feldolgozása is elmaradt. Nem épült be az ország történetébe. Kortársai, a nádorok, az országbírák, az érsek, a kancellár, a főkapitányok, a bécsi kormányférfiak mintha nem is léteztek volna. Zrínyi a horvát bán, az udvari titkos tanácsos, a gyakorlati politikus működése pedig inkább esszék és a hadieseményeket kiegészítő részletek, mint következetes forrásfeltáráson alapuló szaktudományos elemzések tárgya volt a múltban.

Ma már nagy biztonsággal állítható, *hogy Zrínyi gyakorlati politikája nagyobb szabású volt, mintsem azt a régi szakirodalom egyáltalán érzékelte.*

Ismeretes, hogy az ilyen méretű politikai gyakorlat rekonstrukciója lehetőleg a teljes forrásbázis alapján kellene, hogy megtörténjék. Történetírásunk mulasztásai majdnem behozhatatlanok. A. F. Pribram, A. Levinon, V. Bogišić, Fr. Racki, I. Kukuljević köteteit jól ismerjük, hogy csak a legkézenfekvőbbeket említsem – ők már a 19. században kiadott, Zrínyi politikájára vonatkozóan is adatok tömegét tartalmazó dokumentumkötetekkel dolgoztak. A magyar tudományban Kazinczy Ferenc és Gábor, Szilágyi Sándor, Thaly Kálmán, Kanyaró Ferenc, Fabó András, Széchy Károly, Négyesy László, Markó Árpád, Takáts Sándor, Iványi Béla tiszteletre méltó kezdeményezései ellenére is Zrínyi

működésének roppant kiterjedt és sokrétű mivoltához képest nagyon kevés történt. Gondoljuk meg, Zrínyi összes művei – a versek, a prózai művek és a levelek – csak 1958-ban jelentek meg először gyűjteményes kötetben Csapodi Csaba és Klaniczay Tibor kiadásában. Az ismert anyag is pusztult, a 319 levél közül akkor, 1958-ban már több mint 50 mellett olvasható, hogy az eredetije elkallódott vagy lappang. A sok forráskritikai problémát okozó, úgynevezett *Nádori emlékirat* 1956-ban elégett. És még sorolhatnám a veszteségeket. A kiadott anyag is hiányos, Fabó például Vitnyédy leveleskönyvéből kihagyta a gazdasági, kereskedelmi részleteket. Pedig ez a két kötet levélmásolat Vitnyédynek a hazai és külföldi levéltárakban porosodó anyagához képest elenyésző. Zrínyi beszédeinek, az ebben az időben egymást sűrűn követő tanácskozásokon elhangzott véleményeinek vagy beadványainak összegyűjtésére még kísérlet sem történt. Az eddigi kutatások is mutatják, hogy legalább ennyire fontos a Zrínyi mozgalmában tevékenykedők, vagy vele valaminemű kapcsolatban lévők iratainak, a Zrínyihez írott levelek s a kortársak iratanyagának ismerete. Csak egyetlen példa: Montecuccoli említi egyik Prioratóhoz írott levelében, hogy Zrínyinek Európában fizetett röpirat-írói tevékenykednek. Igaz vagy nem? S ha igen, kik voltak, hogyan tartották a kapcsolatokat? Semmit nem tudunk, pedig szisztematikus munkával fel lehetne tární.

Milyen lényeges részletek estek ki eddig a vizsgálat köréből, arra jellemző a regensburgi birodalmi gyűlés vitája. 1664 márciusában ugyanis dönteni kellett, hogy ki legyen a török elleni nemzetközi hadjárat fővezére. Tudjuk, hogy az egyik komoly jelölt Zrínyi volt Montecuccoli ellenében. Auersperg herceg nemcsak felszólalt mellette, de állítólag beszédet is mondott, hangsúlyozva: Zrínyi a példa.

Röviden: Zrínyi korával, vagyis az 1645–1664. évi török háborúkkal foglalkozó szerencsésebb országok régi és újabb kutatói rendszeresen átvizsgálják Róma, Bécs, Velence, Graz,

Madrid, Krakkó, London, Párizs, Isztambul levéltárait. A magyar történészek munkáját azonban nem végzik, nem végezhetik el. Nagyon jellemző példa, hogy Georg Wagner az 1663–1664. évi hadjáratról 1964-ben megjelent monográfiájában bőségesen felhasználta a mainzi érseki levéltár anyagát. Ez az anyag tele van Zrínyi nevével, magyarországi államközi kapcsolatok ügyeivel. S Wagner monográfiájában ennek nyoma sincs, Zrínyi sem több számára, mint dühödt, forrófejű katona.

Hogy ma mégis lényegesen többet tudunk, mint húsz évvel ezelőtt, az a kutatások szinte robbanásszerű kibontakozásának köszönhető. A Zrínyi-kutatások címén új típusú, rendkívül széles körű és eredményes forrásfeltáró munka bontakozott ki. Felöleli az irodalom-, könyvtár-, művészettörténet, a kortárstörténet, gazdaságtörténet, hadtörténet, mentalitástörténet, diplomácia területeit. A „Zrínyi-kutatások jelenség” ma sok gonddal küzdő tudományos életünkben több mint örömdetes. Tudománytörténeti súlyt hordoz. Egyrészt megteremtette a talajt a nemzetközi fórumokon már eredményesen kibontakozott, nálunk még sok értetlenséggel küzdő interdiszciplináris módszerek alkalmazására. Másrészt létrehozta a társadalomtörténeti kutatók műhelyét.

Zrínyi gyakorlati politikája a politikai kultúrák, gazdasági struktúrák, nemzetközi folyamatok ideológiai, művészeti megfogalmazások összefüggéseiben nézve az eddig ismerthez képest új optikát kap, új jelentőséget nyer. Végző soron az új forrásanyag, az új vizsgálati módszerek eredményei követelik meg, hogy Zrínyi gyakorlati politikáját újra végiggondoljuk.

1970-ben és 1974-ben a bécsi levéltárakban a Zrínyi-család elkobzott birtokainak iratait, s ezután a Rajnai Szövetség jegyzőkönyveit, kancelláriai iratait, levelezési anyagát számba véve, számomra egyértelműen kiderült, hogy az 1663–1664. évi magyarországi török háború egy nemzetközi törökellenes szövetség vállalkozásaként bontakozott ki, s Zrínyi Miklós ennek a nemzetközi

törökellenes szövetségnek nagyon jelentős, ha nem a legjelentősebb személyisége. Az ország pedig a nádor, az országbíró, az érsek és az erdélyi fejedelem révén is és nem csak a magyar király és Habsburg császár személyével, tehát államhatalmi szinten vesz részt az országegység megteremtésének kísérletében.

Ez egyértelműen nyilvánvalóvá tette, hogy a régi politikatörténetek alaptételei érvénytelenek: Zrínyi soha nem vélte, hogy a magyarok egymagukban, vagy akár a Habsburgok segítségével kiverhetnék a törököt. Szekfünek abban igaza volt, hogy csak a nemzeti önerőre hagyatkozó, vagy csak a Habsburgok erejében bízó országvisszafoglalás egyaránt illúzió. Csakhogy ez nem Zrínyi és a korabeli magyar politikusok, hanem a 19. századi historikusok illúziója volt, mivel a történeti valóságot kevésbé ismerték.

Ugyanakkor lehetővé vált, hogy rekonstruáljuk a gyakorlati politika lépéseit, működési mechanizmusát, társadalmi dimenzióit és külkapcsolatait. Egyértelműen kiderült, hogy Zrínyi nem magányos politikus – párthívek, munkatársak, csoportok veszik körül. Magyarok és nem magyarok, olyanok is, akiket addig csak ellenfeleinek láttunk.

Következésképpen a politikai cselekvés tengelyei mások, mint ahogy eddig látszott, Zrínyi gyakorlati politikáját csak részben ismerjük, ha a szűkre fogott Habsburg–magyar–török relációkban vizsgáljuk. Régiókban, legalábbis Közép-Európa és keleti térségeinek régióiban kell gondolkoznunk – beleértve a török háborúk révén Velencét és a Balkánt is. Bizonyítható, hogy Zrínyi terveit és próbálkozásait az 1657–1660-as években az erdélyi-török háború idején nem önös érzelmek fűtötték, hanem erkölcsi parancs. Átfogóan, a dunai térség lakosságának érdekeit és értékeit már ekkor egységben látva gondolkozott. Erdély – felfogása szerint – nemcsak „az ország jobbja”, „Pannónia karja”, hanem – és talán ez a lényeg – „a keresztény országok pajzsa”. Különös, hogy ez a minden bizonnyal szélesebb körű tájékoztatásra szánt levele

számomra Babits *Jónás könyvé*n mennyire átérzik: „Bosszankodjék, lármázzon, kiabáljon csak a szégyen, nem zavarja meg a becsület. Az igazság az idő leánya, a szégyen a hazugságé. Az Isten vagy véget vet neki, vagy pórázra fogja. Megértem, hogy ez az Isten vesszeje és botja, amellyel bűneimért büntet: mint ilyet tisztellem és megcsókolom. Úgy gyötör engem, mint a magam férge, próbára teszi erőmet és békétűrésemet. Ilyen volt az, amely elpusztította Jónás próféta árnyékot adó növényét. Állj mellettem Istenem, és adj nekem hosszú, kitartó türelmet, vess zabolát haragomra, nehogy a Te haragodba essem.”

Zrínyi többször megfogalmazta: „reformáljuk magunkat”, „szabjunk más rendet dolgainknak”.

Magyarország viszonyairól sokan készítettek diagnózisokat a 17. század közepe táján: az ország beteg, olyan, mint az elaluvó gyertya, a halványuló kép, tört cserép, mint az ágybanfekvő, aki várja elmúlását. Zrínyi, a toll mestere viszont száraz és pontos láttelepet ad. S ezzel pontosan kijelöli, hogy mit kell változtatni. *Az török áfium ellen való orvosság* lapjairól sokat idézett kritikája egyben országos önismeretet és a megújulás programját szolgálja. A reformpolitika gyakorlata Zrínyi korában már nevezetes közelebbi és távolabbi hagyományokra tekinthet vissza. A fogalom, a „reformatio regni” az idők folyamán sokat változott. Zrínyi korában a történeti körülmények folytán nem a régi állapotok visszaállítását célozta, noha célja az országegyesítés volt. Mivel tudták, hogy az országegység megteremtése csakis nemzetközi szövetség török elleni háborújával valósítható meg, a gyakorlati politika tengelyében is mindvégig ennek a nemzetközi török háborúnak a kiobbantása állt. A korszerű magyar állam – vagyis a közös cselekvésre képes politikusgárda, a háború terheit viselni képes társadalom és országos érdekvédelemre alkalmas hadsereg – feltétele a változásnak, de egyben biztosítéka is,

hogy a háború „ne okozza végső romlását a magyar nemzetnek”.

Zrínyi döntései bizonyítják, hogy a gyakorlati politika nála a tettek politikája. Korának felfogását követte, amikor úgy látta, nem alkalmazkodni kell, nem újrarendezni a dolgokat, hanem új megoldásokat keresve tettekkel kell valami többletet hozzáadni a meglévőhöz. Erre kényszerítette maga a feladat.

A keresztény Európa a török hódításra társadalmi, gazdasági, technikai, eszmei reformok sorozatával felelt. Kevésbé ismeretes viszont, hogy az Oszmán Birodalom európai hatalmának megtörését szorgalmazó javaslatok a nemzetközi törökellenes szövetség érdekében ugyancsak a reformok, a megújulás gondolati tengelyére építették fel elképzeléseiket. Ezt látjuk Erasmustól Sully javaslatáig, az ismeretlen szerző *Anschlagjától* Turenne *Oratio* címmel 1663-ban keletkezett kiáltványáig. Ismertetésük és még inkább elemzésük külön tanulmányt igényelne. Felölelik sok egyébbel együtt a gazdaság, hadsereg, diplomácia, vallás legfőbb kérdéseit. A gondolkozási mechanizmusok, példatárak érzékeltetésére csak röviden idézem Busbequius egyik részletét. A megújulás szükségét többek között a következő példával érzékelteti. Amikor Európában feltűnt a két új, addig ismeretlen kór, a forróláz és a francia betegség, a szélében-hosszában vándorló orvosok megpróbálták a szokásos, ismert, régi gyógyszerekkel gyógyítani és megfékezni, de semmire nem mentek vele. Azután sok ember pusztulása árán rájöttek, hogy teljesen új gyógyszerekre van szükség, és ezek hatásosnak is bizonyultak, annyira, hogy az új betegségeket a gyógyítható betegségek közé szorították. Az orvosoknak ezt az eljárását tarthatjuk mi is követendő példának, írja Busbequius, mivel a török ellen hiába használtuk a régi, szokásos fegyvereket és eljárásokat, egészen új koncepciót, haditervet, hadviselési módozatot, az új baj ellen az eddigieknél hatásosabb szereket, jobb eljárásokat kell kieszelnünk.

Nem Zrínyi az első magyar politikus, akinek reformkezdeményezései a nemzetközi törökellenes szövetség érdekében nemzetközi fejleményekkel összefüggésben bontakoznak ki, de az első, aki társaival együtt a belső megújuláson munkálkodva tevékeny alakítója lehetett a nemzetközi szövetség megvalósításának.

A régi történetírásban általános volt az a nézet, hogy Zrínyi viszonylag későn, 1655-ben kapcsolódott be a magyarországi politikába, s csak 1663–1664-ben nyílt rá alkalmá, hogy portyázások helyett nagyobb vállalkozás keretében harcoljon a török ellen. Ezzel szemben az újabb irodalomtörténeti kutatások és a történeti vizsgálatok egyértelműen bizonyítják, hogy már a *Szigeti veszedelem* sem a magányos költő lelkesítő szózata csupán. Zrínyi programja már az 1648–1651-es években határozott politikai mozgalom sodrában országos célt szolgált.

1648 döntő jelentőségű év az új gyakorlati politika kibontakozásában. A vestfáliai békével és a három éve dúló török-velencei háborúval számolva többen látják úgy, mint az ifjú erdélyi fejedelem, II. Rákóczi György, hogy Európa hatalmai hamarosan a török ellen fordulnak közös erővel. Zrínyi jó helyzetfelismerését és kezdeményező készségét bizonyítják a Batthyány-levéltár *Memoriabilia* gyűjteményében fennmaradt iratok. Iványi Béla 1942-ben ugyan kiadott innen három Zrínyi-levelet, de a Körmendi Füzetek, ahol megjelentek, nagyon sokáig elkerülték a kutatók figyelmét. Ezek a levelek azért fontosak, mert segítségükkel megragadható a költő és a politikus, a program és a gyakorlati politika között oly sokáig hiányzó láncszem. Zrínyi 1648 tavaszán és nyarán már számba veszi a nemzetközi körülményeket, számol Velencével – ami a továbbiak szempontjából is nagyon fontos. Írásait a kezdeményezés, az újat akarás igénye hatja át. „Mi nem kichin emberek vagiunk... nagy vízben kell halásznunk és nagy fába kell vágnunk az feiszénket, az meli ellenségünk romlásával nagy

hírrel düljön le.” E leveleknek több gondolata beépült a *Szigeti veszedelem* strófáiba, megfogalmazásai – nemegyszer szórul szóra – Zrínyi későbbi írásaiban – a Montecuccoli ellen írott röpiratában, s *Az török áfium ellen való orvosságban* is megtalálhatók. Sőt, kimutathatóak olyan írásokban, tervezetekben is, amelyekről többé-kevésbé bizonyítható, hogy Zrínyi környezetében, vagy e mozgalomban résztvevők közreműködésével keletkeztek. Mint például az *Opinio* (1661), a *Vortrag*, a Rajnai Szövetség 1663. október 11-i gyűlésén előadott javaslat, vagy az *Elmélkedés*.

Zrínyi már 1648-ban sem csupán magányos magyar próbálkozásként számolt a török elleni háborúval, hanem nemzetközi szövetség összefüggéseiben gondolkozott. Kimutathatóak kapcsolatai Erdéllyel, Velencével és Rómával. Filep Stanislavovics püspök 1648. május 26-án Rómában kelt levele azt bizonyítja, hogy számoltak vele. Néhány részletét érdemes idézni: „Igen felmagasztaltatott és mind az széles világon hirdetett úrnak, szerencsés Bánnak, Zrínyinek.” Megírja, hogy ő Trákia és Nagy Bulgária választott püspöke „mely tartományok nagyságos vitéz úr vannak Török pogány hatalma és Sárkány birodalma alatt”. Kifejti, hogy ezek az országok szabadságukat eleik gondviseletlensége és a belső egyenetlenség miatt veszítették el. Mivel a bulgárok, „a dicséretes trakok, a vitéz rácok a boszniai urakkal együtt egymás ellen harcoltak”, és amikor jött napkeletről a török, nem segítettek egymást. Elmondja, hogy török csalmát téve fejére, kénytelen volt Rómába menni, és útközben mindenütt Zrínyit hallotta dicsérni. Reményeit így fejezi ki: „az Úr Isten algya fölséges Uraságotat és tartsa, erősítse vitézi jobb kezedet, hogy ki gyomlálhasd az pogány nemzetséget az mi földünkben és megterjesztsed (megteljesítsed) az mi keresztényi szent hitünket, minket is nyomorultakat az ő (ti. a török) rabságából ki szabadíts, az mint szent Judit az Isten népét kiszabadította Holofernestől... áldjon meg téged Judit gyorsaságával és bátorságával, David erősségével” stb... „és

valamiképpen Moyses vesszővel, úgy te is fényes és éles fegyvereddel gyalázhatsz, veszthesz és le nyomjad az pogány török hatalmát...” Isten „eő Szent fölsége magasztallion tégedet és jobbítsa előmeneteledet e Világon...” S végül a befejezés: „Alázatos, és a te szerelmed lángjában fel gerjesztett Stanislevovics választott püspök nagy Bulgáriában és Trákiában írtam szerelmed kedvéért.” Végkicsengésben összevág az *Adhortatio* ajánlásával (1650) és az eposz sokat idézett sorának is konkrét tartalmat ad: „Mindenfelől ránk néz az nagy kereszténység”.

Az 1640-es évek magyar politikai pártcsoporthozulásai az utóbbi időben egyre inkább a történészek érdeklődési körébe kerültek, és számos új összefüggését tárták fel. Ma már tudjuk, hogy sok olyan mozzanat, amit régebben Zrínyinek tulajdonított a kutatás, már korábban feltűnik. Így például az erdélyi fejedelem és a királyságbeli főurak újszerű kapcsolata, vagy a francia, a lengyel orientáció kezdete Zrínyi politikai fellépése előtti időkre nyúlnak még vissza. Az ország belső viszonyait átalakító, a hadsereg, a határvédelem reformját szorgalmazó gondolatok és javaslatok sem az 1650-es években tűnnek fel, hanem már Esterházy Miklós körében foglalkoznak vele.

Mi az a többlet, ami Zrínyi 1648–1650. évi fellépésében kimutatható? A fiatal főúr személyében szerencsésen találkoztak össze az országegység megteremtésére készülő korszak politikusainak elvárásai. A Zrínyi név nemzetközileg ismert, a törökkel szembeszegülő keresztény Európa legnemesebb hagyományát hordozza. A Zrínyi birtokok fekvése, gazdasági ereje, a báni hadsereg függetlensége kulcshelyzetet biztosít a török elleni védelem megszervezésében. A család eleven gazdasági kapcsolata Velencével 1645 után, a velencei-török háború kirobbanása után új jelentőséget nyert. A két Zrínyi fivér katolikus, kiemelkedően jó katona, s Miklós elnyeri a magyar királyság harmadik főméltóságát, a báni tisztelet. Megérné a behatóbb

tanulmányozást, hogy a Zrínyiek velencei faktor-hálózata miként lesz politikai kapcsolatok hordozójává. Erdéllyel, Lengyelországgal, a franciákkal, Rómával és főleg a szervezkedésben döntő jelentőségű Rajnai Szövetséggel már nem egyedül Zrínyi épített ki összeköttetéseket. Lényege azonban, hogy a nemzetközi szövetség megteremtésének gyakorlati munkájához Zrínyi írásai – az *Opinió*val s a *Vortraggal* együtt – bizonyíthatóan mintegy forgatókönyvül szolgáltak. Az *Opinio* javaslata 1661 elején rendkívül nagy nemzetközi visszhangot keltett, a velencei követ, Molin azt írja, hogy ő sugallotta, pedig erről szó sincs.

1663 őszén Zrínyi szélesebb körű politikusgárda összehangolt munkájaként írhatta János Fülöpnek, a Rajnai Szövetség elnökének: „Én aki ennek az országnak első minisztere vagyok...”

Honnan jutott el idáig az ifjú horvát bán? 1648 nyarán már maga köré gyűjtötte, akikről úgy gondolta, készek vele együtt az országos vállalkozásra. Politikai párt kezd kikristályosodni körülötte? Bizonyos, hogy Stanislavovics püspök levelét azon nyomban elküldte gróf Batthyány Ádám dunántúli főkapitánynak. Ismerte az írást Lippay György esztergomi érsek és az akkor még felső-magyarországi főkapitány Wesselényi. Van a *Szigeti veszedelemnek* egy rendhagyó jelenete. Rendhagyó, mert nem az egykori ostrom idején, a 16. században történik, hanem az író életében. „Ihon jön Zrínyinek ragyogó csillaga”, kezdődik ez a tizennegyedik ének. A költő hajója partot ér, és a parton várják barátai. A *Syrena*-kódexmásolatban némileg más összetételű ez a kör, mint a megjelent kötetben. Ott Lippay, Batthyány, Esterházy László, Csáky László, Nádasdy Ferenc, itt Zrínyi Péter, Batthyány és Wesselényi, aki már ekkor megkapja Zrínyitől az „országunk oszlopa” megtisztelő minősítést. A lényeg mégis az, hogy valamennyien az 1650-es majd az 1660-as évekbe forduló évtized politikai mozgalmainak kulcsszemélyiségei. Ellentéteikről sok szó esett.

Együtműködésük kialakulása nem egyszerű, nem egyenes és töretlen folyamat. De már a nádorválasztás körül, majd Erdély ügyében, az 1658-as császárválasztáson képesek összehangoltan politizálni. 1663 őszén pedig, amikor Wesselényi dicséri Zrínyi „oktató vezérségét”, „okos vezérségét”, egyben elismeri a három főméltóságviselő megegyezésében Zrínyi tekintélyének nagy jelentőségét. Lippay érsek szorgalmazza az udvarnál, hogy Zrínyit nevezze ki a császár a magyarországi csapatok fővezérének. A nemesség s a városok megnyerésében Zrínyi tekintélyének, II. Rákóczi György, majd Wesselényi és Apafi együtműködésének volt nagy szerepe.

A gyakorlati politika racionális voltának legjobb próbája, hogy mennyiben épül a helyzet józan felmérésére. Zrínyi az ország helyzetét tömören 1648-ban így jellemzi: „Az neve van inkább országunknak, hogysem valósága”.

A lényeg a későbbi, az országos viszonyokat taglaló írásokban is ugyanaz. Az *Opinio* áttekinti az ország gazdasági viszonyait. 1661-re a gazdaságföldrajzilag egymásra utalt, egymást kiegészítő területek elszakadtak s elszigetelődtek egymástól. A legjobb minőségű búzát termő Alföld elvesztését követi a Várad elestével végveszélybe jutott Hegyalja, s a bortermelés is kárát vallja, ha a szőlővidék elszigetelődik a bányavárosoktól és Erdélytől. Követjelentésekből, a kamarai elnök írásaiból tudjuk, hogy a magyar főurak és nemesek, s a városok a kereskedelmet az élet legfontosabb feltételének tekintik, s az elszigetelődés Európától számukra a vég. Az ország valósága fogalmába beletartozik a népességszám, az intézményrendszer és a társadalom különböző rétegei, csoportjai érdekeinek kiegyensúlyozására, a belső nyugalom fenntartására képes erős államhatalom.

Az „ország valósága” számukra nem pusztá területi kérdés – benne van a múlt és még inkább a jövő. Az „ország valósága” fogalom magas művészi színvonalon jelenik meg

az irodalmi, képi, elméleti alkotásokban. Történetileg figyelemre méltó, hogy sem a 17. század, de még a 18. század folyamán sem tűnnek fel a fogalmi kincs, az asszociációs rendszer, a történet szemlélet és képzeletvilág sok vonatkozásában azonos, vagy egymással összezsengő művek olyan számban és minőségben, mint ebben a rövid és zaklatott másfél évtizedben. S ide tartozik Nadányi *De Jure Pacis* disszertációja éppen úgy, mint Nádasdy *Mauzoleuma*, vagy Bethlen Jánosnak az erdélyi helyzetről Európát tájékoztató 1663-ban és 1664-ben két kiadást megért műve.

Érdekes számbavenni a hadszervezés részleteit, azokat a tényeket, amelyek beszédes bizonyítékai, hogy már jóval 1663 előtt szisztematikusan készültek a háborúra. Ezt igazolják a kölcsönökről, pénzügyletekről, élelmiszerraktárak építkezéseiről, fegyvervásárlásról szóló tények, vagy Rottal János jelentése arról, hogy mennyit áldozott az ország Montecuccoli hadjáratára. Az 1663 elején az udvarba befutó kémjelentések többek között arról is tájékoztatnak, hogy Velence közvetítésével Zrínyi ezer puskát kapott. 1663 szeptemberében a vatti hadimustrán kiadott intézkedések átfogó hadseregszervezésről tanúskodnak. S utalok csupán a rendkívül nagy ellenállású társadalmi közegre is. A jobbágypolitika szinte naponta megvívott apró, de lényeges eredményeire. „A jobbágyot, ha használni akarjuk, védeni kell”, jelentette ki Zrínyi. Ez az abszolutista államok jobbágypolitikájának lényegét kifejező nézet a gyakorlatban sokféle változatban érvényesül. A nemesség tehervállalásának, adózásának követelménye távoli, az országgyűléseken többször előkerült, 1661-ben és 1663-ban néhány vármegyében részben már megvalósították. Lecsendesítették a horvátországi, majd az 1661. évi Tisza vidéki szociális mozgalmakat, nagy erőfeszítéseket tettek a katonaság ellátására. Mindez arra vall, hogy békésebb körülmények között, ha hosszabb idő áll rendelkezésükre,

Zrínyi a gyakorlati politikában is valóban fejedelmi életművet hagyhat maga után.

Milyen új vonások jellemezték Zrínyi mozgalmának gyakorlati politikáját? Több részű, árnyaltabb és a gyorsan változó nemzetközi kapcsolatok szerint alakult a viszonya a Habsburg-kormányzattal. Tudjuk például, hogy a Titkos Tanács elnöke, Porcia herceg és Zrínyi között eltérő gazdasági érdekekre is visszavezethető régi ellentét állt fenn. 1660-ban a birtokai szempontjából előnyös Trieszt kiépítését Porcia még előbbrevalónak tekinti, mint az ostromlott Várad felmentését, 1661-ben a Zrínyi-Újvár építése körül támadt páratlan bonyodalmakban hallgatólagosan mégis Zrínyit pártolja. Álláspontját vizsgálva azokra a máig nyitott kérdésekre is választ kapunk, hogy miért lett ez a Montecuccoli által birkaakolnak becézett vár a Habsburg–török diplomáciai tárgyalások egyik fő kérdése, és miért szakadt miatta két pártra az udvar. Korántsem csak azért, mert a békemegegyezés ellenére épült fel a vár, eredetileg a török által kiszemelt területen. Valójában a Porta távolabbi hadászati elképzeléseit zavarta. Isztambul úgy tervezte, hogy a szárazföldről hátba támadja Velencét, és ebben az időben már tárgyalásokat folytatott az udvarral, hogy engedjen át török csapatokat Stájerország és Karintia érintésével Friuli irányában. Zrínyi-Újvár stratégiai jelentősége nemcsak abban állt, hogy Muraközt, Stájerországot és Karintiát védte, hanem ezt az átvonulási tervet is keresztülhúzta, s közvetve tényező a török–velencei háborúban. Tudjuk, hogy a Velencét szárazföldről megtámadó török csapatok átengedésének tervét a stájerországi és karintiai birtokosok ellenezték leghevesebben, közöttük Porcia herceg is. Ez természetesen nem zárta ki, hogy Porcia tűzzel-vassal védje a Habsburg–török békét, s a végveszély órájában legfeljebb a védelmi háború kockázatát vállalja: Az a kijelentése, amit a velencei követ szerint a királyi kápolnában mondott 1661 tavaszán, jól jellemzi, mennyire tisztában volt Zrínyi politikájának tétjével.

„Illetlen dolog – mondotta –, hogy Zrínyi két tehén elhajtásával felforgassa az egész világot.”

Ezeknél a részleges érdekérvényesítő taktikai változásoknál sokkal lényegesebb a magyar politikusok stratégiája. A nemzetközi törökellenes szövetségben a Habsburg Birodalmat nélkülözhetetlennek tartják, és irtózatos erőfeszítésekkel igyekeznek leszerelni az udvar és az ország lakossága között többször kritikussá nőtt feszültségeket. Készek minden érdekegyeztetésre. Az 1655. évi országgyűlésen megválasztják még az öreg császár életében a 17 éves Lipót főherceget Magyarország királyának, de azzal a feltétellel, hogy megindítja a visszafoglaló háborút a török ellen. Az udvar és a török Porta pillanatnyilag a régi békét akarja fenntartani. Magyarország szempontjából viszont minden perc drága. A halogatás beláthatatlan és messzeható következményekkel jár. Amint többször megírják, a végső necessitás, a békés élet igénye egyszerűen megköveteli, hogy megszabaduljanak a megosztottság, az állandósult háború állapotától. Új eljárásuk, hogy Lipót császár kifejezett tilalma ellenére is tárgyalnak külföldi országokkal, részben az erdélyi fejedelmek kitaposott diplomáciai útjain, részben saját megbízottjaik segítségével. Mindent kockáztatnak. Mozgásterük szűk, eszközeik silányak. Sokat tévednek, az áldozatok nagyok. A háború úgy robban ki, hogy Erdélyt támadja meg a török. Két fejedelme fizet életével az egyenlőtlen harcban: II. Rákóczi György és Kemény János. 1660 nyarán elesik Várad! Köprülü Ahmed, a művelt és okos ifjú nagyvezír sikerrel folytatja apja politikáját, és 1663 kora őszen megszerzi Érsekújvárt.

Mégis megtörténik, amire több mint egy évszázad óta hiába várt Magyarország: egész Európa megmozdul. János Fülöp mainzi érsek, a Rajnai Szövetség elnöke magáévá téve a nemzetközi törökellenes szövetség ügyét, kijelenti: a birodalom erőinek Zrínyi mellé kell állniuk, őt kell

támogatniuk, mert az együttműködésből jó és hasznos eredmény születhet.

1664 februárja már Európára szóló kettős győzelem. Zrínyi, együttműködve a Rajnai Szövetség csapataival, felégeti a híres eszéki hidat. Regensburgba Zrínyi Péter viszi meg a hírt, s az egész világ tudja, hogy mi történt: több mint egy évszázadon át ezen a hatalmas tölgyfagerendákból épített Dráva-hídon át hömpölyögtek nyugat felé az oszmán hadak.

Olasz, angol, francia, német röpiratok ünneplik. A pápa, a francia király, a spanyol uralkodó, az itáliai hercegek egyaránt a kereszténység szabadítóját látják benne. És megszólal az addig néma magyar király, Lipót császár is: „Ez a diadalmas előrenyomulás fölemelte híveim csüggedt lelkét, életre kelti a hanyatló Magyarországot, és erős alapja lesz a jövőendő sikereinek.”

Magyarország vármegyéi és városai Wesselényi nádor közleményének kíséretében kapják meg a Rajnai Szövetség elnökének nyilatkozatát: a keresztény országok összefognak és szövetséget kötnek, hogy kiszorítsák a törököt Európából. János Fülöp szerint is a nemzetközi szövetség csapatainak méltó fővezére nem lehet más, mint Zrínyi.

Kevés politikusa van a magyar történelemnek, akit annyit foglalkoztatott volna az idő, mint őt. Jól kell megválasztani, torkon kell ragadni, nem szabad veszni hagyni a drága arany időt. Már az újkor modern időfogalmával élt, s mintha a dunai térség jövőjét jobban belátta volna Csáktornyáról, mint Bécs, Madrid, London, Versailles udvaraiból a politikusok. Az a lényeg, hogy az ember – jelentette ki – tudja „megválasztani az üdőt valami igyekezetünkre, mert ugyan bizonyára látjuk, hogy vannak oly órák az üdőben, az melyek szerencsések némely dologra, és ha azok elmúlnak, bár várjuk azután visszafordulását, de heában.”

Mert 1664 újabb idővesztés lett: a több mint hatvanezer főnyi haderő – ausztriaiak, horvátok, franciák, németek, magyarok – ugyan összegyűlt, de a hadvezérséget végül nem

Zrínyi nyerte el, hanem megosztották. A hadműveletekre megkésve érkezett a császári parancs, közben az oszmánok fantasztikus teljesítményt nyújtva gyorsan újraépítették a felégetett Dráva-hidat, felrobbantották Zrínyi-Újvárat, s bár a szentgotthárdi csatát a keresztény csapatok nyerték meg, ők elérték, hogy a szövetségesek tudta nélkül sikerült Béccsel megkötni a vasvári békét.

Az történt volna, hogy a háborút a szövetségesek megnyerték, s a békét Magyarország megint elvesztette? Ha mélyebben beletekintünk ennek a kornak a nemzetközi forrásaiba, a régi sémák olyanok, mint az álkegyelet művirágai. Párizstól Velencéig úgy vélték, valami súlyos mulasztást éltek meg mindannyian. A keleti végekről Gregorius Ghica román vajda 1664 novemberében szép magyar nyelvű levelében hasonlót írt: „Mi is több keresztények készek voltunk öfelsége szolgálatjára az pogány ellen, de már az békesség megöl minket.” Mi is az, ami valójában elveszett, és ami megmaradt? Elveszett a lehetőség, hogy még a vesztfáliai béke szellemében rendezzék az oszmánok hatalma alól megszabaduló Közép-Európa országainak közös ügyeit. Jellemző, hogy Zrínyi milyen világosan látta ezt a megkerülhetetlen feladatot. Reformelveit összefoglaló programiratban, a nem sokkal a halála előtt keletkezett *Elmélkedésben* olvasható a közép-európai országok konföderációjának terve. „Jó volna a szomszéd országokkal való liga, Morvával, Csehországgal, Lengyelországgal s ezekhez hasonlókkal. Régi időtől fogva várakoznak ők ilyen alkalmatosságra. De fel kell tenni mindenkor ilyen nagy dolgokban, s confoederatiohoz való kérdésben, hogy azoknak a nemzeteknek, az kik akarják, vagyon-e egymáshoz igaz szeretetök? Nem szenvedett-é egyik a másiktól injuriákat? Mind ezen szomszéd országok a magyaroktól, mind a magyarok azoktól sokszori és sokféle injuriákat szenvedtek el.” A megoldást az *Elmélkedés* írója a közös kereskedelmi szerződésben és a közös megreformált

parlamentben látja. „Azt tanultam a históriából, hogy helyesebb a dolgokat más nemzetek méltó panasza nélkül irányítani. Nem alattomban való módokkal, hanem másoknak is tudásával keresi és találja fel útját a magyar nemzet maga előmenetelének. Így más nemzetek sem panaszkodhatnak ellenünk. Méltóbb és illendőbb dolog lévén s legigazibb út is országok gyűlésében egyező értelemmel minden közjót illető dolgokat végezni.” Ez már az Európa hosszú másnapjait követő jövő programja. A másnapokra pedig megmaradtak az idegenkedések, kölcsönös panaszok és injúriák, a mérhetetlen közös szenvedések, lerombolt városok. A török háborút csak elodázni lehetett, megkerülni nem. Így érthető, hogy több kortárs a század végén a karlócai békével, sőt 1718-ban a pozsareváci békével záródó török háború kezdetét miért az oszmánok erdélyi támadásával, 1657-tel, vagy még előbből, a velencei–török háború kirobbanásával, 1645-tel keltezi. Miért véli úgy, hogy a korabeli Európa minden erejét, a pápai hatalomtól a pénzvilágig, a Habsburg adminisztrációtól a francia és az itáliai haditechnikáig összefogó vállalkozás befejezetlen maradt. Miért, hogy Európa minden országának fiai véreztek a csatatereken, de a Zrínyit „szerencsés Bán”-nak tisztelő Filep Stanislavovics püspök híveinek, a Balkán népeinek független állami léte a messze időbe tolódott ki.

Hogy halt meg? Vadkan vagy puskagolyó végzett vele? Nem ez a lényeg. Bár egyszer már érdemes lenne összegyűjteni és kiadni haláláról a kötetnyi forrásanyagot, hogy lássuk: a nemzetközi közvéleményt legalább annyira izgatta, mint a magyart. Érdekes például bizonyos Laurentius Rabe páter levele Laibachból 1665. március 3-án: Európában olyan hír terjed, hogy Miklós gróf nem halt meg, látták Párizsban, mások Velencében azóta, s csak azért keltették holt hírét, hogy szabadabban készülhessen a török ellen. Igazából ma is él.

„Úgy halt meg, mint egy csillag” – mondta egyik kiadatlan levelében Vitnyédy. De úgy is nevezte, hogy Főnix. Talán

mivel megértette eszméinek egyetemes, sőt, világtörténelmi jelentőségét. Vagy mert a gonoszossággal terhelt kor szerette magát e ritka tüneménnyel biztatni. Indiában van egy madár, amelynek neve főnix – adták tovább egymásnak Hérodotosz nyomán Physiologus szavaival az évszázadok. – Ez a madár ötszázévenként felkeresi Libanon cédrusait, és illatokkal tölti meg szárnyait. Azután bemegy Heliopolisba, a Nap városába, felmegy az oltárra, és elégeti magát. A hamuból harmadnapon a főnix új életre kel.

„Vigan boríttatom hazám hamujával” – olvasható Zrínyi egyik legszebb sora, s ha tudjuk, hogy írásaiban India, a cédrus, a tűz vissza-visszatérő értékjelző fogalmak, sejthetjük, hogy miként vélekedett a tünékeny életről és a történelmi személyiség egyetemes feladatairól:

„Nem minden seculumban születik Főnix – tűnődött Mátyás király életéről elmélkedve –, és sok száz esztendeig kell fáradozni a természetnek, meddig formálhat oly embert, aki világ s országok megbotránkozásának gyógyítója legyen s maga nemzetének megvilágosítója.”

(1992)

„HOGY URALKODÁSOD BÉKÉS LEGYEN...”

Szent István Rákóczi államelméletében

II. Rákóczi Ferenc műveinek meglehetősen mostoha sors jutott a magyar történetírásban. Legmostohább elbánásban a *Confessio* részesült. Miért nem épült be a magyar történeti tudatba mindmáig Rákóczi e legjelentősebb alkotása? Miért nincs az államelméleti hagyományok között még csak számon sem tartva e mű a jó kormányzás követelményeit, a politikai kultúra erkölcsi kategóriáit a személyiség és az országos követelmények szintjén elemző gondolataival? Sokáig lappangott. Későn fedezték fel. Hanyagul adták ki. Jó magyar fordítás nem készült. Hangzanak több mint fél évszázad óta a feleletek. De ma már tudjuk, az ok valójában mélyebben fekvő és súlyosabb. Sokáig kegyelelsértés számba ment kimondani. Legutóbb Gyenis Vilmos fogalmazta meg: a *Confessio* az „európai szellemiségnek a hazaiénál erőteljesebb befogadását mutatja”, s a „megszokott hazai típustól eltérő, megkülönböztető motívumok” jellemzik. Vagyis a 16–17. századi magyar próza diadalmas kibontakozása után a latin nyelvű alkotás, imák, fohászok, meditációk láncolatával, katolicizmusával, janzenizmusával nehezen illeszthető be a korabeli 18. századi magyar szellemi életbe. Rákóczi személyén kívül kevés kapcsolata van a magyar történelemmel. Európaiságának szerves hazai kötődései – vélték – nem mutathatók ki. A *Confessió*val foglalkozó irodalomban ezekre a megállapításokra és feltevésekre mindmáig nincs tudományos cáfolat. Annál többször

elhangzott: behatóbb vizsgálatokkal kellene kideríteni, mennyiben lehettek mégis szerves hazai kapcsolatai.

Szövegkritikájával foglalkozva a *Vallomások* egyik részlete, helyesebben e részlet értelmezése körül az irodalomban uralkodó zűrzavar tisztázása során szinte véletlenül találtam rá e nagyszabású mű eddig ismeretlen hazai gondolati rétegére. Arra kaptam választ, hogy Rákóczi összegező képei a középkori magyar történelemtől milyen szimbólum-rendszerekben jelennek meg, milyen hazai hagyományokat és milyen politikai érték kategóriákat őriznek. Ebből a nagyobb témából most egyetlen vonulaton tekintek át. Egyetlen gondolati szálon: Rákóczi Szent István képzetén. Vékony, de fontos vonulat ez, Rákóczi államelméletének magyar történeti forrásvidékéig vezet.

Csak utalásszerűen említem, hogy a *Confessio* történeti részeinek valóságtartalma csakis tágasabb összefüggésekben szemlélve, a politikai, társadalmi és történetismereti sikok hosszabb távú vonulataiba illesztve állapítható meg. A *Confessio* világában a történelem nem lezárt folyamat, a pillanatnyi idő átmeneti és esetleges, a mű három írás-helyszíne csupán keret, Rákóczi a múltat, jövőt és jelent az idősíkok szabad változtatásával egységben szemléli, és egységben láttatja olvasóival. Szent Ágoston időfogalmával és időszemléletével összevetve tűnik ki talán leginkább, hogy Rákóczi *Confessiója* más, modernebb alkotás, mint a bevezető sorokban követendő mintának tekintett példakép nagyszabású műve.

Rákóczi elmondja, miért éppen Grosbois-ban vélte megtalálni a nyugalmat, a magányt és a lelki megújulást. A választásnak súlya van. Életformát vált. Otthagyja az udvart és a kamalduli szerzetesek klastroma mellett bérel házat. A vallomásíró ezt a változást úgy éli meg, mint életének döntő fordulatát. Elhatározását csodaszerű esettel magyarázza meg. Egyik nap, amikor kilépett szállásáról, hogy hintóba üljön és Marlyba hajtson a király vadászatára, egy remete toppant elé a

vár lépcsőjén. Egykor a fejedelem francia ezredében századosként szolgált, majd visszatérve hazájába, isteni sugallatra felhagyott addigi bűnös életével, és kolostorba vonult, mivel azonban az a kolostor leégett, elhatározta, hogy a kamalduliak rendjébe lép be, és ehhez kéri Rákóczi ajánlatát.

Márki Sándor valóban megtörténtnek írja le ezt a jelenetet. Bár a remete inkognitója azóta is sértetlen, mindmáig senki nem tudta megállapítani, hogy valójában ki lehetett ez az egykori francia százados.

Ezzel szemben Brisits Frigyes úgy látta, hogy Rákóczi ennek a jelenetnek a beiktatását „Szent Ágostontól tanulta”. Ott a bűnben tévelygő találkozik egy derűs lelkű koldussal, és ekkor határozza el végre, hogy szakít a világ örömeivel. Vagyis a Rákóczit megvilágosító csoda az egykori francia százados remete és az egész jelenet nem több, mint írói kellék, technika.

Brisits megállapítása nem keltette fel a szakma figyelmét. Pedig 1914-ben, amikor műve megjelent, az országban már Rákóczi neve visszhangzott. A Szekfű könyve körül kirobbant botrány a *Confessio* botránya is volt.

A *Confessio* körül támadt vihar magvait tulajdonképpen még a mű kiadásának körülményei és tudományos pályájának furcsa fejleményei vetették el. Amikor az 1858-ban végre megkerült, majd Grisza Ágost másolatában 1872-ben hazatért mű 1876-ban napvilágot látott, azonnal kiderült, hogy műfaját nem tudták megállapítani. „A Bizottság ezennel közrebocsátja II. Rákóczi Ferenc 'Vallomásait' vagyis Önéletrajzát” – olvasható a *II. Rákóczi Ferenc önéletrajza* címet viselő könyv előszavában. A bizonyossággá emelt bizonytalanságot tovább növelte, hogy tudományos vizsgálatokat igénylő mű helyett kegyeleti tárgyként mutatták be: „részvét és kegyelet nélkül” nem olvasható, magyar fordításának ügye lekerült a napirendről, kritikai vizsgálata elmaradt. De azon melegében kicsemegézték.

1880-ban Thaly Kálmán Rákóczi ifjúságáról tartja meg akadémiai székfoglalóját, majd rá egy évre megjelenik a könyv is, úgyhogy 1882-ben már második kiadását is kezébe vehette az olvasó. A hatalmas közönségsikert nem annyira az osztrák történészek kritikája vagy általában a vonzó téma okozta, mint az a tény, hogy a *Vallomások* hosszú részleteivel most ismerkedhetett meg a közönség Thaly nem írói alkotásnak, hanem spontán és hiteles életrajzi közlésnek tekintette a művet. Tudatlanságának teljes jóhiszeműségével emelte ki összefüggéseiből az érdekesebb életrajzi részleteket. Sőt, saját elképzeléseihez idomítva egyiket-másikat ki is színezte, olyannyira, hogyha a korabeli források nem igazolták a *Vallomások* közlését, a korabeli forrásokon tett erőszakot. Híres példája ennek az eljárásnak a mérgezési kísérlet: a gyermek fejedelmet így próbálja láb alól eltétetni Thököly. Gyanútlanul közölte például Thaly „az ifjúság vétkeinek” később sok vitára okot adó leírását, és furcsa tapintatlansággal saját kezű aláhúzásokkal emeli ki a kényesebb részeket. Annál feltűnőbb, hogy a *Vallomások* első magyar fordítását, amikor az 1903-ban megjelent, szinte hisztérikusan söpörte le az asztalról: „magánjellegű... meggondolatlan indiscretio törvénytelen terméke.” Természetes, hogy a magyar szövegben sok tévedés található, hiszen a fordító, Domján Elek evangélikus lelkész minden előzmény, kritikai segítség nélkül dolgozott. Feladatában nem tudományos disciplinát látott, „hazafiúi kötelességből” vágott neki a nagy munkának, ő is önéletrajznak és egyben „vallásos építő olvasmány”-nak nevezte a művet, a kényesebb részeket tapintatosan kihagyta. A fordítás sorsa a korabeli tudományos állapotokra is szomorú fényt vet, a *Confessiót* nyakra-főre idézik, kivonatolják, miközben a megértését szolgáló tudományos elemzések még el sem kezdődtek, vagy megrekedtek az első kérdésnél: Rákóczi önmagának írta csupán ezt a művet, kizárva minden nyilvánosságot, vagy ellenkezőleg, olvasókra számított.

Ilyen előzmények után szinte természetes, hogy a fiatal Szekfű könyvének első fejezeteiben ugyanazzal a gyanútlanossággal építi be a *Confessio* megfelelő részleteit, mint Thaly annak idején a gyermek- és ifjúkor elbeszéléseit. Rákóczi maga írja, hogy léha, könnyelmű, bűnös életet élt, miért kellene kétségbe vonnunk? „Rákóczi olyan őszintén rajzolta magát *Vallomásaiban*, hogy az ő valódi arcát nem nehéz annak meglátni, aki látni tud és látni akar.” Amikor azonban összeveti a *Vallomások* közléseit az egykorú diplomáciai anyaggal, meg kell állapítania, hogy a kettő nem vág mindig össze. Szekfű nem a forrásokat korrigálja, mint Thaly, hanem a *Confessiót* teszi félre: „megbizhatatlan”, „hiányos”, lényeges dolgokról „semmit nem szól”, elhallgat fontos mozzanatokot, vagy „homályosan” beszél róluk. A száműzött Rákóczi „Rodostó” fejezetében olvasható Szekfű összefoglaló értékelése a *Confessio* műfajáról. Mintája Szent Ágoston vallomása volt, noha Rákóczi vallomása a nagy egyházatya művészi alkotása mellett „kissé színtelen, a bűnbánat érzelmeit egyhangúan ismétlő irodalmi munka benyomását kelti fel”. Karácsonyi János és Fraknoi Vilmos tanulmányainak fontos megállapításai a janzenizmusról, a *Confessio* vallásos és politikai vonulatainak egymásra hatásáról és Brisits kritikai észrevételeivel együtt elindítója lehetett volna a kiválóan felkészült Szekfű korszerű vizsgálatainak.

A könyvet ért durva bírálat és a kíméletlen hajsza hatása alatt azonban a fiatal Szekfű meghátrált, és a régi bevált módszerrel védekezett: a *Confessiót* mint bírálhatatlan alkotást pajzsként emeli maga elé. Bíráloi – szögezi le a „Mit vétettem én” lapjain – „csak mindegyre azt variálják és öltöztetik mindinkább visszataszító színekbe, amit én *Rákóczi saját szavait* követve mondok!” „...Amit írtam, azt Rákóczi *Confessiói* után írtam, a fejedelem önvádoló szigorának enyhítésére.” Ugyanazt tette, mint Thaly. Ő is a *Confessiót* idézgette. De „Thaly Kálmánnak megdöbbenő részletéből

nem kerekedett botrány”. Ezzel el is múlt Szekfünek, századunk kétségkívül legnagyobb hatású történetírójának alkotói életéből egy páratlanul nagy pillanat. A korszerű forráskritika mindig is a tudományos kétely és felismerés kettős örömeivel szolgál. Ismeretes, hogy Szekfü koncepciójában Szent István alapvető, sőt, mondhatnók központi helyet foglalt el. Maga vall róla, hogy legbensőbb gyermekkori emlékei közé tartozik „az a hatalmas szent király, kit régi magyarok kerestek szorongattatásukban, gyászos öltözetben öelötte sírván.” Már „A magyar állam életrajzá”-ban leszögezi, hogy „az igazi Szent István, a nagy alapító, a magyarság egyik leghatalmasabb egyénisége”, aki „a nemzeti királyság szerepét kezdettől fogva felismerte... öntudatában mindég ott volt a gondolat, (hogy)... az újítás jövője az ő munkájának fennmaradása is a királyoktól, utódaitól függend”. Később sem mond mást Szekfü, mint hogy Szent István vezette be a magyarságot a nyugati népek közösségébe, 1938-ban Szent Istvánt tekintti Magyarország nemzeti önállósága szimbólumának. Ha csak egy kicsit is mélyebben elmerül a *Confessio* gondolataiban, vagy akár csak véletlenül is rálapoz a bujdosó Rákóczi Szent Istvánt idéző mondataira, ha mást nem, a kérdést bizonyára feltette volna: vajon nem kellene mégis az utódok között számon tartani Rákóczit is? Bevallom, magam is sokáig a *Confessi*ónak ezzel a direktben történő felhasználásával, a Thalynek és Szekfünek egyaránt magától értetődő, csupán az eseménytörténeti közlésekre figyelő, és azokat egy az egyben megtörtént, és 19–20. századi erkölcsi normák szerint minősítő módszerével éltem. Míg nem az egyik rész fordításának kegyetlenül nehéz filológiai feladványa, s a fejedelem gyermekkorának rekonstruálási munkája meg nem világították előttem a már Szekfü kortársai körében is elhangzott halk figyelmeztetések lényegét: a politikus felelőssége vagy felelőtlensége nagy kérdéskör a *Confessi*óból csak rendkívül összetett, bonyolult módszerekkel tárható fel.

Akkor 1914–1916 között, *A száműzött Rákóczi*-vita hosszúra nyúló, eldurvult csinnadrattája elnyomta az új módszereket próbálgatók halk szavát. Mindkét tábor szentségtörőnek vette volna a követelést: vizsgálják meg végre, hogyan történeti forrás a *Confessio*. Lehet-e bizonyításra használni fenntartások nélkül minden kitételét, rövidre zárva, közvetlenül? Vagy ellenkezőleg, először az akkor Európában már ismert módszerekkel szükséges átvilágítani, saját korának gondolkozási törvényei szerint megismerni, feltárni szellemi gyökérzetét, céljait, asszociációs világát. A mű irodalmi műfaji szabályai sem hagyhatók figyelmen kívül, ha Rákóczi nagyszabású alkotásának valóságtartalmát keresik.

Ezzel szemben a vita idején mintha inkább megritkult volna a *Confessio* körül a levegő. Rövid három-négy évtizedes pályafutása alatt mennyi méltatlan képzet tapadt a *Vallomásokhoz*: álkegyelet, kisajátítás, morális eltévelyedés, a „nemzeti érzések sérelme”, „Rákóczi-gyalázás”! *A száműzött Rákóczi* miatt kirobbant vita a *Confessióra* nézve szomorú következménnyel járt. A hajsza, az indulat, az álkegyelet elgáncsolta a tudományt. E fejleményekre is találó Reisinger János megállapítása: „Kevés műve van irodalmunknak, mely elfeledettebb lenne Rákóczi *Vallomásainál*. Kevés művel bántak el kegyetlenebbül, mint az övével. A vétkesek listáján százak nevei állnak, és azok között, akik az ismeretlenségbe taszították vagy visszataszították, egyházi férfiú éppúgy akad, mint tudós, történész, irodalmár.”

Szekfü ezután már nem tanulmányozta behatóbban a *Vallomásokat*. A „Magyar történet” lapjain kedvetlen távolságtartással első összefoglalójának lényegét ismétli meg: a hazai valóságtól elszakadt, idegen szellemiségű mű. A vizsgálatok új irányát a két világháború között Zolnai Béla nyitotta meg: a francia irodalomtörténet-írás módszereivel bizonyította be, hogy a *Confessio* tudatos írói alkotás, s az értelmezés biztos fogódzóit a Rákóczi-könyvtár teológiai

műveiben és a janzenista eszmékben látta. Kapcsolatait a hazai történeti hagyománnyal azonban ő sem kereste.

Száz évvel felfedezése után a *Confessio* még mindig szinte ismeretlenül és idegenül élt a hazában. Mintha megállt volna körülötte az idő. Zolnai 1942-ben a remete-motívumot ugyanúgy interpretálja, mint annak idején Márki.

Az utóbbi évek kutatásai Rákóczi grosbois-i éveit teljesen új megvilágításba helyezték. Nyilvánvaló lett, hogy a remete-motívum nem egyszerű filológiai probléma, hanem lényegbevágó. Szekfű a grosbois-i évekről szólván Rákóczi tollából egyetlen írást sem idéz a *Confessio*n kívül. Ma még nem rendelkezünk a Grosbois-ban kelt Rákóczi-írások rendszerezett jegyzékével, de talán a legfontosabbak ismeretesek. Gualterino bíborshoz, a francia udvar pápai nunciusához írott levelei semmi kétséget nem hagynak felőle, hogy a kamalduliak szerzetesi fegyelmét magára öltött vendég aktív politikus. Nem szakadt el a világtól, bejárta Párizsba hetenként kétszer. Rendszeresen találkozik barátaival. Nem él magányosan, bejáró, inas, apród van mellette, talán valóban Mikes is. Gyakran meglátogatják a francia hadseregben szolgáló hívei, Ráttky György és a fiatal Bercsényi László. 1716. július 29-én megérkezik Grosbois-ba diplomatája, Brenner Domokos, aki tollával és történetírói vénájával szolgálta már a szabadságharc évei alatt is a magyar politikát. Nem tudni, hogy meddig él a grosbois-i Rákóczi-házban, de tény, hogy amikor a fejedelem Törökországba hajózik, ő még Kisfaludy Boldizsárral ott lakik egy ideig. Legfontosabb mégis az, hogy az időpont, amikor Rákóczi Grosbois-ba visszavonul, több fontos nemzetközi politikai eseménnyel vág egybe, és már előrelátható fejleményekkel is összefüggésben lehetett.

Mindebből nyilvánvaló, hogy a *Vallomások* elbeszélése szerint a Rákóczit megvilágosító remete valóban fiktív személy. A jelenet irodalmi toposz. Kérdés, hogy ez az állítás tudományosan bizonyítható-e?

A kor irodalmi technikájával dolgozó Rákócziak nem kellett feltétlenül Szent Ágoston *Vallomásai*hoz visszanyúlnia a remete alakjáért, hogy hangsúlyozza: életében Grosbois nagy változást hozott. Kínálkoztak közvetlenebb, közelebbi minták.

A „remete”, akit Rákóczi mint megvilágosítót, mint Isten küldöttét épített bele művébe, a humanista alkotásokban fontos elem. Ugyanolyan, mint az álom vagy a fiktív beszéd. Rendszerint koldus, remete, zarándok, tehát törvényen kívül élő személy közli a hőssel, hogy mi az istenség szándéka vele, mit kell tennie.

A magyar történeti irodalom másik híres remete-motívuma Oláh Miklós történetíró, esztergomi érsek *Athila* című művében olvasható. A harcra készülő Attila emberei egy szakadéokban találnak rá a remetére. Uruk elé vezetik, és az elmondja, hogy „gall ember”, azért vonult magányba, hogy Isten törvényein nyugodtan elmélkedhessen. Ez a remete közli Attilával, hogy Isten adta kezébe kardját: „Te ugyanis Isten kardja vagy a keresztény nép bűneinek megtorlására küldve.”

A *Confessio* remetéje és Oláh Miklós *Athilájának* szent embere között vannak közös vonások. Mindkettő francia. Ez talán véletlen. Mindkét remete már a találkozás előtt magányba vonult, elmélkedésnek élt. Bölcs emberek mindketten. De mindez bizonyít-e vajon többet, mint hogy Rákóczi és Oláh Miklós egymástól függetlenül nagyon általános irodalmi gyakorlat kifinomult, kicsiszolódott közös eszköztárából merített? Lehet vajon többről szó, mint hogy az 1537-ben és a kétszáz évvel később író szerző ugyanazzal az írói technikával dolgozik?

Rákóczi a *Vallomások* gondolatmenete szerint azért vonul vissza Grosbois-ba, hogy lelkileg felkészüljön uralkodói hivatására, és az újabb nagy vállalkozásra.

Attila hivatását Oláh Miklós a remetével a következőképpen fogalmazza meg: „Tudd meg, hogy maga az isten haragudott meg népének vétkei miatt, ő, hogy ezt (az

európai népet) ... akit nagyravágyás, gög, hatalomvágy tüzel, aki elnyomja a szegényeket, semmi másra nem készebb, mint belső háborúskodásra, a józan észet félretéve, a gyönyörűséget és a testi élvezeteket keresi, éhes a nyereségre, megveti a derék embereket, jobban örvendezik a hízeltőknek, a fejedelmek és az országok e rendkívül veszedelmes felforgatóinak, mint az igazságnak és a tisztességes szándékának, aki más gaztettekkel is fertőzött és minden istentelenségre kész, ezt a népet a te ösztökélésedre visszavezesse a szerénységre, alázatosságra, önmérsékletre, igazságosságra, kölcsönös békére, állhatatosságra, a szegények iránti nagylelkűségre, a jók megbecsülésére, az igazság (mely mind a királyok, mind a birodalom megtartója) meghallgatására... Ő adta most kezébe kardját...” A bűnösök mind az erőskezdő kormányzás hiányából fakadó bűnösök, elnyomják a szegényeket, béke helyett a belső háborúskodás, igazság és a józan ész helyett a nagyravágyás, az önzés uralkodik. Hízeltők és fülbe suttogók kormányoznak.

Közismert, hogy Thuróczy nyomán Attila alakja a magyar történeti tudatban a kiválóság, vitézség, világhódítás, szittyák rokonság képzetét hordozza. Az újabb kutatások azonban tisztázták, hogy a 16–17. századi Magyarországon és Európában többféle Attila-hagyomány élt. Oláh Miklós a magyar köznemesi gondolkozásra jellemző Attila helyett egy másfajta uralkodó alakját vázolja fel. Leírásában a hunok vadak, arcuk és tekintetük rettenetes, de a korabeli felfogásnak megfelelően művelt emberek: „Istenként Jupitert, Marsot, Mercuriust és Venust tisztelték...” A magyar történelem elrómaiásodása humanista hagyomány, Bonfinira nyúlik vissza. Oláh felfogásában Athila nem megrontója, hanem megtisztítója a világnak, ő viszi vissza Európát az egység, a helyes kormányzás, a jó uralkodás útjára. Ezt az Attila-képet vette át Zrínyi, és az 1664-ben Nádasdy költségén és bevezetésével napvilágot látott *Mauzoleum* királyképei élén is ez az uralkodó látható.

Oláh Miklós a 16. század 30-as éveiben az első Szent Liga, a nemzetközi törökellenes összefogás első reményeihez kapcsolódva írta művét. Zrínyi a török kiűzésére készülő nemzetközi szervezkedés jegyében fogalmazta meg: Európának, miként Magyarországnak is, önmaga megújítására és egységre van szüksége. Az isteni akaratot a világ megújítását végrehajtó Attila Zrínyi szövegében „isteni szellet”, „isteni haragos lehelet”. Isten adta kezébe „a harag vesszejét”, de úgy, hogyha a magyarok megjobbítják magukat, Isten eltöri a vesszőt. Zrínyi Attilája a belső reform gondolatát is hordozza.

Magyarország török területeit visszafoglaló háború idején, az 1680-as évek végétől kezdve az Attila-hagyomány szinte reneszánszát éli. Ahogy a régi, a Mohács előtti Magyarország körvonalai kezdenek kibontakozni, úgy erősödik az igény, hogy újrafogalmazzák az ország egykori történetét. Ugyanakkor az európai történetírás teljesen átalakul. Ez a nagyszabású folyamat már évtizedek óta zajlik, néhány jellegzetességére csak vázlatosan utalhatunk. Megváltozik a történetírás helye, jelentősége, a történetíró és az államhatalom viszonya. Az uralkodók kormányzati döntéseikhez már gyakran kérnek történeti érvanyagot.

Rendeleteiket történeti érvekkel indokolják. Tetteiket historikusok sora dicsőíti. Keserves és fáradtságos munkával lassan kezd megvalósulni a humanisták igénye, hogy a múlt képe legyen dokumentált. Létrejönnek a nagy forrásgyűjtemények, és politikai röpirat sem képzelhető el történeti források nélkül. A múlt kutatói már élnek a 17. század felismerésével, a kételkedés jogával és képességével. Kezd kettéválni a hagyomány és a hiteles történelem. Kisebbség nagyobb közösségek hevesen dolgoznak, hogy számot adjanak önmaguk múltjáról úgy, hogy saját történelmük kezdeteit minél távolabbi időbe tolják vissza. A társadalom működőképes megszervezésén munkálkodó kora újkori államok pedig a múlt eddig számba nem vett területeire is

kiterjesztik vizsgálataikat. Kezdi felölelni a gazdaság, az adózás, a diplomácia, az iskolázás és más területek történetét. Az új történetírás természetesen nehezen szakít a múlttal, az antikvitásból s a humanista hagyományokból sok mindent visz magával tovább.

Rákóczi államában határozott és karakterisztikus történeti hagyományt ápoltak. Középpontjában Mátyás alakja állt. A történelem azonban szerves része a politikai gyakorlatnak.

Döntései előtt a fejedelem többször kér történeti anyagot, hogy megismerje a „nemzet természetét”. Az új adórendszert, a nemesség megadóztatásának bevezetését például rendkívül komoly munka előzi meg. Számba véteti Rákóczi az összes adózási törvényt és szokást. A múltismeretnek rendkívül nagy jelentőséget tulajdonít a gyakorlati feladatok megoldásán kívül is. Szemléletére jellemző, hogy éppen úgy elítéli az emberfeletti hősöket ábrázoló udvari történetírást, mint a csataterék szűk horizontjánál messzebb nem látó írókat. Röpirataiba szívesen illeszt történeti dokumentumokat, s az *Emlékiratok* lapjain bőven foglalkozik az ország elmúlt két évszázadának történetével.

A *Confessió*ban viszonylag kevés a leíró történeti részlet, s a magyar őskor és középkor mintha kiesett volna érdeklődési köréből.

Pedig az új Atilla-kultusz szeme előtt bontakozott ki. Ez részben az őstörténeti elképzelésekbe illeszkedve a köznemesi szemlélethez kapcsolódott. Ugyanazt a világhódító és világpusztító Attilát idézte, mint az a német pamflet, amely a „francia Attila”, XIV. Lajos pusztításait ostromozta 1690-ben. Kölnben újra megjelenik Oláh Miklós *Athilája*, s a Rákóczi kormányzókörének támogatását élvező Bél Mátyás ugyancsak ezt a világot megjavító, a korszerű kormányzást, az erős központi hatalmat megtestesítő *Athilát* adja ki.

Nagy biztonsággal állítható, hogy bár közvetlen bizonyítékunk nincs rá, a fejedelem ismerte Oláh Miklós *Athila* című művét. „Te ugyanis isten kardja vagy a

keresztény nép bűneinek megtorlására küldve” – mondja a remete Attilának. „Te Isten fölmentje, kiválasztotta vagy – olvasható a *Vallomásokban* –, te őrzöd és legelteted a nyáját a földi dolgokban... Téged tett meg az Isten a szegények, a megtiportak, az elhagyottak, az árvák és az özvegyek atyjává, ezek tőled várják a kenyeret, az igazságot, a könyörületességet és a békét.”

A *Confessio* bűn-fogalma rendkívül gazdag. Több vétek megtalálható abban a bűnlistában is, amit a remete sorol elő a bűnös Európáról szólva Attilának. Rákóczi ugyancsak elítéli a testi élvezeteket és a gyönyört. A tudatlanság, restség, árulkodás, hízélgés az országlakosok körében mind a rosszul nevelt gyermekek bűnei, és ne feledjük, a gyermekkor a *Confessio* lapjain főleg létállapot, s nem konkrét életkor. A szegények elnyomása, a gyengék kiszolgáltatottsága, végletes – terhelése mind a rossz, a gyenge uralkodás következménye. Rákóczi elképzelései a jó uralkodóról egybevág az *Athilában* olvasható értéktámpontokkal. A *Confessio* lapjain előszámlált bűnök igen nagy része ugyanúgy, mint az *Athilában* is, az állam, a kormányzás bűnei. A rosszul használt hatalom bűnei. S ha még meggondoljuk, hogy a bűnök harmadik csoportja a társadalom vétkeinek kategóriájába sorolható, látjuk, hogy Rákóczi mennyiben tér el Augustinustól.

Rákóczi Isten-fogalmának behatóbb vizsgálata ugyancsak az *Athilára* és más hazai művekre terelik a figyelmünket. Nyilván kevés mű van még a magyar irodalomban, ahol a szerző annyiféle néven illeti Istent, mint a *Vallomások* Rákóczija. „Végtelen jóság”, „örök szeretet”, „szívünk édessége”, „szegények atyja”, a „legnagyobb orvos”, „a szívek világossága”, „lelkünk vigasztalása”, „szentséges Gondviselés”, de Ő a „haragvó”, a „büntető” Isten is. Annak idején Brisits Frigyes kimutatta, hogy Rákóczi megnevezéseinek nagy része Szent Ágoston *Vallomásaiban* is megtalálható. Az újabb kutatások azonban ismét azt

hangsúlyozzák, hogy Rákóczi Isten-fogalma és megnevezései nem föltétlen és közvetlen átvételek Szent Ágoston művéből. Az újabb források egyik nagy csoportját az antik szerzők művei alkotják, főleg Tacitus és Seneca – miként azt Zolnai Béla kimutatta. A másik nagy szellemi kör, amellyel számolni kell, Bossuet, Fenelon, Leibniz világa, a 17. századvég teocentrikus felfogása. A lényegre mutatott Benkő Samu: „A 18. század második-harmadik évtizedében már nem lehetett az augustinusi hagyományokhoz szigorúan ragaszkodó konfessziót írni, különösen akkor nem, ha a vallomástevő gondolkodót már megérintették a felvilágosodás eszméi.” A *Confessio* haragvó, büntető Istene azonban nem az európai, hanem a hazai hagyományokhoz köti a művet. Magyarország lakossága két évszázadon át az atyák és fiak bűneit ostorozó Mindenhatóval társalgott. Az Ószövetség rettenetes Ura, a Zsoltároké, Magyarai idézte büntető ostorát, és Zrínyi énekli meg „ama nagy bosszúálló Istent”, aki a törököt, „haragom vesszejét” küldi az elfajzott magyarokra. A bűnökbe merült világot ostorcsapásaival téríti a megújulás útjára, miként az *Athilában*.

Indokolt azonban az ellenvetés Oláh Miklós művének lecsapódását keresve a *Confessióban*, hogy Rákóczi sehol nem írja le *Athila* nevét. Ismerte bár, de szakít az Attila-hagyománnyal.

Rákóczi egyetlen alkalommal szól a régi magyar történelemről. A második könyvben, miután elmondja a szécsényi országgyűlés eseményeit, a jó uralkodóról, általában az uralkodásról elmélkedik, mintegy az Oláh Miklós *Athilájában* vázolt rossz uralkodónak az ellentétét adja. Majd egyre zaklatottabban beszél saját uralkodói hibáiról, és hirtelen váltással így folytatja: „Mit mondjak még neked, ó örök jószág, a magyar nemzet dolgairól. Szent gondviseléssel csodálatosan véghezvitted, hogy ezt a nemzetet kihozva a távoli földről megtelepítted ezen a tájon, és miután megvilágosítottad őt az igaz hit fényével, országát

szőlőskerteddé változtattad. Nem akarom előszámlálni történetét, de tisztelem benne végzéseidet. A pogányság sötétségére az evangélium fényessége következett, és hosszú időn át beragyogta történetét. Emlékezetes volt Magyarország szent királyainak jámborsága és a virágzó szabadság, amely az idők múltával mértéktelenséggé fajult és szabadossággá változott. Megérdemelte ostorodat, mert eltévelyedett tőled, mesterséges vizeket keresve magának elhagyott téged, az élő vizek forrását. Először a török betörésekkel, majd a főurak pártoskodásaival és visszavonásaival mutattad meg haragod ostorát, majd behoztad a különböző vallásokat, és elhomályosítottad hírnevét. Így, mindazokkal a bajokkal együtt, amelyeket már előszámláltam neked, idegen nemzet igáját vetve reá, kutattad vele haragod keserű poharát.”

Ez a tömör összefoglalás több magyar szöveggel mutat meglepő rokonságot. Az áttekintés néhány gondolata megtalálható csaknem szó szerint az „Egy igaz magyarnak hazája dolgai felől való elmélkedése” című Rákóczirásban. „Sok volna eleitül fogvást ezen magyar nemzetnek históriáibul kikeresvén előszámlálni az Istennek csodálatos gondviselését, amely által ezen nemzetet mind conserválta...”. „Minden nemzetek között leghosszabb rabságát kétségkívül az német igája alatt szenvedtetvén véle...”

Gondolatmenete némileg a *Szigeti veszedelem* történeti elbeszélését követi (1) 13–17. A Mindenható letekint az elfajult magyarokra, és így szól Mihály arkangyalhoz:

„Maga te tekinch meg körösztyén világot, / Nem talál sz azok közt, kivel tettem több jót, / Kihoztam Scitiából mely nekik szük vólt, / Az én Szent lelkemis ü reájok szállott:

...

Téjel mézzel folyó szép Pannoniában, / Meg telepítém őket Magyar országban, / Szentséges lölkömet reájok szállattam, / Az körösztyén hűtre fiam által hoztam, / Szent Királyokkal meg ajándékoztam, / Békeséget, tisztességet nekik adtam.”

De az ország elmerült a gonoszságban, a magyarok elhagyták urukat, elárulták istenüket, ezért küldi rájuk haragvó ostorát, a törököt. Zrínyi kötetének Radnótfáján készült másolatában az *Epigrammákban* új epigrammák is olvashatók, közöttük az első keresztény magyar uralkodó „Szent István király” címmel: „Én is nem keveset használtam ez népnek, / Mennyeeknek kapuját nyitottam nekik, / Isten ismeretét hirdetvén lelkeknek, / Tanítván: hagyjanak békét tévelygésnek.”

Mintha a *Confessio* tömör összefoglalása prózában mondaná el Zrínyi eposzának Szent Istvánt és államalapítását idéző részét. Nyilvánvaló, hogy Zrínyi és Rákóczi közös fogalmi kincséből merít, de nem állítható biztonsággal – miként másutt már utaltunk rá –, hogy Rákóczi olvasta volna az *Adriai tengernek Syrenaia*-kötetet. De nem feltétlenül innen kellett merítenie. A legújabb kutatások kimutatták, hogy a 17. században protestáns szerző műveiben és katolikus népénekekben egyaránt elevenen élt Szent István emlékezete. S ha ezekhez még hozzávesszük, hogy például Pázmány nem csupán prédikációkban szólt róla, hanem azt javasolta Orbán pápának, hogy a magyarok első szent királyának kultuszát az egész világon terjesszék el, s a képi ábrázolásokban a 17. század második felében, Rákóczi gyerekkorában szinte robbanásszerűen jelenik meg Szent István alakja, nem is kell nagyon sokat kutatnunk Rákóczi Szent István-képzetének forrásai után.

Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a régi magyar történelem rövid összefoglalása a *Confessio* második részében a tenger szintjéből kiemelkedő jéghegy csúcsa, a mélyben láthatatlanul ott van a mű széles magyar kulturális alapját képező történeti értékelméleti hagyomány.

Miért maradt ki Attila és Scithia neve a *Confessio* történeti összefoglalásából? Már a szabadságharc publicisztikájában is megfigyelhető, hogy Rákóczi Attiláról Szent Istvánra helyezte a hangsúlyt. Rákóczi államához kapcsolódó történeti kép

lényeges vonása, hogy az ország legjelentősebb történeti személyisége Szent István. A *Recrudescunt* egyik francia változata, a *Mémoire en forme de manifeste* már hivatkozik István királyra. Még alig indult meg a háború, még minden bizonytalan, de Rákóczi már fel akarja eleveníteni a Szent István által alapított római ösztöndíjat. A béketárgyalások idején a magyar konföderáció álláspontját Szent István alkotmányára hivatkozva legitimizálja. A református Ráday Pál *Exploziójában* (1706) Szent István király országlását idézi. 1707: az ónodi országgyűlés a világ népeihez intézett kiáltványában Szent Istvánra is hivatkozva mondja ki az interregnumot. 1710 augusztusában pedig Szerencsen, miután Rákóczi a szenatusoknak bejelentette, hogy az európai hatalmak mediációjával hamarosan megkezdik a béketárgyalásokat, Szent István király ünnepére rendezett díszszemlével zárják le a tanácsulést. Erre az alkalomra, a béketárgyalások megkezdésére jelent meg Brenner röpirata: „Egy lengyel királyi tanácsos levele egy birodalmi nemesúrhoz a magyarországi ügyekről” a külföld tájékoztatására, mivel amint azt többször hangsúlyoztam –, Rákóczi külföldi hatalmak mediációja útján és úgy akar megegyezni a Habsburg-uralkodóval, hogy a békét mint a magyarországi és erdélyi konföderáció megállapodását Ausztriával foglalják be a spanyol örökösödési háborút lezáró európai békébe, és nemzetközi hatalmak garanciája erősítse meg azt.

Az „Egy lengyel királyi tanácsos levele...” röpiratnak vannak a *Confessio* történeti összefoglalásával közös gondolatai. „A magyarok a régi szkithák leszármazottai, azon a földön telepedtek le, amelyiken ma is laknak.” A röpirat talán minden addigi írásnál jobban hangsúlyozza az első szent király történelmi jelentőségét, „Szent István kivezette őket (a magyarokat) a pogányság sötétségéből és a keresztény hitre térítette”. S mindemellett a legizgalmasabb részlet idézi Szent István *Intelmeit*.

Az *Intelmek* a szabadságharc előkészületeivel egy időben, feltehetően Rákóczi szervezkedésével összefüggésben feltűnnek a francia és a magyar publicisztikában. Az első eset a magyar történelem folyamán, hogy Szent István *Intelmeinek* sorai politikai röpirat érvanyagául szolgálnak. Ezt azonban érdemi jelentőségében csak további részletek tisztázása után világíthatom meg. Egyelőre elegendő talán annyit hangsúlyozni, hogy az *Intelmek* nemcsak először, hanem a korabeli Európa szellemi teljesítményének legjelentősebb művének, Grotius: *De iure belli ac pacis* – A háború és béke joga – társaságában lépett ki évszázados ismeretlenség után a nemzetközi nyilvánosság fórumaira, hogy eszméivel a magyar királyság és az erdélyi fejedelemség lakóinak önálló állami élethez és a békéhez való jogaiért sikraszálljanak.

A *Vallomások*at író bujdosó Rákóczi tehát már kialakult gyakorlatot követve utal vissza az államalapításra. Attila nevét nem említi meg, bár felhasználja mindazt, ami a világot megjavító, Isten szándékát végrehajtó Attila-hagyományból koncepciójába beépíthető, átvéve és átformálva az Isten kardja képzetet is. Főleg a korszerű államhoz fűződő Attila képzetének motívumait építi tovább, erősen emlékeztetve Oláh Miklós művére és Zrínyi koncepciójára, de úgy, hogy *Vallomásaiban* a kormányzásnak már a pozitív előjelű tükörképét adja.

Vizsgálataink azt mutatják, hogy a *Confessio* egyik legfontosabb értéktámpontja a magyar államiság eszméje. S ennek egyik koncepcionális pillérét az államalapítás és a kormányzás magyar hagyományai alkotják. Mégpedig oly módon, hogy meghatározza az ország jelenlétét Európában, és kifejezi képességét az önállóságra és a szabadságra. Ellenvethető, hogy Szent István neve miért maradt ki a *Confessio* történelmi összefoglalásából? Választ a további kutatások adhatnak. Most csak annyit hangsúlyozhatunk, hogy Rákóczi két másik, ugyancsak a bujdosásban írott műve segít megvilágítani a kérdést.

Az *Emlékiratokban* Rákóczi visszafogottan említi Szent Istvánt. Utalásai azonban súlyos mondanivalót hordoznak. „Az ország rendjei között első a klérus. De csak sóhajtozni kell azon, hogy Szent István és más királyok jámbor szándékait milyen rosszul teljesítik az ausztriai uralom ideje óta.” A történeti töltés teljesen nyilvánvaló. Esztergom elfoglalásáról pedig így emlékezik meg: „Te Deumot énekeltettem a kápolnában, melyet még Szent István király építtetett.”

A korban, miként a *Confessio* gondolatrendszerében is, a születés helyének még szimbolikus jelentősége van: a gyermek, a megújulás megtestesítője, a világ megváltója megszentelt csarnokká emeli a rongyos istállót is. Szent István pedig Rákóczi felfogásában a pogányság bűnéből váltotta meg a magyarságot és vezette be a világba, vagyis a keresztény Európába. Félreérthetetlenül kifejezi ezt a valószínűleg a *Confessio* után készült művében, a *Testament politique et moralban*.

Ismeretes, hogy az *Intelmeket*, az első államelméleti művet, évszázadokon át Szent István dekrétumaként tartották számon, és a 16–17. században a *Corpus Juris* kiadásaiban közzétették. Kevésbé ismeretes, hogy irodalmi alkotáshoz csatolva először Rákóczi *Politikai és erkölcsi végrendeletében* olvasható. Ennél azonban fontosabb, hogy Rákóczi milyen gondolati összefüggésben építi be művébe az *Intelmeket*. „Szent István királyunk első *Intelme* fiához, Imréhez, akinek neve ugyancsak szerepel a *Szentek jegyzékében*, részletesen tudósít arról, mik az igazi elvei egy valóban szent, atyai és testvéri kormányzásnak, a maga teljességében kapcsoljuk is e mű végéhez, mint megannyi intelmet, amelyek egyaránt méltók egy szent apához és szent fiúhoz.” – majd idéz belőle egy részletet.

A részlet, Rákóczi legsajátosabb kiemelése, meglepő. Hogy megértsük, látnunk kell, hogy Rákóczi előzőleg ismerteti II. András király Aranybulláját. Ennek az az

érdekessége, hogy nem Habsburg-ellenes élel interpretálja, ahogy a régi, sok esetben újabb történetírásunkban is bevett szokássá merevedett. Azt bontja ki Rákóczi, ami András király dekrétumában is benne foglaltatik, hogy az ország nemességének és másoknak Szent István adott szabadságjogokat. Majd leszögezi: ezt a Bullát, mely csakugyan „arany”, a közjó szeretetének aranyából való, mint annak a köteléknek hiteles bizonyítékát idézzük, amellyel a királyok és az alattvalók a közjó érdekében egybe vannak kapcsolva.” Ezután utal az *Intelmekre*, mint a jó kormányzás elveit összefoglaló műre, s idézi belőle azt, amit legfontosabbnak tekint, a IV. fejezetet. „Ha békeszerető leszel, királynak és királyfiának mondanak, és minden vitéz szeretni fog, ha haraggal, gőgösen, gyűlölködve, békétlenül kevélykedsz az ispánok és főemberek fölött, a vitézek ereje biztonnal homályba borítja a királyi méltóságot, és másokra száll királyságod. Ettől óvakodva az erszényed szabta mértékkel irányítsd az ispánok életét, hogy vonzalmaddal felövezve a királyi méltósághoz mindig háborítatlanul ragaszkodjanak, hogy uralkodásod minden tekintetben békés legyen.”

Szűcs Jenő legutóbbi és sajnos immáron utolsó tanulmányában különös figyelmet szentelt az *Intelmek* IV. fejezetének. Balogh József megfigyeléseire is hivatkozva megállapította, hogy ez a „békés uralom” a „regnum pacificum” lényeges terminus technicus, „politikai-etikai” fogalom. A király és segítői, a király és a kormányzó testület, a társadalom harmóniájának követelményeit foglalja össze. S mint ilyen, az *Intelmek* sajátos alapelve, amely ebben a formájában minden korabeli mintájából hiányzik, a hatalom önkorlátozásának követelménye.

Rákóczi mikor ismerte fel az *Intelmek* IV. fejezetének jelentőségét? Azt, hogy a királyi hatalom és a társadalom szabadságának egyensúlyát fejezi ki, vagy legalábbis ez legitimizálható a IV. fejezettel? Ma még nem tudjuk

megmondani. Sok érv szól mellette, hogy már gyermeki éveiben megismertették vele az *Intelmeke*t, hogy jó uralkodót neveljenek belőle. Hipotézisünket azonban egyelőre csak közvetett érvekkel tudjuk megtámogatni. Tény viszont, hogy a szabadságharc politikai publicisztikája s az ónodi országgyűlés idézett artikulusa egyaránt erre a IV. fejezetre utal. Az „Egy lengyel királyi tanácsos levele a magyar állapotokról” című röpirat pedig mint Rákóczi államelméleti koncepciójának, érvrendszerének szerves részét idézi. Mégpedig két összefüggésben is. A jó kormányzás alapelveként, mert, ha ez hiányzik, okot ad minden tiltakozásra. Hiszen az az uralkodó, ha nem tartja be Szent István e fiához – vagyis utódaihoz – intézett intelmét: zsarnok. Másrészt a béke jogára méltó ország igényeként, mert ez egész Európa ügye.

Politikai testamentumában Rákóczi az *Intelmeke*t műve utolsó fejezetébe illeszti. Lényegét tudatosan vállalta, a fejezet címével is jól kifejezi: „A keresztény király és a nép kölcsönös kapcsolatáról.” Itt a keresztény király a jó pásztor, a jó pásztor képzet a *Vallomások*ban is központi gondolat. Oda- és visszaulások beható elemzéseivel majd kimutatható lesz, hogy a keresztény királyról kialakított képzeteiben miként tűnik fel Szent István alakja. Egyelőre azonban többet aligha mondhatunk, mint hogy Rákóczi Szent István legszemélyesebb hangját erősítette fel és adta tovább, talán nem minden anakronizmus nélkül idézve, de lényegét jelentőségének teljes horderejében felismerve. Államelméletébe koncepcionális pillérként építette be.

„Az *Intelmek*ből valóban – még ha egy literátor közvetítésével is – személyesen István király szól utódjához és az utókorhoz” – állapította meg Szűcs Jenő –, s nem alaptalan, hogy a mű jellegét Balogh József egyik tanulmányának címével határozzuk meg: az *Intelmek* csakugyan „Szent István politikai testamentumaként” fogható fel. E testamentumot tovább örökítő „utódok” évszázadokat

átszelő láncolatában II. Rákóczi Ferenc az egyik legtudatosabb értékőrzője az első szent király politikai végrendeletének.

(1990)

AZ ISMERETLEN MIKES

Ma is nyitott kérdés, hogy miben rejlik a *Törökországi levelek* varázsa. Egyáltalán mi ez a varázs? Már ezt sem könnyű megmondani. A nyelvezete lenne? Mikes világlátása? Hűsége? Gondolatai? Vagy a megszólítás, az Édes néném hangulata miatt tűnik úgy, hogy az író otthonosan szól ránk, és a behavazott századok felett családiasan társalog velünk. S ha visszakérdezzünk? Titkos értelmű, mint a kinyilatkoztatás: „én vagyok, aki voltam, és lések, aki vagyok”. Írásainak ezt a gyakori zárómondatát sem fejtette meg még senki.

Körüludvarolták, vizsgálták, vallatták, agyonmagyarázták. Francia és angol művekkel szembesítették. Lehet, hogy mintái voltak. Lehet, de nem bizonyítható. Elkészült írásainak kritikai kiadása. Sziszifuszi munkával Hopp Lajos hatezer Mikes által fordított kéziratoldalt hozott napvilágra az idők salakjai alól. Mégis, a *Törökországi levelek* izgatóbb, mint valaha. Talán mindig is azok kerülnek legközelebb hozzá, akik csak figyelmesen olvassák, s közben eltűnődnek az ősrégi kérdéseken.

Erdélyből vitte magával a romolhatatlan írás tudományát, vagy a franciáktól leste el? Ki tanította meg rá? A kolozsvári jezsuiták vagy a francia hölgyek? Madame de Sévigné vagy a Racine családjával bizalmas viszonyban álló Madame Bonnac? Csevegésében a székely és gall szellem ölelkezett, vagy már századunk randevúzott századával?

Igazából már nem is azt szeretnénk tudni, hogy kivel folytatta Mikes virtuális párbeszédeit több mint négy évtizeden át, ki volt valójában az Édes néném, elképzelt olvasó, vagy inkább ő maga? Magunkra vagyunk kíváncsiak. Miért lettünk kortársai? Miért lett kortársunk? Miért, hogy az 1717-ben elkezdett társalgása folyik tovább?

Európa a határon

Sokszor elmondták róla: francia szellem. Még többször, hogy megmaradt székelynék. Írásai a kettő egységét tanúsítják. Háromszéki gyermekeveitől kezdve haláláig európai.

„Az is való, hogy Európának éppen a szélyin vagyunk”, állapítja meg mindjárt azután, hogy a rodostói kikötőben partot érnek. Tehát nem Európán kívül, nem kivette Európából, hanem a szélén. Európa a levelekben sohasem földrajzi kategória, hanem értékrend, civilizáció, morál, politika, Erdély és mindnyájuk otthona.

A neoplatonista filozófus, Marsilio Ficino Mátyás király országát azért foglalta Európába, mert szerinte Európa addig tart, ameddig a reneszánsz ér, és ott a határa, ahol a török, vagyis a barbár világ elkezdődik. A 18. század Európa-fogalma viszont már más, alternatív lehetőségeket hordoz, összetett, nyitott. A változásoké, az ismeretlen lehetőségeké. Az europica varietas országai tárgyalásokkal, nemzetközi garanciákkal próbálják rendezni ellentéteiket, remélik megteremteni a legfőbb jót, a hatalmi egyensúlyt, Grotius és Defoe megfogalmazásában, a nagyhatalmak mellett a kis államok biztonságát. Ez az Európa új módokat keres, hogy megoldja a népek, nyelvek, vallások különbözőségéből adódó feszültségeit. Kísérletezik. Az egyik megoldás a tolerancia. Erdélyben született. Az augsburgi vallásbékét öt évvel a fejedelemségbeli törvény után hozzák meg. Útja hosszú, a fény évszázadaiban Anglia és Hollandia után Rákóczi állama alkotmányos alapelveként szögezi le, s gyakorlati megvalósításába kezd. Azután a bujdosás évei következnek, hogy csak a század végére II. József császár döntésével érkezzék vissza ismét Magyarországra. A 18. század Európája a változatosságoké, a kölcsönös felelősség, a ráció, az alkalmazkodóképesség, a személyiség, az új igények Európája. Mintha Európa már nem lenne elegendő régi önmagának. Nyitott, keresi a jövőt. Jelen van más

földrészeken, mindent átad, mindent befogad. Szellemi határai átalakulnak, hazához más kultúrákat. Ami régen barbár volt és megvetendő, az mostanra izgató újdonság, sőt, divat lesz. Európa most fedezi fel múltjának ismeretlen földrészeit. Hagyományait az emberiség és a nemzeti érdek értékrendjébe illeszti. S a katalizátor már nem a hierarchikus hatalmi rend, hanem a széles körű ismeret, a tájékoztatás és a tájékozottság.

Újraolvasva Mikes leveleit, történeti módszerrel átvilágítva gondolatait, ez az új Európa tekint vissza ránk.

Gondos filológiai vizsgálatokkal kimutatták, hogy minden bizonnyal a *The Spectator* lapjaiból vette át Mikes egyik késői levelébe (199.) a 18. század legelterjedtebb történetét. A bennszülött vadleány megment egy hajótörött angol ifjút, gyöngéd szerelmes lesz, képes rá, hogy új nyelvet tanuljon és önzetlenül kövesse társát, de az, amint megmenekül, útban hazafelé megszegi ígéretét, a megmentőt, leendő gyermekének anyját, szerelmes társát eladja rabszolgának. Miért éppen ezt a történetet választotta Mikes? Az elbeszélés új értékrendet fejez ki. Nem feltétlenül az európai ember a mérce, a vadleány erkölcsileg magasabb rendű, mint az ifjú angol kereskedő. Lehet, hogy gyerekkori élményei elevenednek fel, amikor hatvanhat évesen ezt a történetet írja. Erdélyben a századfordulón még hatottak az antitrinitáriusok írásai és tanításai a jó, sőt, a képmutató európaival szemben egyenes és igaz lelkű vademberről. Az sem kizárható, hogy a fejedelemmel folytatott régi beszélgetései emlékét őrzi a választás.

Rákóczi a *Confessio* lapjain hasonló értékítéletet fogalmazott meg, politikai összefüggésben. Hosszan elmondja, a keresztény fejedelmek elzárkóztak előle, a török befogadta, a pozsareváci béketárgyalásokon a császári követ kiadatásukat követelte, a nagyvezír védelmébe vette a bujdosókat. S a végkövetkeztetés: a bibliai erkölcsi normákat a keresztények sértik meg és a pogányok teszik magukévá: „Nem a levita, nem a pap irgalmas velem, hanem a

szamaritánus. Keresztény uralkodó bosszúja üldöz, halálomra tör, a többiek határaiktól távol tartanak, és íme, a török magához emel, olajat és bort önt sebeimre. Ó, micsoda idők! Micsoda erkölcsök! Amikor tanítványaid parancsolataidat megvetik, és hitetlenek gyakorolják!” Mikes ugyanezt megfogalmazta az első rodostói ős hideg napján csak magyarul, közérthetően, nem a politika, hanem a mindennapi gondolkodás nyelvén: „Ilyen a fejedelmek barátsága, ilyen reménség nélkül lehet hozzájuk folyamodni mind azoknak, akikre szükségek nincsen.” (38.) Nem is a törvényt, az Evangéliumot sértik meg. A keresztény uralkodók adott elve, a politikai ráció azért használhatatlan szerinte, mert kizárja a jövő esélyeit. Roppant érdekes, hogy ez az írása Jenikő, 10. októbris 1719. keltezéssel az élén ugyanúgy a politika és a morál elméleti keretei között mozog, mint Rákóczi művének „A Jenikőben megkezdett 1719-ik esztendő” címmel írt fejezete. S mindketten a jövő képzetével teremtenek természetes kapcsolatot a politika és a morál között.

A bujdosókat befogadó Törökország nem a régi, rettegett hatalom. Nem a „keresztény vért szomjuhuzó, fene pogány” adott menedéket. A múlt ellenségképét elnyelte az idő. Bár még sokáig kísért mint rémlátomány, mint Európa zsigereibe ivódott évszázados tapasztalat, mint feldolgozatlan magyar történelem.

Az új oszmán uralkodó, III. Ahmed nagyvezírével, Ibrahimmal reformokat vezetett be, nyitott Európára, nyugati normákhoz igazította a diplomáciát, kiépítette az információs rendszert, és megpróbált sok mindent befogadni a keresztény világ kultúrájából.

Rodostó forgalmas kikötőváros, Konstantinápolyhoz közel, aki itt él, nincs a világtól elszigetelve. Ezért is eshetett a választás Rodostóra, Rákóczi és a nagyvezír megegyezéséből. Rákóczi politikai értelemben vett udvart szervez. Már Szekfü Gyula megfigyelte, hogy úgy él, mint fejedelem. A portán királynak nevezik, gyakran kérik tanácsait, a török kormány

első vonalbeli főtolmácsát és diplomatáját, Ibrahim Mütefferikát rendeli szolgálatára. A rodostói udvarban az erdélyi és francia szokások nyomán kialakított rendtartás szerint élnek, rezidenset tartanak a fővárosban, külföldiek jönnek-mennek, hivatalt kapnak hosszabb-rövidebb ideig, mint Bohn, Vigouroux báró, Césaire de Saussure és mások.

Mikes kifejezése, „Európa széle” tehát gazdag tartalmat hordoz. Az első magyar emigráns-telep, uralkodói udvar, törvényen kívüli, de mégis létező diplomáciai központ, Zolnai Béla szavaival egy darab odaplántált Franciaország, ahol az élet rendjét az erdélyi fejedelmek szokásai szabják meg.

A hírmondó

Furcsa, hogy a Mikes-kutatók figyelmét ez eddig elkerülte. Szinte véletlenül jöttem rá én is. Babitsot olvastam, sokadszor újra a *Mint különös hírmondót*, s hirtelen nyilvánvaló lett, hogy a *Törökországi levelek* kulcsszava a *hír*.

„Nó már Édes néném – írta 1720. március 4-én – én pedig majd olyan hírt küldök kegyelmednek tenger hajjain, amelyen mind a két füle megcsendül kegyelmednek, jó hogy több füle nincsen kettőnél, de legelőször szépszínű és jószagú hírt írok, azután írom meg a csendülő hírt.”

Sokszor mintha csak azért fogna tollat, hogy hírt írjon, híreket jelentsen, hírekről tudósítson, „hírért hírt” adjon. „Igen szükséges kegyelmednek egy hírt megtudni... Ha csak örökké otthon ülnék, több híreket is tudnék”. Nincs nagyobb öröme, mint hírekkel „kedveskedni”. Utolsó leveleit lapozva olvassuk: „Micsoda irtóztató hírt hallánk..., ha a levél kitsid, a hír elég nagy..., nagy hírt írhatok..., Kedves néném ismét nagy hír..., már csak ketten maradtunk volt Zay úrral, az Isten azt is kivevé a bujdosásból..., a portára kellett mennem, hogy hírré adjam halálát.”

Tollán a hírek megszemélyesülnek, egyéniségük lesz, képek és hangulatok metamorfózisában jelennek meg. Van szép színű hír, illatos hír, csendülő hír, füstös hír, hideg hír, olvadó és kelletlen hír. A csendülő hír a nagy hír, lehet kedves, vagy irtóztató. Aszerint, hogy merre fordíthat sorsukon. A jó hírt becézgeti Mikes, körüludvarolja szerelmesen, mint a hírt hozó leveleket: „Kedves levél... gyönyörű levél... méznél édesebb levél... mézes pogácsánál édesebb levél... nádmézes téntával írt levél”. Ha nem jön hír, „a hírek megfagytak”. A hír hiánya elviselhetetlen, sőt, gyűlöletes: „Micsoda hírt tudnék innét a sátor alól írni, soha semmi idegent itt nem látunk, ...semmi újság nincsen, csak a nagy unodalmas óság”. A hírt író Mikes önmagáról és az édes nénémről is többet mond, mint amit eddig tudtunk. Hírt venni a világról annyi, mint jelen lenni benne. Hírt adni a világnak, az odatartozás biztosítéka.

Hír-írás, hír-adás Magyarországon évszázados gyakorlat. Mint bárhol másutt a sajtó előtti Európában. Minőségében nem lehet kettéválasztani a nemzetközi és a magyar hírközlési kultúrát. Annál szembetűnőbb a fejlődés időbeli eltolódása. A hírlevél a nyomtatott újság őse. A 16. századból ugyan maradt ránk néhány kezdetleges nyomtatott magyarországi hírlevél, de az európai hírközlés elhúzott mellettünk kegyetlenül. Az erdélyi fejedelmek udvarába és az országos főméltóságoknak a 17. században már a különböző Newsletter-ek, Nouvella-k, Flugschrift-ek, Relatio-k, nyomtatott újságok hozzák be a világ híreit. A magyar hírszolgáltatás mindvégig a kéziratos hírlevél, vagy a missilis levelek hírvota marad. Lipót császár és magyar király jól megkésve adja ki német nyelvű újságját, a Wienerisches Diarium-ot. Rákóczi államában Esterházy Antal gróf magyar nyelvű újságról álmodott. A szükség latin újságot kívánt, s a Mercurius Hungaricus-t nem lehetett átmenteni. Bél Mátyás, felismervén a hírközlés jelentőségét, ugyancsak latin újságig jutott. Magyar nyelvű újság – a Magyar Hírmondó – csak az 1780. esztendőben jelenik meg,

hogy majd mint az egy évtized múltán napvilágot látó másik magyar lap, az Erdélyi Magyar Hírvivő is nevében hirdesse a mérhetetlenül hosszú életű magyar hírlevél emlékét.

Mikes gyerekkorában a magyar kéziratoss hírközlési gyakorlatnak hatalmas hagyományai vannak. Jutott rá idő bőven, hogy kiforranak a klasszikus hírlevélformák, hogy kialakuljanak a különböző típusok. Nemzedékek tanulták egymástól, hogyan kell írni röviden és tömören, vagy érdekesen, hosszúra kanyarítva az elbeszélést, késleltetve a csattanót, visszaadni a párbeszédet, vigasztaló szavakba csomagolni a 16–17. század bőséges termését, a hadjárások, járványok fogságba esések híreit. Volt rá idő megtanulni, hogy lehet a hírközlő, a híró és a címzett kapcsolatát élőben, a beszélgetés ízeit is megőrizve rögzíteni.

A serdülő Mikes Kolozsvárott is a híró mindennapi gyakorlatával ismerkedhetett. A hír, a tájékozottság az élet feltétele, mint a levegő. Eddig csupán a *Törökországi levelekből* ismert fordulatokkal tele vannak a 16–17. század hírlevelei. „Most jött a hír... Most hozták hírét... Hírül vette már... Olyan hírünk van... Micsoda hírt hallottam”. A régi magyar hírlevelek az ismeretlen írók kertje. Hány megoldást, fordulatot adhattak Mikes tollára! S mennyi maradt ismeretlenül. Mint például ez: „Érkezett ma fülhegygel értett hírem.”

A *Törökországi levelek* híradásai tudatosan megszerkesztett írások. Jellemző például az 1740. november 19-én keltezett levél:

„Micsoda nagy hír e néném, cseng é a füled. A római császár megholt 20. októbris. E dupla nagy hír, mind a, hogy egy nagy császár holt meg, mind a, hogy az Ausztriai ház elfogyott a férfiú ágról. Micsoda szép állapot élni, mert ha megholtunk volna, nem értünk volna meg ilyen nagy dolgot, eztet a mi atyáink meg nem érték. Micsoda nagy változást okozhat ez a világban ebben a nagy vendégfogadóban! Az ó törvényben, akik levelesek voltak, visszamehettek a főpap

halála után. Hát mi várhattuk é azt? Erre a hírre százféle gondolatok jönnek eszembe, de talán egyik sem leszen úgy, amint gondolom. Azért hagyjuk arra a nagy cselédes gazdára. És ha a levél igen kicsiny, a hír igen nagy. Mint vagy néném, az egészség jól szolgál é? Vigyázz reá néném, mert látod-é, mi jó élni!”

Ez aztán a mesteri írás. Profán eseményről szól a hír, az uralkodó haláláról. Nekik, a bujdosóknak ez az élet híre lehet. Mikes beleszővi finoman és észrevétlenül a hír ősi, szakrális jelentését. Az angyali üdvözet, a csordapásztorokat ébresztő jó hír, a megváltás híre. Másutt is játszik az élet és a halál egymást átítató képzetével. Saját létállapotának realitásával. Vörösmarty már észrevette! Vagy sejtető látomása a „Hontalan agg, lét és nemlét közt ingatag árnyék” Mikes?

„Az álom, mintegy halál – olvasható Mikes 97. levelében a kulcsmondat. A híreket fel kell ébreszteni. Álmunkból, vagyis a halálból a hírek segítenek vissza az életbe – rekonstruálható a *Törökországi levelek* asszociációs rendszere. Létállapotuk a bujdosás, az emigráció. Hazájukból kirekesztve, otthonuktól elszakítva élni maga a halál. Ha nem kapnának híreket, nem is élnének. A hírekért érdemes felkelni, várni, reménykedni, élni.

Rákóczi leírásaiból is tudjuk, Rodostóban állandóan híreket várnak, hírek keringenek, terjednek, szállingóznak. A források sokszor bizonytalanok, ajánlatos ellenőrizni és megszűrni a híreket.

Hírforrásként gyakran édes nénjét nevezi meg Mikes. Vajon miért van erre szüksége, ha csak magának ír? Bizonyítható, hogy hírei egy részét a Rodostóba járó újságokból vette. Konstantinápolyban is voltak hírközlői.

„Szokások hírmondóknak” – olvasható a Magyar Hírmondó beköszöntő sorai élén. Évszázados szokás, hogy a hírók nem levegőégből veszik híreiket, és nem azért írják, hogy az íróasztalfiók éjjelébe zárják a hírt, mert ha így lenne, nem lenne hír a hír. Maga a hír fogalma kommunikációs

kapcsolatot fejez ki. Szívesen megkerülnénk a kérdést, de lehetetlen: kinek írt híreket Mikes?

A tudósító

Volt-e Mikesnek publikuma? Felolvasta írásait a bujdosóknak? Szerb Antal kérdése máig nem kapott választ.

Rodostó magyarjai két körben éltek, az udvarban és az udvaron kívül. A főurak külön házat vittek. Bercsényi, Forgách, Esterházy Antal, Csáky is több-kevesebb házanépet tartott. A töredékesen feltárt rodostói anyakönyvekből is megállapítható, hogy nem zárt ez a társadalom, távoznak és újak is jönnek. Sokféle ember, eltérő múlt, vallás, műveltség. Főurak és köznemesek, szolgák és katonák, férfiak, nők, gyerekek, ifjak és vének élnek együtt. Rodostó magyar mikrokozmosz. A magyarok többsége anyanyelvén kívül nemigen beszélt más nyelven. Vagy helyesebben élményeiket, önmaguk helyzetét csak magyarul tudták megfogalmazni. Számukra a nyelv az élet háza. Az első magyar emigráció szellemi összetartója a magyar nyelv.

A Törökországi levelek figyelmeztető részletei: „Hallgassa..., halljátok..., hallgassátok..., legyen kegyelmed figyelmes hallgatással..., hallgassa kegyelmed figyelmességgel..., készítse kegyelmed füleit a rossz hírre..., megláthatta füleivel” (20., 24., 92., 33.).

A hírleveleket sokszor felolvasták. A befogadó közeg kultúrája auditív. „A híreket urunk önagysága előtt mind elolvastam” – írja Székely László a fejedelmi udvarból 1673 őszén, pedig Apafi fejedelem nagy műveltségű, maga is fordít, és ideje jó részét könyvesházában tölti. Ha Mikes írásait színészek előadásában halljuk, bizonyosra vesszük, hogy felolvasásra szánta. Igaz, minden jó prózára ez a jellemző. Nem árt az ellenpróba. Vajon ugyanazt az eseményt más író, más olvasónak szánva hogyan mondja el?

Szerencsénk van. Átköltözésükről Jenikőből Rodostóba eddig úgy tudtuk, Mikes tájékoztatott legrészletesebben. Most előkerült erről egy ugyancsak részletes francia jelentés. Mikes leírása és az eddig ismeretlen francia jelentés között nagyon sok a hasonlóság. Első benyomásra a két szöveget akár ugyanaz a személy is írhatta volna. Az elbeszélés menete, az események sora azonos: elköszönő látogatás, a nagyvezír ajándéka, ágyúdörgéses tisztelet az elvitorlázóknak, a gályák kerülőre kényszerülnek az ellenszél miatt, várakozás a Heracleai-öbölben, előkészítik a rodostói ünnepélyes fogadtatást, majd végül partra szállnak. Megállapítható, hogy Mikes ez esetben is pontos és gyors tudósító.

Elsőként Szekfü Gyula vetette össze Mikes tudósításait Virmont császári követ jelentéseivel, és megállapította, hogy adatai pontosak. Korábban elég behatóan vizsgálták, hogy milyen gyorsak Mikes értesülései például az európai politika fejleményeiről. Vannak téves értesülései. Kinek ne lennének. Később, jobb körülmények között is. Tudósításainak többsége azonban megbízható, és meglepően gyors. A Patrona-felkelésről például naprakészen tudósít.

Szilágyi Sándor, Erdély történetírója már a múlt században leszögezte, hogy a *Törökországi levelek* címmel kiadott írások időről időre készültek. Akkor ezzel szemben az irodalomtörténész Toldy Ferenc nézete érvényesült: a leveleket egyszerre írta le Mikes, egyetlen kompozícióban. Ez a hipotézis sokáig tartotta magát, de mára végérvényesen megdőlt. A *Leveleskönyv* másolat. A vízjelek tanúsága szerint papírja kötegenként különböző időkben készült. A kritikai kiadás alapos nyelvi vizsgálata megerősíti, hogy a *Törökországi levelek* nem egyetlen kompozícióban megszerkesztett irodalmi mű. Az írások gyakorisága és a hírek között szoros az összefüggés. A kötet szövegei között sok a tudósítás.

Nem éltek elszigetelten. Saussure megírja, hogy elég rendszeresen kapták a francia, holland és a kölni újságokat. A

portáról Mikes jó és gyors információkhoz jutott. Az Ibrahim nagyvezír korszakát lezáró Patrona-felkelésről például meglepő részleteket közölt. Csak a beavatottaktól tudhatta, hogy milyen tört. vetettek. Csak szemtanúi közlés alapján írhatta le, hogy a „díván házban... a vezér, a köntösit letéve és csak páncél ingben maradván, Pátronát kezdé vagdalni...” (92.). Érződik az élmény ereje, s innen lehet, hogy hangja szinte a mai riportokra emlékeztet már. Tudósításaira jellemző a tárgyilagosság. Nem szépít, a valóságot nem kendőzi, kertelés nélkül elmondja a rossz híreket. Egyszóval tudósít. Nem titkolja, ha az európai politikában a bujdosók esélyeit rontó fordulat következett be.

Tudósításai mintha előre, megszabott forgatókönyv szerint készültek volna. Tájékoztat a fejedelemről, az udvari eseményekről, a bujdosók közül a főbbek betegségéről, haláláról. Következetesen tudósít, mi történik a Portán és az európai politikában. Közli a nagyvezír-változásokat, a világ különlegesebb eseményeit. Sok mindenről azonban nem ír. A hiányzó témákról is összeállítható egy érdekes jegyzék.

Már régen észrevették, hogy nincs a *Levelekben* semmi személyes múlt. Eltűnt a gyerekkor, hiába keressük a Nemes Ifjak Társaságában a szabadságharc idején átélt közös élmények nyomait. S a lengyelországi, franciaországi idő is mintha kiesett volna emlékezetéből. A rodostói politikáról sem ír meg mindent, amit tud. Bukaresti küldetéséről mélyen hallgat. Máig sem sikerült kideríteni, miért kellett ott töltenie az évszázad leghidegebb telét. Bercsényi László kortársa és barátja volt, a testőrségben éveket töltöttek együtt. A francia hadseregben szolgáló Bercsényi fiú második törökországi útjáról mégsem ír, és hallgat róla, hogy leveleket küldött neki. Egyetlen évtized alatt a rodostóiak háromszor hívták meg keresztapának. Egyszer sem említi. Például 1749. október 22-én a rodostói anyakönyvben a következő bejegyzés olvasható: „Dnus Miques Generalis Hungarus, et Elisabeth Spax” tartották keresztvíz alá bizonyos Mária és Claudio

csecsemőjét, Pált. Mikes az előző napon keltezett írása még csak nem is utal erre. Hacsak nem az utolsó mondat – „nekünk is csemege, elég bő szüretünk volt” – erős áttétellel, elgondolkozva a kritikai kiadás magyarázatán is: „Talán a csemegeborra utal...” Nem ez az egyetlen titkos értelmű mondat a *Törökországi levelek* lapjain. „A városból idehalljuk a kakasszót”, olvasható 1726 nyarán, kint élnek a mezőn, sátorok alatt, s minden kalendáriumolvasó tudja, a kakas a gall kakas, vagyis Franciaország. Nem, ezek az írások nem naplószerű feljegyzések. Mikes így nem írhatott önmagának fiktív leveleket. A tudósítás lényege, hogy valakinek, valakiknek szól. Közönségéről éppen a rodostói átköltözésről tudósító írásában árul el valami nagyon lényegeset.

Összevetve a francia relációt és Mikes írását a rodostói átköltözésről teljesen nyilvánvaló, a magyar szöveg a bujdosóknak szólt. Elmaradnak az úgyis látott, átélt részletek, bekerül viszont jó néhány más. Mikes gazdálkodik a terjedelemmel. Írásai soha nem túl hosszúak. Elolvashatók egyetlen nekifutásra. Hallgatója könnyen követheti és befogadhatja. A hajóút leírása csupa megnyugtató részlettel van teletűzdelve: Rodostó nincs messze Konstantinápolytól, Forgách úr ugyan pánikba esett, mikor az ellenszél miatt kerülő utat kellett tenniük, vélvén, a török becsapta őket, Ázsiába, Nikomédiába telepítik őket is, ahová Thökölyt, de Rákóczi megnyugtatta, a porta igen nagy méltósággal vette körül a fejedelmet, minden bujdosó magyar rendben megérkezett.

Meghökkentő, milyen módszerrel oldja a bujdosók feszültségét. Az ünnepélyes fogadtatásra alig veszteget szót. Pedig a francia leírásból kiderül, hogy nagyszabásúra rendezték. Mikes szövegében viszont éles vágás következik. Alighogy megérkeznek, visszaviszi hallgatóit, olvasóit a gályára. Leírja a gályapadokra láncolt rab evezősök életét. Hatásosan és részletesen. Kartszakasztó, gépies munka,

lánczörgés, rongyos hátakon csattog az ostor. Van a bujdosókéhoz képest sokkal rosszabb sors is. Rodostó innen nézve maga a paradicsom, van elegendő tágas szállás, és minden házhoz kert is tartozik.

Mikes levelei többnyire nagyon tudatos szerkesztésről árulkodnak. Erre vall a gályarabok után következő újabb éles vágás, mondhatnám csavarás.

A megvidámító

A gályarabok sorsa után következik a talán legtöbbet idézett Mikes szöveg. A *Törökországi leveleket* műsorra tűző színészek és előadók repertoárjának leghálásabb részlete.

„Amidőn meghallották az örmények, hogy közikben jövünk lakni... azonnal a kádiához (vagy a török bíróhoz) mentenek, mondván néki, hogy azt hallották, hogy a magyarok olyan hamisak, hogy az asszonyokon, lányokon még az utcán is erőszakot tesznek. Pápai Gáspár éppen a kádinál talált lenni akkor és mondá nagy prosopopiával a kádinak: kadia, az örmények ne féltsék a feleségeket a magyaroktól, mert semmi bántások nem leszen, de ha az ő tyúkjok a mi kakasainkhoz jőnek, akkor semmiről nem felelek.” Felolvasó estéken, író-olvasó találkozásokon megfigyeltem, itt mindig felcsattan a nevetés. Csakhogy azt kellene tudnunk, a rodostóiakat is megnevettette vajon?

Szinte hihetetlen, hogy Mikes humorának a tengernyi szakirodalom nem szentelt különösebb figyelmet. Pedig mindenki számon tartotta. Mégis, a klisék ismétlődnek: aranyló derű, kedélyesség, rokokó báj, francia életöröm, székelly góbéskodás.

Egyedül Kosztolányi értette meg igazi horderejét, létbevágó lényegét: Mikes „a nagy dolgokat kicsinnyé teszi, a kicsinyeket nagygyá, s ezzel hangsúlyozza minden jelenség viszonylagos voltát...” Mihail Bahtyin 1965-ben napvilágot

látott és azóta méltán világhírű művében a reneszánsz kultúrájáról írva mutatja ki a lefokozások nevetető technikáját és a bennük rejlő világlátás távlatait. Ezt a módszert Mikes is jól ismeri. „Mihent ide érkezett Bercsényi úr, mindjárt anagrammát csinált a város nevéből és e jött ki belőle: óstóród” – olvasható az első rodostói levél elején. Az „ostor” képzele felidézhetette Attilát, Isten ostorát. De kifejezhetette a játék örömét. Jó mulatság kitekerni a város nevét, mert ezzel hatalmunkba is vettük. Jó tudni, hogy Bercsényi urat nem hagyta el gúnyolódó kedve. Mikes érti a módját, hogyan mondják ki, amit nem szabad kimondaniok: „és úgy szeretem már Rodostót, hogy el nem felejthetem Zágont. De tréfa nélkül...” Tréfál? Mikes idejében a nevetés más tartalmat hordozott, mint napjainkban.

Megdöbrentő, hogy a nevetés két nagy értője csaknem azonos léthelyzetben írt. Bahtyin a 20. század poklát járva tárta fel a reneszánsz nevetéskultúráját, vázolta fel, hogy a 16. századi ember miként lett úrrá a nevetéssel félelmein. Mikes műve, a magyar irodalom nevetésre biztató legnagyobb alkotása, bujdosásban keletkezett.

Mennyire volt Mikes tudatos művész? Írásaiban szigorú szerkesztési rend figyelhető meg. Megírja a rossz hírt, s utána mindjárt valami mulattató következik, érdekes, üdítő. A szomorúságra a nevetető. Íme néhány példa:

Közli a fejedelemasszony halálát. Majd átcsap históriákba. A harmadik históriát így vezeti be: „mert nem mindenkor vagyunk olyan jó kedvem, hogy históriából beszéljék”. S még egy rossz hír: a pestis. De sietve meg is nyugtat, ha vigyáznak, túlélhetik. (43.)

Mesteri, ahogy a földrengés okozta szorongást feloldja. Először Bercsényinén nevetett, akinek „az ijedtség volt a hopmestere”. Azután a tengerészek, képtelen hiedelmük miatt. Íme, vannak, akik sokkal jobban félnek, mint ők. Ezen csak mulatni lehet, a szorongás feloldódik, bátorságot nyernek. (26.)

Részvétellel tudósít Bercsényi betegségéről, majd így folytatja: „De hogy teljességgel a szomorúságon ne végezzem, egy kis históriával végzem el, amely valósággal megtörtént”, s következik a féltékeny férj históriája. (66.)

„Édes néném, épen nem kell nevetnünk” kezdi a 44. levelét. Érthető. Pestis kaszál végig a tengerparton. Másfélszáz áldozatot szed a városban egyetlen nap alatt. Kimenekültek a hegyek közé, nyomorognak, nélkülöznek, félnek. Mikes még figyelmeztet is: „a rút nyavalya elvette minden kedvünket és csak idétlenül nevetünk.” Leírja, mennyire kiszolgáltatottak. Majd éles váltás: „Nem lehet, hogy mégis ilyen szomorúságunkban meg ne nevetessem kédet: mert mi is azon eleget nevettünk”. S leírja, Bercsényiné azt képzelte, pestise van teste kényes részecskéjén, és titokban gyógyította, a maga módján, szentelt vízzel. Mígnem kiderült, nem is volt beteg. „Az ő ájtatos orvosságán mind a Fejedelem, mind mi eleget nevettünk: egy keveset nevéssen kéd is.”

A nagy nevetéseket mindig valaki kezdi. Itt a fejedelem, a féltékeny örmények esetében a kádi, az esendő halálraítélt históriájában a király. Mikes biztat is: „nevesse kegyelmed is Édes néném.”

Arisztotelésztől Bahtyinig általános az a felfogás, hogy a komikum mélyen gyökeredzik a társadalom szokásaiban, kultúrájában, egész eszmevilágában. Elszigetelt ember nem is élvezheti. Nevetés csak az emberek együttlétében csattanhat föl. A komikum társadalmi jelentésű. Kifejezési formái társas együttlétekhez kötődnek, a vidám históriák, szójátékok, mulattató képek, komédiák valakikhez szólnak. Visszajelzés csak akkor lehet, a nevetés csak akkor csattanhat föl, ha kölcsönösen értik a gesztusokat, helyzeteket, jelentéseket. A *Törökországi levelek* humora nagyon súlyos érv amellett, hogy Mikes közönségnek írt.

Hangnem és eszköztár időhaladtával sokat változik. Másként nevetet az ifjú és az öregedő Mikes. Rákóczi halála

után egy időre elkomorul. Nincs vidám históriája. De később újakezdi. A nevetésről ugyanis nagyon határozott elmélete van. Negyven év alatt semmit sem változik filozófiája a nevetésről. A nevetés a lélek orvossága, a test egészsége, a szellem sója, az élet megvidámítója. Ez teszi elviselhetővé az elviselhetetlent.

Harminckét éves korában írja: az elme însége súlyosabb, mint a testé, „mivel akármely bőségben és jó állapotban legyen a test, de ha az elme nem vidám, és nem csendes, a test is ahhoz alkalmaztatja magát. Ettől vagy, hogy sokakat látunk olyanokat, akiknek külső képpen jól vagy, állapottjuk, de mégis kedvetlenek, mert az elméjüknek vagy, valami bajok. Ellenben pedig látunk olyanokat, akik ha szűkölködnek is, ha jó rendben nincsen is dolguk, de az elméjük helyben lévén, mindenkor vidámok, és jó kedvűek. Sokkal nagyobb tehát az elme nyughatatlansága a testi fáradságnál, és egy óráig való bú és törődés nehezebb az egy napi kapálásnál.” (46.)

Hol tanulta? Fölösleges kérdés. A mulattatás a háromszékieknél, az erdélyi közösségi kultúrában ugyanúgy működött, mint bárhol másutt Európában a középkor végén s az újkor hajnalán. Nagyobbak lévén nálunk a veszteségek, másfél évszázadig tartván a háború, mindennap ki kellett kacagni a halált, talán jobban kellett ismerniök a szorongást oldó orvosságokat. „Gondoljatok a szegény magyar nemzet megvidámítására” – írta Wesselényi nádor az egyik legválságosabb időben. A 16–17. századi magyar levelekből könnyen kiemelhetnénk egy csokorra valót, íme Magyarország a török iga alatt folyvást csak nevetett. „Venus tréfát örmest üz”, olvasható a *Márssal társolkodó murányi Venus* egyik strófájában. Megragadnak minden alkalmat, hogy nevetessenek, talán csak így lehetett túlélni a kort. Elég megnevettető szófüzésre akár egy ebédmeghívás is: „Utálom a jóízű és szép falatokat, sok külömb-külobmféle galóczát, pisztrángot, halat és ahhoz járandó szép császárfogoly húsos

madarak ételét Kegyelmed nélkül költeni...” Tudjuk, a reneszánsz műveltségi eszmény szerves követelménye, hogy tudjon az ember mulattató történeteket elbeszélni. Érdekes, hogy Mikes mennyit beépített írásaiba a nép vaskos humorából is. Ezek – mint Bahtyin kimutatta – mind világszemléleti jelentést hordoznak. „Édes néném, igen igen szükséges kednek egy hírt megtudni, azért hogy bolhák ne csípjék kegyelmedet.” (27.) A komikus szöveg alatt fut a másik szöveg: a bolha, s általában a férgek, az ember kínzói mindenhová odaférkőznek, a kíváncsiság, a besúgók szimbolikus kifejezései. Gyöngyösi művének komikus részletei mind a félelemmel, a kiszolgáltatottsággal vannak kapcsolatban, a nevetés nála is mindig szorongásoktól szabadít meg. A *Törökországi levelek* néhány komikus motívuma, mint például a purgáció, a bolhák, a fülbemászók, az ürítés és más testi dolgok hasonlatosak Rabelais és a *Márssal társolkodó murányi Venus* eszköztárához.

Rodostóban sem Mikes egyedüli tudója a nyílt titoknak, hogy az embereket meg kell nyugtatni, fel kell oldani félelmeiket, szorongásaikat. Különben a *Levelek* nevető fejedelme élő tagadása lenne az elmélkedő politikusnak. Vagy például Esterházy Antal gróf a magyar nyelvű újságot azért szorgalmazta, hogy „a nép vigasztalására” legyen. Mikes, ha tudatosan igyekezett megvidámítani Rodostó szegény bujdosóit, gazdag európai és eleven magyar hagyományból meríthetett. Rodostóban volt is rá igény. Maga is jelzi. Esterházy Antal, amikor elveszi elhalt felesége vidám lengyel szolgáját, Mikes az asszonyt így jellemzi: „a mulatságot szereti. Nekünk ilyen kell az unalmas Rodostóra... el nem únom magamot, amikor véle vagyok.” [41]

Édes néném

Jogos az ellenvetés. Ha igaz lenne, hogy Mikes valódi hírleveleket írt, tudósításokat a rodostói magyaroknak, mit kezdenénk Édes nénémmel. Miért kellett megszületnie? Ha Mikes valóban valamiféle rodostói sajtószolgálatot látott volna el, mi szüksége volt rá? Miért neki írt, ha nem neki írt? Ha a bujdosókban kellett tartania a lelket, táplálni szellemüket, ellátni magyar nyelven világhírekkel őket, kedvderítő olvasmányokkal szembenevetni a pestist, a félelmeket, az unalmat, a leselkedő depressziót. Miért kellett mindehhez egy képzeletbeli nő?

Élő személy lett volna? Kevésnél is kevesebb rá az esély, hogy előkerüljön valami hitelt érdemlő bizonyíték. A tudományban soha nincsenek megdönthetetlen vélemények, annál több az előre nem is sejtett újdonság. Mégis, másfél évszázad szorgos nyomozómunkája után Édes néném nemigen tartogathat meglepetést: fiktív személy ő, egy a korabeli európai irodalomban divatozók közül.

Guzsaly Rózsi, Tűfűző Alíz, Cipőpertli Rebeka, a The Tatler és a The Spectator asszonyságai világos típusok. Előttünk állnak, akár le is rajzolhatnánk őket, mint testvéreiket, a francia szalonolvasmányok hölgyeit. De milyen típust testesít meg az Édes néném?

A *Törökországi levelek* címmel közreadott kötetben 207 írás közül 66 élén olvasható az „Édes néném”. Ez nem kevés. Ha hozzávesszük, hogy az egyszerű tudósításon kívül elég sok írásban közvetett megszólítással teremt Mikes olvasóival kapcsolatot, és nagyon gyakran fordul a tolla az Édes nénémre, látszólag nem nehéz a válasz.

Tény, hogy különleges személyiség. Remek társalgó, szép leveleket ír, hírekkel szolgál, kicsattanó kedély, vele lehet csak igazán jókat nevetni. Minden érdekli: a szállásuk, a táj, a város, a lakosság, a lánynevelés, a fiúnevelés, a házasságok, szerelmek, betegségek, elmúlások. Tudnia kell, mit csinál a

fejedelem, kik járnak nála, mi hír a Portán, merre fordul az európai politika, hol dül háború, milyenek a békekötések esélyei, hol volt földrengés, milyen az időjárás, hol támad a pestis, mikor kell eret vágatni, hogy zajlik a török vendéglátás, az esküvő, a szüret, a selyemhernyó-tenyésztés, a gyapottermesztés. Ki tudna mindent elsorolni. Művelt hölgy, leveleit Mikes szeretné kinyomtatni. Érdekes módon éppen az idő tájt, hogy Rákóczi az udvarában szolgáló török főtollmács és diplomata Ibrahim Mütefferika nyomdaalapítási tervét segíti megvalósítani a Portán. Mikes gálánsan körüludvarolja, gyengéd szavakkal dicsérgeti, s ugyanakkor elárasztja csúfolódó pletykákkal, vásári történetekkel, legkevésbé sem szalonképes anekdotákkal. Dicséri főztjét, élvezi káposztáját, de meg is rója asszonyi foglalatosságai miatt, tegye le a varróút, vegye elő a tollat. Igyekszik megnyugtatni, a Gondviselés akarata megmásíthatatlan, kedves szavakkal nevelgeti, s közben nem ártallja horror-történetekkel traktálni: halálraítélt a bitó alatt, vérfertőzés, és szekérrel hányják a tengerbe a lemészárolt lázadókat. Ez az „Édes néném” az olvasóközönség.

A korabeli Európában jól ismert már ez az olvasó. Őt árasztják el a korabeli európai újságok mindennel, hír, tudósítás, tudomány közérthetően, pedagógia, országleírás, egészségügyi tanács, históriák, szerelmek, női dolgok, kinek mi tetszik. Mindemellett Mikes a rodostóiaknak adott valami nagy többletet. A hitet, hogy van valahol egy hölgy, aki olvassa Mikes írásait, levelez vele, érdeklí, mi történik velük. Bizonyosság és példa egyszerre. A rodostói kolóniában elég sok a nő. Úgy tűnik, a honvágy jobban megviseli őket, mint a férfiakat. Sok gyermek hal meg. Nehezebb számukra az élet, jobban éheznek a magyar szót.

Hogy tudta Mikes ezt az Édes nénémet megteremteni? Akit elfogadnak, elhiszik róla, hogy tényleg létezett. Ez az igazi nagy művészi bravúr. Voltak mintái. Az erdélyi és királyságbeli nemes asszonyok nagy levelezők, bőkezű

mecénások. Otthonaikat a nemzetközi igények szerint rendezik be. Drága falikárpitok, tükrök, kényelmes bútorok, kristályüveg ablakok, órák, hangszerek között élnek. Végeérhetetlen vendégjárásban. Szeretik a könyveket, a széphistóriákat és a vallásos olvasmányokat. Ha magukra maradnak, erős kézzel tartják össze a családot, nevelik gyermekeiket és igazgatják kisebb, vagy tucatnyi, esetleg többszáz falura, mezővárosra kiterjedő birtokaikat. Van közöttük, aki kereskedik és politizál, mint a fejedelem két nagyanyja, Frangepán Katalin és Báthory Zsófia. Vay Ádám, a lengyelországi emigráns hitvesének, Zay Annának az orvoslás nem is nagyon titkolt szenvedélye, miként Bethlen Katának. Sokan külön kis könyvtárat tartottak, Bercsényiné ungvári hálósobájából a Murányi Venus mosolyog felénk. Rodostóban mit olvashatott? Pálffy János titkára a generálisnének, Czobor Teréziának írta le magyar nyelven mindazt, amit eddig a szatmári békéről titokban tartott, mert igencsak bánta volna, „ha a piacon előbb beszélték volna a kufár asszonyok a dolgot”. Bevezetése rövid áttekintés a nők intellektuális fejlődéséről. Idéz asszonyokat a régmúlt időkből „külömb külömb féle tudományos bölcsességekkel, majd férfiakat is fellyül haladó okoságokkal és éles elméyekkel egyebeket megelőzván... a mostani üdő, fejlettebb világ”, s a férfiakkal együtt a nők is feljuthatnak a Pyndus hegyére. Mint bárhol másutt a korabeli Európában, Magyarországon is a kalendáriumok olvasóközönsége részben nő, városok, mezővárosok lakója, vásárok látogatója.

Az Édes néném nemzetisége elég bizonytalan, ha jobban belegondolunk. Igaz, Mikes közli, hogy erdélyi nő. Aki legszebb az asszonyok között, szava olyan állandó, mint a „brassai havas”, és jó feleség, mert „nem tudok olyan országot, ahol az asszonyok oly érdemesen viseljék a feleség nevet, mint a mi tündérországunkban”. De a francia, a lengyel, az itáliai, az angol, s a királyságbeli magyar asszonyok sajátos vonásai is felismerhetők. Édes néném

szereti a gáláns udvarlást, franciául tanul, forgatja a tollat és a tüt, szeret öltözködni, lustálkodni, mint a görög vagy a török asszonyok.

Meggyötört századunkból tekintve vissza rá, arcán villózik az egész világ, és pereg az idő. Mert Édes néném tekintetéből hol „szerelmes Orsikám” mosolya villan elő, hol a „carissima, dulcissima” feleség, a fölényes humorú Széchy Máriaé. Hol a francia követné néz ránk – „olyan, mint egy darab nádméz”, „jóféle gyöngy a gyöngyök között”, hol a megcsalva felmagasztosult vadleány arcvonásait látjuk. Nehéz követni; Madame de Sévigné, a vidám lengyel asszony, a kárpitokat hímző francia lányok, Zsuzsi, a kicsit csacsi, de jóságos és vidám, a beteljesületlen szerelem, a század művelt és tudós asszonyai, talán Lady Mary Wortley Montagu, talán a jóféle hazai káposztával kedveskedő komaasszony. Ki tudná megmondani? Édes néném az új Európa magyar színekbe öltöztetett asszonya, aki híreket olvas, tudós, író, mindent tudó? Vagy ellenkezőleg, valahol a háromszéki hegyek között él, s csak itt Rodostóban válhatott azzá, amivé távoli testvérei?

1990 őszén Sepsiszentgyörgyön versailles-i fiatalok Molière-t játszanak Mikes tiszteletére. A zsúfolt színházban kevesen fogják a francia szót, de mindenki érti a fergeteges komédiázást és a Rodostóból idehangzó biztatást: „Nevesse kegyelmed is, Édes néném!”

(1990)

VILÁGÖRÖKSÉG

PELIKÁN A FIAIVAL

Bezárultak a mélység forrásai, az égi csatornák kiapadtak, visszaszorultak a vizek, felszállt a füst, és a föld ismét megtelt erőszakkal.

Ha lesz még Bárkánk? Talán a Pelikán!

Nem a mocsarakbeli Pelecanus, hanem a másik, a képzelet madara. Ha még megtaláljuk, s ha még képesek vagyunk, hogy befogadjuk. Együtt a fiaival. Mert magányosat évtizedek alatt csak egyet találtam, annak is háborúban veszték el arannyal bevont ezüstoffiai. Lényegét nem létállapotában, hanem viszonyulásaiban hordja. Ha még lehetséges, hogy kövessük inkarnációit. És érezzük, nélkülözhetetlen, mint a Nap.

Physiologus – Phüsziologosz, a „Természet ismerője” írt először róla, és már tudta, hogy különleges. Látszólag ugyan mintha ez a titokzatos szerző, feltehetőleg görög anyanyelvű, művelt alexandriai zsidó, valamikor a kereszténység hajnalán, korunk napi újsághíreiből ollózta volna össze történetét: elkapatott kölykök, megütik szüleiket, a szülők se restek, egyszerűen agyoncsapják őket, háromnapos gyász, majd váratlan fordulat következik.

„A pelikán nagyon szereti a kicsinyeit. Amikor fiait világra hozza, és azok valamelyest felcseperednek, arcul ütik szüleiket. A szülők erre megfenyítik és megölik őket. Azután megesik rajtuk a szülők szíve, és három napon át gyászolják megölt fiaikat. Harmadnapra anyjuk feltépi oldalát, s a kicsinyek élettelen testére csepegő vére feltámasztja őket” – olvasható Physiologus szövege Mohay András fordításában.

Mítosz, hiedelem, példázat? A történet ősi elemei talán még a vízőzön előtről valók, még nem ismerik a tűzparancsolatot, s teremtetett lény is feltámaszthatja a holtakat.

Viselkedése, hogy életét adja az életért, már a késő hellenizmus etikai értékkategóriája. Physiologus pedig –

amint legjobb magyar ismerője, Kádár Zoltán kifejtette – a pelikán képzetével átültette azt a születő kereszténység erkölcsi világába: tömör históriáját Dávid királlyal kezdi és az Újszövetséggel fejezi be: „Felmenvén hát a keresztre a mi Üdvözítőnk, felnyitotta oldalát, és vért meg vizet csepegtetett üdvözülésünkre és az örök életre.”

Ki avatta először a megváltás szimbólumává? Ki vitte be először a templomba? Mikor foglalta el helyét a szószékek felett, a szentségtartók ajtajain, s a kolostorokban? Senki sem tudja.

A münsteri dóm előcsarnokának egyik domborművén 1235 óta ismétli köbe vésett szívet tépő mozdulatával az önfeláldozás példáját, Lukács váradi kanonok pecsétjén pedig 1414-es dátummal jelent meg. Mint szent jelkép vonult végig a hosszú középkoron egész Európában. Aquinói Szent Tamás évszázadokra szólóan fogalmazta meg: „miként a pelikán fiaiért, a Megváltó vérét áldozta az emberiségért”.

Közben mégis valami nagyon izgalmas történt vele. Megtiszult a gyilkosság bűnétől. Az Isten-kép visszahatott rá, és magzatait már nem ő, hanem a gonosz ölte meg. Ágoston még azt meséli, hogy van egy kígyót legyőző és azzal táplálkozó madár. Amíg ez távol volt, a kígyó megharapta, megmérgezte és megölte a fészekben levő fiókáit. A visszatérő anya három napig siratta fiókáit, majd önmagát oldalán vagy mellén felsebezte és saját vérével felloccsolta kicsinyeit” – írja Temesvári Pelbárt, a krakkói egyetemen végzett ferencrendi szerzetes a 16. század elején napvilágot látott Aureum Rosarium lapjain. Csakhogy ekkor már küszöbön – Szőnyi György Endre kifejezésével élve – az „új árvíz”, hogy elsöpörje az európai civilizáció középkori épületét.

A reneszánsz, a reformáció, az új világ felfedezése, a könyvnyomtatás, a heliocentrikus világkép és az oszmánok benyomulása Európába mindazzal együtt, ami ebből következett, egészen más képzeteket követelt a régiek helyett.

Megszokott értékeket utasított a nemértékek temetőjébe és új értékeket szült.

Mulatságos, ahogy ezt a nagy váltást átvészelte. Magyarországon többnyire menyasszonyládák mélyén. Boglár lett, násfa és függő, ékszer, hiúságok hiúsága. Nálunk Mohács után is dúlt az európai divat. Felvidéki városainkból az aranyművesek meg az erdélyi szász ötvösök fél szemmel Augsburgra, Nürnbergre, Párizsra figyeltek, s ha zengett is az ég, nem adták alább. Antik isteneket és bibliai történeteket formáltak ékszerekbe, mint odakint. Micsoda társaságba keveredett! Jupiter, Justitia, Mars és Venus, Fortuna, Szárnyas Cupido, Zsuzsanna – gondolom, a vénekkel –, Sárkányölő Szent György boglárba foglalva, a Bethlen-lányok fülében meg „Mózes a kőtáblákkal” táncolt. Hozomány-jegyzékekben és a főúri meg a köznemesi javak inventáriumában nyüzsgő a sok „pelikán a fiaival”. Gyöngyösen, smaragdokkal, gyémántkövekkel ékesen.

Bevallom, eleinte inkább a szegény íródeák érdekelt. Köpörcölhette vakulásig: „Az arany s ezüst mívék... melyeket az mi szerelmes leányunkkal, az ngos gróf Thurzó Borbálával elházasításának idején adtunk... Első függően egy pelikán vagyon fiaival együtt, melyben vagyon: Gyémánt 10. Rubint 37. Gyöngyszem 18. Második függőn melyben vagyon: Gyémánt 8. Rubint 30. Gyöngyszem 8...” Könnyen elragadhat a képzelet: a szeme gyémánt, rubintkövek a fészekre sátorozó harmatcseppek, s igazgyöngyöket verejtékeznak a szivárványos tollak. Az egyik függőből kihullott néhány szempár, vércsepp és toll. Így is jókora birtokkal felér, durván számítva egyetlen fiókáért kisebb ökörsorda kapható... drágamívű fegyverek, hátszló. Féltucat rubintkő árán bejárhatod Európát, sőt, futná belőle egyetemre, akár még orvosdoktori tanulmányokra is a drága Bázelen, vagy inkább a még drágább Angliában. Képzeltékek helyett többet mond a realitás.

Bank nélküli országban az ékszer úgy működött, mint korunkban a takarékbetét, értéket őrzött, és bármikor készpénzre volt váltható. Mi lett belőled Dávid király „pusztai pelikán”-ja! Merő világi hívság, vagyont mentő figura. Megrázta magát, leteremtette ostoba fiait, és minden megváltozott. Kiderült, semmit sem tudunk.

A kora újkor hajnalán a gyöngy, a drágakövek maguk is szimbólumok, eszmei értékek hordozói. Kultikus jelentéseket sugároznak. Számuk és elhelyezésük kódolt üzenet. Kép és ékszer kölcsönösen felerősítik egymást, magyarázzák és kiegészítik. Például a gyémánt: „A gyémántkő napkeleten található, és nem lelhető meg nappal, csupán éjszaka... mindent legyőz, de őt magát nem győzi le semmi.”

Mire volt bátor és győzhetetlen a gyémántosan és rubintosan ékes „pelikán a fiaival”?

Balassi Bálint szerint a legnagyobbra, teremtmő, új szerelemre. Lengyel nótára írott versében, „Kit egy násfa felett küldött volt szeretőjének, kire pelikán madár volt följegyezve” a szerelméért szenvedő szerető példázatának énekl:

Íme, az Pellikán az ő fiaiert
Mint szaggatja szívét azoknak éltekért,
Csak hogy élhessenek, szívéből ont ő vért.

Tekinthetsze mellyét, nézd, mely igen veres,
Fiaihoz szíve mégis mely szerelmes,
Hogy meghalni értek kész és nem félelmes.

Ez oktan állat ha ezt cselekeszi,
Én hát szeretőmért szánjak-é szenvedni,
Ki szerelmemet szerelmivel fizeti?

Megvagyon jutalma én szolgálatomnak,
Nem mint az Pellikán szörnyű halálának,
Ki életét kárban adja fiainak.

Behúzódott volna a magánélet súlytalanságába? Ha így lenne, sincs min csodálkoznunk. Egyik válságból a másikba hajózik a világ, morál és politika elszakad egymástól, városok és falvak ártatlan lakóit pusztítják az új tűzfegyverek, és az Isten nevében verik le az Isten-arcokat. A keresztény világ végvidékén például a polgárok, parasztok, vásárolók számára készült lőcsei kalendárium ilyen diagnózist ad az 1626. esztendőről: „Európa mi kedves Házunk / Kedvetlen most állapotunk / Benned vagyunk”, s a továbbiakból kiderül, azért vagyunk keserves és szorongatott helyzetben, mert Európában, a „mi kedves Házunk”-ban ismét háború dühöng. Mit tehetne mást, akinek magzatait kell felnevelnie? Rejtőzködik ládák fenekén, verssorokban bujdosik és álorcákat ölt.

Valójában alkalmazkodott az új követelményekhez. Ha jobban szétnézünk, látjuk, hogy a kora újkor évszázadain végig fenn vitézkedett. Szószékkoronák csúcsán, kristálytál tetőn, lepedőszéleken, cserép komaszilkek fedelén, bearanyozva a zubonyi gótikus templomban és Rudabányán kazettás színes mennyezet alatt. Mindenütt ismerték. A lengyel követ szükségét érezte, hogy feljegyezze, felismerte a fejedelem asztali óráján. Morva újkeresztény habán mester begyakorlott mozdulattal festette mangánlilával a tálra. Hímezték török bársonyra és sléziai gyolcsra. Kannákra vészték a mezővárosi önművesek, és mézeskalácsban árulták a vásárokon.

„Ez iszonyú ínségben / Mint pellikán a pusztában...” énekelték a 102. zsoltárt szakadatlanul a török világ ólomsúlyú égboltja alatt a szorongatottak, és látták a harmatos mezők temetőiben. Végvárakba költözött, hullatta vérének kendőkön, büszke címerpajzsokon és takácsszőttek reneszánsz virágai között. Ontotta életét fiainak úrasztalterítők közepén, selyemszállal formázva és szálonvarrva párnavégeken. Valahol meg üveglablakon szűrte a fényt.

A háború után fedeztem fel az egyetemi templom kapuján, a bal felső sarokban. Ő érzékeltette velem Európa egykori egységét. 1957 decemberében Kolozsvárott a Farkas utcai református templomban a szószékkoronáról letekintő alakja szinte foglyul ejtett. Éppen aznap tört be az erdélyi tél, s ez a hársfa-pelikán, mint valami világ-kemence ontotta a humanizmus melegét. Később Oxfordban találkoztunk. Nyár volt, a New College udvarán az oszlop tetején szikráztak réztollai. Tudtam, hogy a 17–18. században az idevetődő erdélyi diákok még ugyanolyan asszociációkban fogták fel üzeneteit, mint az ottaniak a kolozsváriét. De valamikor az adás megszakadt.

Valamikor elvesztettük a közös gondolkozás képességét, miként a nemzetek is elfelejtették az élet folytathatóságának közös fészek-törvényeit. A fiakra figyelők egészen korán érezték a veszélyt.

Talán Wolfgang Frantze, német evangélikus teológus írt róla először valamikor a harmincéves háború idején, a *Historia sacra animalium* lapjain, hogy a „lelki Pelikán” fiai nem egyformák, vannak elfajult „csirkéi”, ahogy Miskolczi Gáspár 1690-ben Apafi fejedelem görgényi házában magyaráította. „De valaminthogy a Pelikán fiai különböző természetűek, azonképen az emberek...” Éhesek, mohók, követelődzők, türelmetlenek, gyűlölködnek, eszik egymást. Hol heten vannak, mint a hét vezér, a keleti mítoszokban a hét ég, a hét sziget, a hét próba... Mint az Univerzum hét bolygója, s az aranycsinálóknál a hét fém. Hol csak hárman nyújtogatják a csőrüket. A pogány népek varázslatos hármas számát ismétlik. Háromnapos felettük a gyász, és három nap múltán kelnek újra életre. De akár így vagy úgy, heten vagy hárman, a világ kozmikus egységét testesítik meg. A Pelikán a fiaival létünk alapkérdéseit hordozza, az élet megőrizhetőségének, folytathatóságának követelményeit, évezredekén át.

A legszebbet Debrecenben őrzik. A kisnaményi eklézsia úrasztalterítőjén. Zöld, arany, kék levelek, smaragdszínű indák között tündököl sugaras tollaival, mint az egyiptomi ősi Pelikán, a Napistenség, a fény inkarnációja. A fiak szürke teste megnyúlt, fejük halvány piros, szárnyuk aranyos, repesnek. Ez már a teremtés pillanata.

(1991)

„AZ EMBERI DOLGOK NYUGODT SZABADSÁGA”

Uralkodásának első évében Bethlen Gábor életre szóló programként szögezte le: „Kíváncslik... az én értelmem szerint, hogy ennyi hadakozások után, ilyen elkeveredett és fogyatkozott nemzetünknek sok romlását megszáván, ha utolsó veszedelmünket el akarjuk kerülni, keresztény indulattal kövessük magunk megmaradásáért a békesség útját.” A halálát tudató egyik jelentés pedig így fogalmazta meg politikájának lényegét: „Semmit úgy szemel előtt nem viselt, mint a... csendes békességet.” Mégis, életrajzaiból ma még hiányzik uralkodói pályafutásának legfontosabb fejezete. Ez részben Bethlen Gábor politikai útjának jellegéből, részben történetírásunk egykori egyoldalúságaiból, főleg pedig abból következik, hogy a fegyverzajos 17. századnak ezt a másik, csendes oldalát csak a legutóbbi időkben kezdik Európa-szerte alaposabban felderíteni.

Élete nagyrészt háborúban telt. Országa belső nyugalmit gyors és sikeres támadások és váratlan megegyezések között egyensúlyozva kényszerült biztosítani. Írásain – még a békével foglalkozó részleteken is – minduntalan átüt a mostoha viszonyokkal küzdők harciassága, az új utakat járók lelkivilágának állandó feszültsége. Diplomáciáját kiszámíthatatlan fordulatok sokasága jellemzi, s miként a harmincéves háború első generációjának többsége, ő maga sem élte meg a befejezést, a vestfáliai békét.

Ily módon a régi magyar történetírást kisajátító, s másod- és harmadvirágzásában is sajátos kettős optikával dolgozó romantika előszeretettel helyezte el Erdély nagy fejedelmét a háborúk oldalán. Ahol pedig a béketárgyalások kérdése a Habsburg–magyar viszonyra szűkült le, ott szükségszerűen kevésbé tűnhettek elő Bethlen életművében a béke nemzetközi

és társadalmi dimenziói. Már a kortársak megpróbálták összehasonlítani a magyar ügy szempontjából a vestfáliei és a készülő rastatti és utrechti békéket. A 17–18. századi naplókban gyakran rálapozhatunk a béketárgyalások kiszivárgott híreire s a családi események, országos ügyek és gazdasági tudnivalók között nemzetközi megállapodások gondosan bejegyzett szövegeire. Mintha Magyarország leggharcosabb évszázadának gyermekei különös figyelemmel keresték volna a nyugalmat, mintha a békekötésekről is valami újat akartak volna megtanulni a század gonoszságát különösen megszenvedő politikusok. S történelmünknek erről a fejezetéről jelentőségéhez képest mégis nagyon kevés előmunkálatra támaszkodhat a kutató.

Nehéz megfogalmazni a csendet – hangzott el 1980-ban a béke fogalmáról vitázva a bukaresti nemzetközi történészkongresszuson. Még nehezebb a 17. században kitapintani a béke erővonalait. Mert miként a 17. században minden – a gazdaság, világkép, államrendszerek és ideológiák –, a béke értelmezése is változik. Kibővül a fogalom tartalma, változik a megegyezések politikai fajsúlya, a tárgyalások menete, célja, és az egész történelmi jelenség új összefüggésrendszerben tűnik elénk. Érthető: a világ gazdaság kialakulásának, az első polgári államok megszületésének évszázadában járunk, és most indul hódító útjára a racionalizmus. A háborúk elhúzódznak, hatalmas területekre terjednek ki, különböző országok sokaságát sodorják magukkal, megváltozik társadalmi és technikai kihatásaik léptéke is. A béketárgyalások sem szoríthatóak többé két szemben álló fél, a győztes és a vesztes harci cselekményeit lezáró aktusokra. Amikor a hadviselés terhei már a leggazdagabb országokban is egykettőre kiürítik a kincstárt, felemésztik a tartalékokat és tönkreteszik a lakosságot, s a győztes hadseregeket gyakran az éhínség és a járvány tizedeli meg, nagyon is reális igény lesz, hogy inkább megegyezésekkel oldják meg a konfliktusokat. Nagyobb

hangsúlyt kap a régi igazság, hogy a háborúk célja az idejében és jól megkötött béke. A szövetségesek különleges gonddal foglalkoznak megállapodásaikba, hogy a békétárgyalásoknál is méltányolják egymás érdekeit. A század álma a generális, az univerzális, a hosszú távra teherbíró béke, utópiája az „örök béke”. De minden békekötésig hosszú az út. Titkos diplomáciai tájékozódások, előzetes tapogatódzások, fegyverszünetek, részleges megállapodások, különmegegyezők aktahegyeivel a hátuk mögött ülnek le a nemzetközi tárgyalóasztalokhoz a hadviselő országok képviselői.

Descartes évszázadában természetes, hogy a természetben uralkodó rendet és törvényeket megismerő emberi szellem a békében lássa a társadalmak és az államhatalmak együttélésének ésszerű állapotát. S miként sikerrel alkalmazza anyagi világában az égi mechanikát, ugyanúgy keresse a különböző országok és népek együttélésének szabályait, és a nemzetközi politika ütközőmentes együttműködésének elvét a hatalmi egyensúlyban vélje felfedezni. Meggyőződéssel higgye, hogy a háborúk megelőzésére az értelmes békével igazítható a politikai világ óraműszerkezete. Eszerint a hatalmi átrendeződések, a formálódó nemzetállamok a békekötésre nemzetközi fórumot követelnek, és ezen a fórumon jogot és figyelmet a kisebb országok érdekei. Az anyanyelv Európában már megnyerte döntő ütközeteit, a polgári gazdaság fölénye a feudális viszonyokkal szemben már megmutatkozott. De szilárdak az erőfölényben lévők hadállásai. Roppant feszültségek között, félig-meddig még a vallási tolerancia köntösében a műveltségbeli önrendelkezés, az anyanyelvi műveltség szabadságának igénye, s így módon a nemzetek szabad fejlődésének elve ugyancsak a 17. században vonul be a teherbírónak tekintett béke követelményei közé.

Mindezt tételelesen összefoglalta a század műve, a *De iure belli ac pacis* (1623). De Grotius nem töretlen úton járt. Már az államelmélet mestere, Machiavelli különleges izgalommal

tanulmányozta a békekötések technikáját, és legalább annyit foglalkoztatta a béke, mint a háború. Érdekes megfigyelni, miként vitázik önmagával, amikor az állandó katonaság megteremtésének feltételeit a béke szempontjából gondolja végig (1519–1520): „Állandóan hadakozni nem lehet”, meg kell találni tehát a megoldást, hogy a hadsereg „szívesen hadakozzék a béke kedvéért, és ne igyekezzék megzavarni a békét a háború kedvéért”.

Grotius fejtegetéseiben áttűnik Erasmusnak a *Querela pacis* (1517) lapjain kifejtett nézete is. A végső kimerülésig erőszakolt győzelem ára megfizethetetlen. Leszögezi: többet ér az idejében megkötött béke, mint a teljes tönkremenésig viselt háború.

A 16–17. század fordulójára az államelméleti művek elvi vonalvezetése nagyrészt a belső és a külső béke kérdései körül forog. Justus Lipsius különlegesen nagy figyelmet szentel a béke minőségének. A Magyarországon ugyancsak népszerű művében, a *Politikában* (1589) megállapítja: kívánatos, hogy „az tiszta tündöklő és valóságos béke legyen. Mert amely tettetes (formális) színes és akinek nevezeti alatt hadakozás lappang, igen félek attul.” Az igazságos, vagyis a józan ész követelményei szerint létrehozandó béke érdekében már a 17. század eleji francia filozófus, Emeric Cruce javasolja, hogy Európa uralkodói nemzetközi testületbe küldve követeiket egyezzenek meg (1624).

Grotius tehát elődök hosszú sorának eredményeit építi tovább, amikor kutatja a háború okait és megelőzésének lehetőségeit. A politikai gondolkodás történetében Grotius jelentősége abban áll, hogy a háború és béke jogát végérvényesen a világi tudományok asztalára helyezte, és a megszületőben lévő polgári világ igényeihez, a készülő új Európa követelményeihez alkalmazta.

Az elmélet azonban mindig is nehezen fogalmazható meg a gyakorlati politika nyelvezetén. A természeti törvény érvényesítése, a népek megegyezésének eszméje, az országok

belső nyugalma és külső biztonsága – az értelmes békéről gondolkodók e vezérelvei – még inkább nehezen vihetők keresztül a politikai gyakorlat 17. századi valóságában. A hatalmi egyensúly elvét például Bacon már leírta, a vestfáliai béketárgyaláson már követendő cél, a század második felében már visszhangzik tőle egész Európa, a megegyezési tárgyalásokban érvényesítendő célként mégis csak a korszak végén tűnik majd fel az utrechti béke idején.

A békekötések új módjait tanuló 17. századi Európában Bethlen Gábor életművének utóélete különösen három nagy kérdéskörben tűnik elő. Ezek: a béke fogalma, a béke joga s a hatalmi egyensúly elve.

Bethlen Gábor felfogásában a béke nem más, mint a „legnagyobb bölcsesség és eszesség”, az értelem, az értelmes politika műve, vagyis nem történelemfeletti erkölcsi kategória vagy kisajátított érzelmekkel jellemezhető állapot. Az állam, a közjó és a kereszténység, azaz Európa érdeke. Kisebbsajta könyv is kikerelkednék a békességről, békekötésről írt gondolataiból. Bizonyos, hogy országa helyzetét mindig is a belső nyugalom és külső biztonság egységében mérlegelte. Soha nem csupán a török-magyar vagy a Habsburg-erdélyi viszonyokra rövidre zárva foglalkoztatta az ország békéje, hanem nemzetközi horizontokra és a fejlődés távlataira tekintett, mint minden racionális eszmékkel áthatott uralkodó. Pillanatnyi veszteségek, kudarcok, megalkuvások a hosszú távú építkezés eszközéül szolgáltak számára.

További következtetésre juthatunk Bethlen Gábor békefogalmát vizsgálva, ha tudjuk, hogy az abszolutista államok uralkodóit, politikai íróit és diplomatáit különlegesen sokat foglalkoztatta a belső és külső viszonyok megcsendesítésének technikája. Keresik – ahogyan legtöbbször írják – az orvosságokat. Lipsius természetellenes állapotnak tartja, hogy a „keresztényi társaságnak főrendei egymással tusakodnak és sok ezer emberek vesztek és vesznek el a Kegyeségnek színe alatt”. Bethlen Erdélyében

már nem voltak ismeretlenek a késő humanizmus és a korai abszolutizmus elvei. Az ifjúság jelentősége megnövekedett. Messzebbre tekintő államférfiak a jövő megtervezhetőségével foglalkoztak.

„Országunk és maradékunk veszedelmesebb állapota csak úgy kerülhető el – szögezte le Bethlen a nagyenyedi kollégium alapító levelében –, ha gondviselés lesz a hasznosan szolgáló tudós férfiak pótlására.” Bethlen így módon, az ifjúságot külföldre küldve, nemcsak a Nyugatot vitte be Erdélybe, hanem mintegy több generációs távlatba állítva biztosította a maga békefelfogásának elvi kidolgozását és gyakorlati keresztülvitelét is.

Az abszolutista államelméletek nem azért intik az uralkodókat, hogy iskolákat építsenek és gondozzák a tudományokat, mintha az ország külső díszait, tekintélyét akarnák így növelni, hanem a korszerű kormányzás alapvető igényét szolgálják. Képzett emberek kellenek az ország élére. Így követeli meg a Szepsi Korocz György magyartanításában *Királyi ajándék* címmel napvilágot látott angliai Jakab király műve, hogy az „oskolákat és akadémiákat, az anyaszentegyháznak és az polgári társaságnak veteményes kerteit bőségesen tápláljad”. A nyomdokain járó Tolnai F. István majd félreérthetetlenül és célratörően fogalmaz: „Scholak és Collégiumok nélkül Hazánk békessége... nem tudom mint állhat meg. Hazánk békessége függ a jó tudós, értelmes, tanácsos fejedelmektől, Uraktul és körülöttük forgó bölcs szolgálattul, mintegy oszlopoktul. De ezek nem különben mint valami gyönyörűséges és kies veteményes kertben a virágok, a Scholakban avagy kollégiumokban nevednek, és onnét mint ama szép édenbeli kútforrásból... az értelmességnek, tudásnak, avagy Tudománynak, Bölcsességnek, Eszességnek avagy Okosságának négy folyamati származnak ki.”

Nem túlzunk tehát, ha úgy látjuk, Bethlen Gábor maga is kora szellemi igényeinek legjobb színvonalán, mintegy

európai mozdulattal helyezte országa békéjének ügyét a korszerűen képzett politikusok és a világi értelmiség kezébe.

Bethlen töredékesen megfogalmazott gondolatait már Bojti Veres Gáspár így adta vissza: „Éber gonddal az értelem elrendelhet akármit, / S így egyetértés és boldog béke virulhat a földön; / Éljen az országok jó hírneve, s álljanak őrként, / Minden tájra vigyázva, az észmegszabta határok.”

A béke fogalmát nemzetközi szintű elméletben majd a magyar karteziánusok dolgozzák ki, de sok eleme Bethlen írásaiban megtalálható.

A váradi körben nevelkedett leydeni diák, Nadányi János, a későbbi enyedi tanár a *De jure pacis* című disszertációjában (1660) azt, hogy mi a béke, így határozta meg: „tranquilla rerum humanarum libertas” – azaz *az emberi dolgok nyugodt szabadsága*. A Grotiust bőven idéző és Apáczai Csere Jánosnak ajánlott műből is kiderült, hogy a béke e tágas felfogása egyaránt felöleli az ország belső nyugalma és külső biztonságát. Mi a béke? – *a helyesen használt értelem* – állapítják meg az erdélyi írástudók – Descartes és követőinek tanításait végiggondolva és összegezve, de saját országuk tapasztalatain ugyancsak okulva. Ez a békefogalom a „recta ratio” elvére, a teherbíró belső rendet tartani képes korszerű állam követelményeire épül. Vezérelve, hogy a határokon belül is az országos érdek érvényesüljön a provinciális kiváltságokkal szemben, polgárok, parasztok, katonák ügyére figyelmet, a nemzetközi fórumokon pedig minden országot és népet megillető jogokat követel. Békét csinálni nem szankciókkal, hanem a nyugodt fejlődést biztosító megállapodásokkal kell. E felfogásban a vallási tolerancia, a tudományos vizsgálatok és az anyanyelvi műveltség szabadsága vagy a földesúri hatalmaskodások megfékezése nem csupán belső ügy, hanem az európai jelenlét feltétele, s mint ilyen, nemzetközi követelmény.

A belső nyugalmat biztosító államiság és a korszerű művelődéspolitikai mintegy *belépő a nemzetközi fórumokra*.

Csakis így nyerhet súlyt az ország, így sajátíthatja el azt az új fogalomrendszert, azt a diplomáciai anyanyelvet, ami az Európa népeivel való szóértés záloga lehet. Kis értelmiségi csoport szép, de gyakorlatilag súlytalan nézeteiről lenne szó csupán? Az erdélyieknek a magyar királyság területén vannak eszmetársaik. A protestáns fejedelem békefogalmával sok mindenben azonos a nagy kortárs, Pázmány felfogása. Más kérdés, hogy a célt különböző utakon vélik elérni. Pázmány kardinális, akit Kosztolányi magyar Cicerónak nevezett, így ír 1626. október 27-én a felsőmagyarországi protestáns rendekhez: „Hogy kegyelmetek ez fogyaték darab hazánknak ily szörnyű nagy romlásán és pusztulásán szanakodik, sőt igyekszik is azon, hogy messzebb ne terjedjen, azt kegyelmed igaz magyarokhoz illendő jó indulattal cselekszi (kötelessége is mutatja kegyelmeteknek), hogy édes hazáját oltalmazza. Mert, ha nekünk nem fáj édes nemzetünknek fogyása romlása, nem tudom, kinek fájhat. Magam felől kegyelmeteknek azt tekéletes igazsággal írom, hogy ha lehet véremmel is megoltalmaznám ezt a szegény hátramaradt magyarországi üszegecskének újonnan fellobbant lángját, mely ha tovább terjed, elolthatatlan lészen és minden idegen országban lévő hadakat erre az pusztult hazára vonszunk, kit az Úr Isten távoztasson. Mert úgy tetszik, hogy mint a küszöb és ajtó között levő ujj, úgy vagyunk mi az hatalmas császárok között, és mind oltalomtul mind ellenségtül romlanunk kell, ha békességben nem maradunk.” 1627-ben Bethlennek írja: ... „hihető, hogy az Úr Isten a kereszténységben egy generális békességet szerez. Ki ha úgy leszen, a töröknek is megfelelhetnének azután. Ezt csak azért hozom elő, hogy felséged értse, minemű dispositióban legyen a kereszténységnek állapotja. És emellé vetvén a török állapotját is, bölcsen megítélje, mely csudálatos nagy alkalmatosság volna abban, hogy Európa megszabadulna a török igátul, kiér tudja Isten nem szánnám életemet letenni.” „Mert mi is a béke?” – fogalmazzák meg a magyar világi és

egyházi főméltóságviselők 1661-ben a Habsburg-kormányzat számára készített *Opiniójukban*: a földműves fegyver nélkül dolgozhat a szántóföldeken, a kereskedők biztonságban járhatják az utakat, az erőt pusztító külső és belső tusakodások helyett, az állandósult határ menti harcok maradék-országot is felmorzsoló mindennapjai helyett a maguk társadalmi keretei között fejlődést biztosító nyugodt élet minőségére tekintenek.

Bethlen Gáborra hatalmas feladatokat róttak korának elvárásai. Hívei Mátyás király örökösének látták. Tudjuk, hogy politikája a magyar államiság átmentését szolgálta, országegyesítő kísérleteinek kudarcai után is magára vállalta a királyság korszerű értelemben vett belső békéjének ügyét. Felfogása szerint azonban a fiatal erdélyi fejedelemség csak úgy felelhet meg roppant kötelességeinek, ha kilép határai közül, államisága nemzetközi elismerést, önálló hatalmi tényezőt megillető működési teret nyer. Erdélyből Magyarországra Európán át érkezik el.

Diplomáciája – kora keretei között nézve – csupa próbálkozás, irányváltás, kudarc, újabb és újabb kísérletezés és csupa befejezetlenség. Századunk második feléből tekintve vissza rá: előtűnnek a szilárd koncepcionális fővonalak. Néhány hosszú távra érvényes felismerés és egyetlen súlyos eredmény: *a fejedelemség kilépett a nemzetközi fórumokra, európai tényező lett*. Reális értéke ennek azonban csakis úgy állapítható meg, ha érzékeljük a mélyebb összefüggéseket a kor adta lehetőségek és a politikus zsenialitása között. Történelmi jelenségekben megtalálni, sőt, bizonyíthatóan kitapintani a személyiség és történelem, politikai cselekvés és kor adta lehetőségek kölcsönhatását, talán az egyik legnehezebb feladata a történettudománynak.

Milyen úton emelte európai tényezővé Bethlen a korabeli országok között a kisebbek közé tartozó fejedelemséget? Erőhatalommal? Romantikus mesék közé utalják a tények. Különleges diplomáciai tehetségével? A bizonyítandóval bizonyítunk, ha nem látjuk a kor adta lehetőségeket.

A világgazdaság kialakulásának idején a politikának is kialakulnak a korabeli Európát a kis és nagyobb országok egységében átfogó keretei. Az előző századokban megfigyelhető kezdeményezések után Grotius a kisebb országok biztonságára ugyancsak figyelve vázolja fel Európa nyugalmaért egyetemesen felelős nemzetközi testület tervezetét. Minden ország felelős a másikért, a harcban álló felek ügyeit nemzetközi testület rendezné.

Az elv nem a képzelet szülötte volt, hanem reális igényeket fogalmazott meg. A 17. század a rendkívül különböző erejű országok változó szövetségi rendszereinek évszázada. A titkos diplomácia a maga szövevényességében és követhetetlenségében szinte ideglázban tartja a kormányokat. Új országok vívják ki függetlenségüket, és a békekötések egész sereg országot érintenek.

A 17. századra jellemző hatalmi átrendeződés történetének egyik érdekes fejezete, hogy a kisebb vagy a csonka államisággal rendelkező országok jelentősége új összefüggésekbe kerül és megnövekszik. Az államelméleti művek írói nagyon is mérlegelik az erő, az országos jövedelem, a geopolitikai helyzet és regionális hatalmi környezet adta különbségeket, és ennek megfelelően mérik ki a célszerű politika útjait. Grotius eszméje, hogy a kisebb országokat több figyelem, nemzetközi oltalom, védelem illeti, végiggyűrűzik a század politikai gondolatain, és a röpirat-irodalomban kitapinthatóak hullámai. Lipsius népszerűségét Magyarországon és Erdélyben pedig többek között az is magyarázza, hogy „két hatalmas szomszéd” között elhelyezkedő országok helyzetével is foglalkozik elvi szinten. Kifejti, a semlegesség járhatatlan út, valójában számukra nem megoldás a tétlenség, mert így „csak prédája lésszesz a győzödelmesnek”.

Bethlen úgy volt realista, hogy megtalálta a diplomáciai cselekvés korszerű módjait, élni tudott az európai jelenlét új

lehetőségeivel. Az eredmény mögött rejlő intellektuális erőfeszítést sok kijelentése sejteti: „...elmémet gyenge discursusim által fārasztottam abban mindenkor, miképpen szerezhessek az én hazámnak, nemzetemnek egy állandó, tökéletes békességet”. Tudta, hogy a nemzetközi erőviszonyok mérlegén mennyit nyom a kard és mennyit a gazdasági, műveltségbeli egymásrautaltság, a tágan értelmezett kulturális közösség, a közös diplomáciai nyelvezet olajága. Nemzetközi mediáció, garancia, szövetségi biztosíték a majdani békeszerződésre, az államiság elismerése a hatalmi megállapodásokban, ezekkel a korszerű eljárásokkal élve vagy élni akarva Bethlen egyetlen célt szolgált: ismerje el Európa a fejedelemséget, és államiságát nemzetközi megállapodásban szavatolja.

Sokat vitázunk múltunkat kutatva a sikeres politikáról. Vitathatatlan azonban, hogy a politikai siker egyik fontos, ha nem a legfontosabb meghatározója a folytathatóság.

Érdemes ebből a szempontból végigtanulmányozni Bethlen szövetségi ajánlatait és megegyezési tárgyalásait. Tisztában van a közvetítés nemzetközi értékével. Állandó törekvése, hogy fejedelemségét is belefoglalják a különböző hatalmak békekötéseibe, hiszen az az államiság elismerésének egyik nemzetközi formája. Az angol–holland–dán szövetségbe csak azzal a feltétellel lép például, hogy kiköti: nélküle nem kötnek békét. Követutasításaiban mindenütt kitapintható, hogy sem fáradságot, sem költséget nem sajnál „az szent békésségnek minden akadály és idegen magyarázat nélkül való megszerzésére”.

Minden lehetőséget végiggondolt. A nagyszombati megegyezés titkos záradéka már azzal az eshetőséggel is foglalkozik, ha nemzetközi koalícióval a Habsburg-kormányzat háborút indít a török ellen, és Magyarország oszmán hatalom alatt élő területeit visszafoglalja. „Ha béke köttetik, abból ő nem fog kizáratni, hanem abba

belefoglaltatik” – fogalmazza meg a 8. pont Erdély állami szintű jelenlétének jogát a Habsburg–török békekötésekben.

A szerződés jelentősége abban állt, hogy újra tudatosította a fejedelemség állami státusát. Mégpedig úgy, hogy érdekeit egyeztetni a Habsburg-hatalommal. Bethlen elismerte, amint azt a bécsi béke is megfogalmazta, hogy Erdély a magyar Szent Korona tagja, ezen belül azonban önálló állami szuverenitással rendelkezik. A Habsburg császár nemcsak Bethlen fejedelmi hatalmát fogadta el, hanem szavatolta Erdély állami szuverenitását arra az esetre is, ha a törököt kivennék az országból. Részletesen foglalkozik ugyanis a békeszöveg a török háború lehetőségeivel. Mérlegeli a háború előkészítését. Ebben az időben Magyarországon, vagy bárhol Európában, senki sem gondolta, hogy a királyság vagy akárcsak a Habsburg Birodalom is egymaga eredményesen szállhatna szembe az oszmán hatalommal. A nemzetközi és a magyar javaslatok kivétel nélkül mind több európai ország összefogásával tervezik, hogy visszaszorítják a törököt Európából. Így a nagyszombati békét előkészítő tárgyalásokon is arról volt szó, hogy a Habsburg császár és magyar király megnyeri a spanyol királyt és a keresztény fejedelmeket, nem utolsósorban pedig a pápát a törökellenes szent háborúra. Ebben az esetben Bethlen a moldvai és havasalföldi vajdaságok területére vezetné hadseregét, és miként annak idején Báthory Zsigmond, a keleti végeken venné fel a harcot a török haderővel. A béke előkészítésében nagy része volt Thurzó György nádornak és Pázmány Péternek, a kardinális később is a királyság és a fejedelemség megegyezését következetesen szorgalmazta.

Érdekes, hogy a titkos szerződésnek Szekfü Gyula nem tulajdonított nagy jelentőséget. Közbülső állomásnak tekintette, a két fél pillanatnyi és nem is egészen őszinte megállapodásának, eszköznek valódi céljaik elérésére. Ebben sok igazság van, hiszen a korabeli diplomáciai kultúrára jellemző, hogy minden hatalom egyszerre több húron játszott,

több vasat tartott a tűzben, és az államérdek az alternatívák szüntelen próbálgatását tette szinte kötelezővé a jó államférfíui politikának. A hatalmi viszonyok gyors változásai ugyancsak gyakran módosították a megegyezéseket. A nagyszombati titkos záradék azonban a hosszú távú fejlemények összefüggéseiben átgondolt politikára vall.

Bethlen ifjúságát és uralkodásának első döntő évtizedét végigkísérik a 15 éves háború kudarcának okait kutató vizsgálatok és nagyszabású tervezetések a török elleni nemzetközi szövetségek megszervezésére. Csak 1600 és 1620 között tizenegy ilyen tervezet született. Valamennyi számol Erdéllyel, többségük pedig a fejedelemség aktív közreműködésével. Még elevenen élt Báthory István kezdeményezésének hatása. A portai követek tapasztalatait sem lehetett többé lebecsülni. S bár sok megalapozatlan elképzelést is hordoztak ezek a tervezetek – eleven szükségletet, „necessitást” fejeztek ki. Elevenen élt annak emlékezete is, hogy a 15 éves háború alatt VIII. Kelemen pápa az erdélyi fejedelemséget is felszólította, hogy Lengyelországgal és a Habsburg Birodalommal együtt, megnyerve a francia királyt is, közös erővel teremtsék meg Európa békéjét úgy, hogy visszaszorítják az oszmánok hatalmát. Bethlen uralomra jutásának idején már a franciák foglalkoznak talán leggyakrabban a törökellenes európai összefogás megteremtésével. Legjelentősebb a IV. Henrik király nevében kiadott tervezet, amit valójában Sully írt. E tervezet szerint 15 európai állam fogna össze a török ellen, s konföderációban tárgyalná meg és egyeztetné a különböző országok érdekeit. A tervezetet helyeselte a pápa és többek között az erdélyi fejedelem is. További kutatásoknak kell majd tisztázni, hogy a Habsburgok miért nem fogadták el és utópisztikus vonásain kívül milyen racionális okok hiúsították meg kivihetőségét.

Bethlen politikájában azonban mindvégig megfigyelhető a rejtett vagy több-kevesebb nyilvánossággal érzékelhető

távolságtartás a törökkel szemben. Nehéz szabadulni a gondolattól, hogy nyugati háborúit sem vezette más cél, mint hogy bevigye Erdélyt a korabeli nemzetközi diplomáciába, szerződésekkel, szövetségekkel erősítse meg, s így fordulhasson majd, ha alkalmas idő kínálkozik, a török ellen. Pázmány is többször biztatja Bethlent, elítélve nyugati harcait, hogy alkalmas nemzetközi körülmények között a török ellen fordítsa erejét, mert csak így biztosíthat hosszú távon békét, hogy Magyarország megmaradhasson. A húszas évek második felében a fejedelem politikájában már szembetűnő irányváltás figyelhető meg. Óvatosan, de következetesen úgy próbálja a fejedelemség sorsát összekötni a keresztény Európával, hogy országa belső békéjének és nyugalmanak veszélyeztetése nélkül szakadhasson el a Portától.

A nagy feladatot már nem tudta végrehajtani, de előkészítette és kijelölte az utat utódainak.

(1980)

MAGYAR POLITIKA A VÁLTOZÓ VILÁGBAN 1648–1718

A vesztfáliai béke vetette meg az európai hatalmi viszonyok átrendezését alapjait. Képi jellemzői szinte kimeríthetetlenek: az újkori Európa „bölcse”, „keresztlevele”, „mérnöke”, „tanítómestere”, „kibontakoztatója”. Hosszú folyamatot indított el, elveket jelölt ki, feladatokat adott, több alternatívát is kínált. Próbálkozások, egyeztetések, tárgyalások, háborúk és békekötések követik majd egymást, hogy az 1710-es évek végére elkészüljön az újkori európai államrendszer térképe, Közép-Európpáéval együtt. Hosszú távú érvényességgel.

Hogyan vett részt a magyar politika e meghatározó európai változásokban?

A tradicionális felfogások szerint a magyar politika kimerült a fegyveres harcokban, a rendi kiváltságok védelmében, horizontja beszűkült, számára Európa a Habsburg Birodalommal volt azonos. Ezzel szemben kitűnő tanulmányok már régen jelzik az újabb kutatások eredményeivel együtt, hogy Magyarország története szakadatlan jelenlét Európában.

A vesztfáliai béke megalkotóit az a szándék vezette, hogy kialakítsák a hosszabb távon teherbíró európai államrendszert. Követelményei Magyarország jövőjét is mélyen érintették.

Mikor és milyen körülmények között szorítják vissza az oszmán hatalmat Európából? Milyen alternatívák nyílnak a török birodalom erőteréből kiszabaduló országok előtt? Közép-Európa országai, önrendelkezést igénylő történelmi államai hogyan helyezkednek el az európai államrendszerben? Miként érvényesül a térségben a hatalmi erőegyensúly, a

grotiusi értelemben vett „emberi jogok” elve? Mennyiben látja nemzetközi összefüggésben önmaga jövőjét a magyar politika?

Europica varietas – hungarica varietas

A magyar királyságban és Erdélyben a kezdetektől feszült figyelemmel kísérték az osnabrücki és a münsteri tárgyalásokat, s a vesztfáliai békével előállt új helyzetre rendkívül gyorsan reagáltak. Pálffy Pál nádor 1648 októberében szinte naprakészen értesült a tárgyalások befejezéséről, II. Rákóczi György erdélyi fejedelem pedig az év végén felajánlja kardját III. Ferdinánd császárnak a török ellen:

„Ez a korszak még nem járt mezítelenül az agorán, mint saját korunk” – figyelmeztet Szekfü Gyula a korabeliek szövegeinek és más kifejezési formáinak forráskritikai követelményeire. Az 1650-es évek irodalmi és művészi alkotásai a szimbólumok, bonyolult szerkezetek, utalások nyelvezetén *Magyarország és Európa közös érdekét fogalmazzák meg*. Életkérdés, hogy megszabaduljanak a török uralomtól. Európa addig nem lehet egységes és szabad, amíg az oszmánok fenyegetettségében él, s a magyarságra a nagy vállalkozás kezdeményezését rótt a történelem. Zrínyi az *Obsidio Sigetiana*-ban a nemzeti történelem eseményét, Szigetvár ostromát egyetemes jelentőségűvé emeli és a maga korának európai várakozását hangsúlyozza: „Mindenfelől ránk néz az nagy Kereszténység”.

Mátyás király Magyarországot Ficino még gond nélkül tekintette Európa integráns részének: Európa addig tart, ameddig a reneszánsz ér, és ott a határa, ahol a „barbár világ”, az oszmán birodalom kezdődik. Ez a határ azonban vészes gyorsasággal északra tolódott, és a 17. század közepén már több mint három emberöltő telt el, hogy az oszmánok

Magyarország területének kétharmadával együtt székvárosát is elfoglalták, s a középkori állam európai jelenlétének hagyományos intézményei megsemmisültek. Ugyanakkor Európa az oszmán kihívásra úgy adott választ, hogy alkalmazkodott és a megújulások szakadatlan láncolatát indította el, vagyis állandóan változott.

Mohács évszázada példátlan feladatot rótt a magyarságra: *meg kellett őriznie államiságát*. A megőrzés túlélés, a túlélés folytathatóság, vagyis fejlődőképesség. Nem kisebb követelmény, mint hogy Magyarország őrizze meg szerves egységét a változó Európával. Három hatalom alatt, az állandósult háborúk körülményei között! A 17. század közepére az „Universitas Christiana” egykori virtuális egysége elhalványult, a vesztfáliai béke korának Európája a változatosságoké. A vallások, egyházak, gazdasági régiók, államrendszerek, anyanyelvi kultúrák, hagyományok sokféleségét a megújult Európa vívmányai fogják új egységbe. A könyvnyomtatás következtében kialakult új tájékoztatás és tájékozódás, a természettudományok vívmányai, az új világgép, a meggyorsult közlekedés, a kitáguló világgazdaság, az állandó hadseregek szervezési és ellátási feladatai, a hatékonyabb államrendszerek, az országhatárokon átívelő hitel sok más fejleménnyel együtt építőeleme az új európai államrendszernek. Ennek az államrendszernek azonban hallatlanul változatos és már a nemzetállamok útját előkészítő Európában kellene az egyensúlyt megvalósítania. Vesztfália a hatalmi érdekegyeztetés és az „univerzális béke” jegyében tekint a jövőbe.

Magyarország a középkor évszázadai alatt ugyan sok mindent behozott európai beilleszkedésének megkésztetéséből, mégis jókora lépéshátránnyal indult az oszmán világgal együtt élő és változó Európa új korának. Amikor alig fél évtizeddel Mohács után Komjáti Benedek, a bécsi erasmista egyetem neveltje, a „fene törökök” elől Felső-

Magyarországra menekülve lefordította Szent Pál leveleit és Krakkó nyomdájában, a dalmát–horvát származék Perényi özvegy, Frangepán Katalin költségén megjelent, még senki nem tudta, hogy az első magyar nyelvű nyomtatott könyv bevezetésében megfogalmazott kívánság egy évszázad múltán semmit nem veszít időszerűségéből. A „ha majd ez megnyomorodott országban békesség leyend” követelménye a 17. század közepén már elodázhatatlan. Magyarország – akár az alkalmazkodások formáit, akár a megújulások áramlatait vizsgáljuk – megőrizte európaiságát. Befogadta a reformációt, megvívta hitvitáit, átélte az ellenreformációt, teret adott szinte valamennyi vallásnak. Viszont az egyházi kötelékek új politikai és kulturális szálakkal fűzték a katolikus és a protestáns országokhoz. *Régi és új értékfogalmait a szimbólumok nemzetközi nyelvezetén fejezte ki.* A fiait vérével tápláló pelikán figurája például a kolozsvári Farkas utcai református templom szószéke felett, vagy az erdélyi fejedelem asztali órájának oromdíszeként ugyanazt jelenti, mint Róma templomaiban vagy Oxfordban a New College udvari oszlopán.

A megújuló Európa ugyancsak jelen van a török ellen harcoló Magyarországon. Az új technikai tudás, katonai, építészeti tudomány nélkül nem épülhettek volna ki a korszerű olaszbástyás, fülesbástyás végvárak, a rendkívül hosszú és példátlanul tagolt védelmi vonal fenntartásának költségeit egyetlen ország sem tudta volna egymaga rendszeresen előteremteni, még a Habsburg-országok is elégtelennek bizonyultak, hogy folyamatosan folyósítani tudják a magyar királyság mellett arányosan rájuk eső összegeket. A német fejedelemségek „Türkenhilfe”-je és a pápai segélyek, meg a vállalkozói hitelek révén többé-kevésbé Európa pénze is beépült a magyarországi végvári vonalba.

A török kor Magyarországa nemzetek találkozóhelye volt egy évszázadon át. Magyar vitézek német katonákkal kényszerülnek együtt élni a várfalak mögött, horvátok, rácok

harcolnak együtt. Sűrűn megfordulnak a falakon olaszok, franciák, lengyelek, osztrákok, a császári hadsereg sokféle nemzetből toborzott haditisztjei, magukkal hozván szokások, kultúrák sokaságát. *A végvári élet a magyar hadviselő társadalom szociális és országegyesítő igényeivel sajátos, nemzeti hagyományokkal ötvözött egyetemes értékrendet alakított ki.* Átitatta az antikvitás és a reneszánsz kultúrájával, példaképek a görög istenek, a római hősök tulajdonságaival felruházott régi vitézek, szent királyok, az Ószövetség nagyjaival jellemzett uralkodók lesznek, mint bárhol másutt Európában.

Társadalom és gazdaság rendszere megőrizte lényegbeli azonosságát a szomszédos országokéval, miközben a végvidéki lét az önkormányzatok izmosodásának kedvezett. Oláh Miklós 16. század közepén megfogalmazott láttelepe – Európa a török hódítással szét tört Magyarország gazdaságát sem nélkülözheti, mert most is, mint a múltban, az ország látja el a német fejedelemségek városait és Velencét marhával, Lengyelországot borral – egy évszázad múltán csak annyiban változott, hogy a réz és a só forgalmazásának jogával együtt a kereskedelem birtoklásáért, a piacokért heves, olykor véres és elkeseredett, hatalmi eszközökkel is vívott harc bontakozott ki. Ez a mindmáig kevésbé ismert és méltányolt konkurenciaharc már a nemzeti érdeket hangsúlyozva dúlt a magyarországiak – mezővárosi cívisek, nemesek, polgárok, főurak, katonaközösségek – és a nem magyarországiak, a császári udvar vállalkozó arisztokratái, haditisztjei, monopóliumbérlői között. A 17. század első felének pénzügyi, kereskedelmi válságait, amelyek egész Európát sújtották, Magyarország is megérezte, súlyosbítva egyfelől a Habsburgok, másfelől az oszmán birodalom belső válságával.

Az ország világi értelmisége vékony réteg, mint általában Európában. Lehetőségeik szegényesek. Különböző egyetemeken szerzik meg képzettségüket, így Európa szinte valamennyi szellemi áramlatát behozzák. Váradon, Erdély

nyugati kapujában az 1650-es években már karteziánus tudósok műhelye működött nyomdával, iskolával, együtt élve a püspökség egyházi értelmiségével.

A hatalmi elit – főurak, köznemesek és néhány polgár – többnyire tanult ember, hazai vagy külföldi egyetemet végzett, vagy olvasmányokból szerzett nemzetközi műveltséget. A királyságbeli és horvátországi családok birtokaik területi fekvése következtében is sokszor rokonságban vannak a szomszéd országok lengyel, morva, cseh, ausztriai, olasz arisztokrata családjával. Fiaik tanulmányaikat európai körutazással zárják le, a főúri fiatalság nemzetközi szokásai szerint. A vesztfáliai béke évében holland hajók kerültek meg Ausztráliát, franciák vitorláztak Észak-Amerika nagy tavain, és az oroszok eljutottak Szibéria keleti végére, a Csendes-óceánhoz. A magyarok mozgástere ehhez képest behatárolt, nekik más földrészre legfeljebb az oszmán birodalomban vezet majd út, át a tengeren. A táguló világról a térképek tájékoztatják őket. Honterus mappája Erdélyt már a 16. században tudósította Amerikáról, s a királyságbeli főúri könyvtárakban Machiavelli, Lipsius, Grotius művei mellett rendszerint megvolt Ortelius *Világtalasa*. 1570 óta az új magyar állam, a Principatus Transsylvaniae, annak ellenére, hogy török védnökség alatt él, a térképeken önálló országa a kontinensnek. A társadalom lényegbeli másságát és a kor által meghatározott azonosságát legtömörebben Hajnal István jellemezte: „A nyugati fejlődés sikereit, áldásait kevésbé érezhette, de végső értelmét, az emberi lét jogát szenvedésteljesen érezte át és védelmezte”.

A magyar koronát viselő Habsburg császár birodalmi diplomáciát vitt, az állam másik pólusán a Királyság főméltóságviselői a nemzetközi reprezentáció, a bécsi udvari protokoll révén is jelen vannak az európai politikában. A magyar országgyűléseket külföldi követek látogatják, és számon tartja a nemzetközi közvélemény. A tájékozódás új lehetőségeivel a magyarok is élnek, újságok, relációk,

röpiratok révén, faktoraik és udvari kapcsolataik segítségével elég jól értesültek. Felső-Magyarország keleti végeiről Lengyelországba, Ukrajnába, Erdélybe vezettek utak, délnyugaton a csonka Horvátország híd Velencén át Itália városaiba és Franciaországba. Az erdélyi fejedelem számukra is a „másik magyar haza” uralkodója. Erdély állandó isztambuli rezidense közvetett úton a királyság főméltóságait is ellátja hírekkel a korabeli Európa egyik legfontosabb diplomáciai központjából.

Az erdélyi fejedelmek céltudatos diplomáciája a 17. század közepére fontos eredménnyel járt, az ország úgy zárhatta le a harmincéves háborút, hogy megegyezését a Habsburg császárral Svédország és Franciaország garantálta, s a vesztfáliai békemű megalkotói állami szuverenitásának elismeréseképpen belefoglalták az univerzális békébe. Ily módon *az erdélyi fejedelemség is számon tartott tényezője az európai államrendszernek* Státusa összehasonlítva a Német-római Birodalomból véglegesen kivált Svájccal, vagy önálló államként ugyancsak a békeműben elismert Hollandiával, veszélyeztetett és sebezhető. Hollandia függetlenségét Spanyolország is elismerte, és társadalmi struktúrájában, anyagi lehetőségeiben teljesen más léptékű ország, mint a török védnöksége alatt élő kis fejedelemség. Erdély az egyetlen ország, amelyet az oszmán birodalom szélén elhelyezkedő vazallus államok közül az európai nemzetközi békeszerződésbe felvettek, ez annyit jelent, hogy *Közép-Európa keleti térségein tényező lehet a hatalmi erőegyensúlyban.*

Ha volt egyáltalán egységes Európa-fogalom a 17. század közepén, az a hagyomány és fejlődés, a változatosságot megőrző változás, a válságmentes kibontakozás igényeit egységbe foglaló gondolat kifejezője lehetett. Szándék és megvalósulás között azonban 1648-ban a távolság még alig belátható. A rendezés Franciaországot nem elégtette ki, a Habsburgok változatlanul a spanyol birodalomban vélik

hatalmuk súlypontját biztosíthatónak. A Bourbon–Habsburg erőviszonyok kiegyenlítését szolgáló Rajnai Liga, a német fejedelemségek francia érdekeket is érvényesítő szövetsége csak a döntés szintjén létezik. Még teljesen bizonytalan, hogy az erőre kapott fejedelemségek, főleg a szászok, bajorok, brandenburgiak hogyan és mennyiben élhetnek lehetőségeikkel. A hatalmi egyensúly megteremtésének vesztfáliai szándéka nem mérte fel a két kereskedő tengeri hatalom, Anglia és Hollandia távolabbi érdekeit, Svédország igényeit. Közép-Európa keleti térségeit kevésbé vették számításba, Csehország abszolút vesztes maradt, Lengyelország fenyegetettségben élt. *A térség társadalmi feszültségek, ki-kirobbanó felkelések és mozgalmak tűzfészkévé válik. A béketárgyalások ideje alatt az oszmánok megtámadták Velencét, a tengeri csaták és Kréta szigetén Kandia várának ostroma elhúzódó háború veszélyeit vetítik előre. Az oszmán birodalom – hanyatlásának nyilvánvaló tünetei ellenére – hatalmas erő, rávetül egész Közép-Európára, befolyásolja a hatalmi erőegyensúlyt. A magyar politikuskok, a királyságbeliek és az erdélyiek az egyik legégetőbb nemzetközi kérdésbe szólnak bele, amikor kezdeményezik az európai országok összefogását a török ellen.*

Nemzetközi szövetség az ország visszafoglalására

Az első próbálkozások sorra zátonyra futottak. A Habsburg-udvar a török politikában hagyományos, bevált módszerét folytatja: megerősíti a Portával a békének nevezett fegyverszünetet. Határmenti harcokkal a 16. század végén a magyarok még kikényszeríthették, hogy az oszmánok támadására a veszélyeztetett országok fegyvert fogjanak: ez a módszer azonban már idejétmúlt, csak áldozatokat szedett. A

török visszaszorításával foglalkozó nemzetközi tervezetek többé-kevésbé számolnak Európa különböző országaival, és elsősorban a közvetlen veszélyben élőkre építenek. Az erdélyiek és a királyságbeli magyar politikusok egyaránt tisztában voltak azzal, hogy a Habsburg Birodalom s vele együtt a magyar király nemzetközi tekintélye nélkülözhetetlen. Miként lehet a gyakorlatban egyeztetni a különböző érdekeket? Erre sem a régebbi, sem az újabb tervezetekben nincs, nem is lehet recept.

1655-ben a különböző magyar politikai irányzatok képviselői, megegyezve III. Ferdinánd császár dinasztikus érdeket szorgalmazó pártjával, kompromisszummal próbálkoztak. A nevezetes pozsonyi országgyűlésen azzal a feltétellel választják meg Lipót főherceget magyar királynak, hogy teljesíti az országegyesítés nemzetközi és hadi követelményeit. A megállapodás túlon túl általános, az öreg császár súlyos beteg, halálát a kormányzati viszonyok átrendezése követi, a Titkos Tanács elnöki székébe a spanyol párt szélsőséges elkötelezettje, az itáliai kereskedelemben is erősen érdekelt Porcia herceg kerül. A nemzetközi törökellenes szövetségre Erdély mindent kockáztató kezdeményezése és a német-római császárválasztás nyitott új lehetőséget.

II. Rákóczi György apja politikáját követve óvatosan építette tovább a török elleni tervek diplomáciai kapcsolatait. Báthory István óta a lengyel-magyar perszónálunió állandóan számításba vett lehetőség az erdélyi politikában. 1657-ben a svéd szövetség még olyan tapasztalt, öreg diplomata szemében is, mint Kemény János, kedvező lehetőségnek látszott, hogy a fejedelem elnyerje a lengyel koronát. A hadjárat összeomlott, a fejedelem viszont szembefordult a Porta büntető csapataival, és kirobbant az erdélyi török háború. Rákóczi döntése csakis a nemzetközi összefüggésekben érthető. Folyik a császárválasztás előkészítése, Lipót esélyei nem túl jók. Több dokumentum

bizonysága szerint a fejedelem tudja: a vokszok ára az, hogy Lipót nyújtson segítséget Erdélynek. A királyságbeli politikusok támogatásra találnak a császárválasztással egyidejűleg megalakuló Rajnai Szövetségben. 1658-ban tehát már megindult a szerveződés, de a diplomácia lassú, a császári kormányzat nem nyújt segítséget, II. Rákóczi György halálos sebet kap a szászfenesi csatatéren, és Váradot ostrom alá fogja Ali pasa.

A magyar politikusok és a török háborút ellenző udvari párt tagjai egyaránt az összeurópai helyzetre hivatkozva érveltek. Vitájukról a grazi tanácskozás jegyzőkönyve a mai riportok eleveenségével tájékoztat. 1660 nyarának végén Lipót császár útnban Trieszt felé azért állt meg Grazban, hogy meghallgassa a magyar egyházi és világi főméltóságokat. A magyarok azt akarják, hogy a császár sürgősen küldjön haderőt az ostromlott Várad felmentésére. Véleményük szerint Várad megsegítését nemcsak Erdély vagy a Királyság, hanem egész Közép-Európa biztonsága követeli. A térség egyik legfontosabb erődítménye egyaránt védi Lengyelországot, Sziléziát és az ausztriai tartományokat a török és tatár betörések ellen. Ha Várad elesik, az oszmánok előtt nincs többé akadály, hogy a királyságra és az örökös tartományokra zúdítsák Ázsia legvadabb harcosait. „Az oszmán kolosszus – adnak szemléletes képet – egyik lábával Lengyelországba lépve, a másikat könnyűszerrel átteszti Sziléziába, Csehországba és a többi örökös tartományokba.” Történeti példákkal érvelnek, mint ezekben az években készült opiniókban általában, visszaidézve V. Károly császárt. Hangjuk szenvedélyes, félnek a jövőtől. „Mind Rudolf, mind Miksa, mind pedig Ferdinánd, aki egész hatalmukat mérlegbe vetve a hosszú és nehéz háborúban, mint őrtállók a kereszténység oltalmára oly erélyesen védve Erdélyt, hogy pasa ott magát huzamosabb időn keresztül meg nem fészkelhette, és most veszítenők el az oly sok drága vér kiontásával megvédett Erdélyt, melynek romjai alól a sok

jajszó, gyász és keserűség bosszúért kiáltana fel a magas egekbe, ha végromlását közönyösen néznénk.”

Az ellenérvek súlyosak: a császár nem szegheti meg a törökkel kötött békét, ha háborúba bonyolódna az oszmánokkal, Franciaország és Svédország azonnal megtámadnák a birodalom nyugati és északi határait. Különben is, az örökös tartományok szegények, a kincstár üres. A Habsburg Birodalom csak akkor viselhet háborút a hatalmas oszmán világ ellen, ha „a keresztény fejedelmek, különösen pedig a spanyol király, a pápa, a francia király és a német fejedelmek segítséget adnak.” Vagyis ugyanúgy tisztában van vele Porcia herceg is, mint a magyar politikusok, hogy az erdélyi török háborúból könnyen döntő küzdelem bontakozhat ki, ha a Habsburg-kormányzat beavatkozik.

A magyar válasz józan és reális. Elismerik, az aggodalmak jogosak, de a valóságos helyzetet ők másként látják. A békét a császár nem szegheti meg, mert azt a török már felbontotta; kiáltványai szerint az egész maradék Magyarország meghódítására tör, amint írja, „a bölcsőbeli gyermeknek sem fog többé megkegyelmezni”. Valószínűtlen, hogy a franciák vagy a svédek megtámadnák az oszmánokkal harcba szálló császárt, az ilyen támadást különben a spanyol király azonnal megghiúsítaná, azzal viszont messzemenően egyetértenek, hogy a török ellen csak több ország összefogásával lehetséges eredményesen harcolni. Senki nem képzei, hogy a Habsburg császár egymaga szembeszállhatna az oszmán világgal. De a keresztény országok már készülnek, hogy összefogjanak. Nekik biztos ígéreteik vannak: a választófejedelmek „mindenre készek”, a „bajorok, saxok, brandenburgiak, a pápa és más keresztény hercegségek mind tekintélyes támogatással segítik legyőzni a közös ellenséget”. Hangsúlyozzák, hogy a török háború ügyét nemcsak a birodalmi tanács tette magáévá, hanem a francia király is. Ezért is lehetetlen, hogy „a nemes szívű francia király a török előnyére őfelségét akarná

károsítani, sőt, mint mondják, Mazarini bíbornok a keresztény hatalmakat felszólítván, azon fáradozik, hogy a török ellen őket közös háborúra egyesítse. A Habsburg uralkodó véleményét képviselő Porcia és a magyar álláspontot leghatározottabban megfogalmazó Zrínyi az erdélyi-török háborút homlokegyenest másként ítélik meg. Az udvar spanyol pártja elszigetelt, a kérdést helyi konfliktusnak tekinti, így is kezeli, és álláspontja a Porta részéről is megértésre talál. Ezzel szemben a magyar politika az egész térség biztonságát veszélyeztetve látja, ha Várad elesik. Hogy mennyire nem önös magyar érdeket nagyítottak fel, arra jellemző a Várad elestét taglaló nemzetközi röpirat-irodalom. Még inkább mindaz, ami ezután következett.

A nemzetközi törökellenes összefogás szervezése 1660 után tovább folyt a maga nehézkes, félig törvényes módszereivel. Apafi Mihály erdélyi fejedelem, egyetértve a magyar nádorral, kapcsolatot teremt a portai angol rezidenssel, Lionne francia külügyminiszterrel, Turenne marsallal, és beszervezi a román vajdaságokat, felveszi a kapcsolatot a lengyelekkel. A mozgékony török diplomácia viszont elébe vágott a szervezkedésnek, ugyanúgy, mint a múltban is. Köprülü Ahmed nagyvezír hadjáratot indított, 1663 őszén elfoglalta Érsekújvárat, és janicsárbetörésekkel holtra ijesztette Morvaország lakosságát. A magyar rendeknek pedig hódolást ajánlott, a Pozsonyba összehívandó országgyűlésen Apafit akarta királlyá választatni. Az erdélyi és a királyságbeli politika azonban – összefogva a Rajnai Ligával és a többi német fejedelemséggel – megghiúsította ezt a tervet, és a megvalósulás küszöbére vitte a török elleni nemzetközi szövetség ügyét.

„A birodalmi erőknek Zrínyi mellé kell állniok, őt kell támogatniok, mert az együttműködésből jó és hasznos eredmény születhet” – írta 1663 őszén János Fülöp mainzi érsek, a Rajnai Liga elnöke a török ellen Magyarországra küldött csapatai parancsnokának. A nemzetközi erőkkel a

török ellen indítandó támadó háború kérdéseit minden bizonnyal magyar előterjesztés, vagy magyar tájékoztatás alapján 1663 október végén tárgyalták Regensburgban. Ide hozza meg Zrínyi Péter személyesen a téli hadjárat sikerének hírét. Az eszéki híd felégetését Európa ünnepli, Zrínyi Miklós „Magyarország Marsa”, „Európa csillaga”! János Fülöp hivatalos levélben tudatja Wesselényi Ferenc nádorral, hogy a keresztény hatalmak összefogtak a török legyőzésére. A Habsburg-kormányzat sem állhatott ellen a török fegyveres kihívásának, még inkább nem a nemzetközi szervezkedés követelményének. A Rajnai Szövetség elnöke, mindvégig tartva a kapcsolatot a magyarokkal, úgy tervezi, hogy megnyeri a pápát, Svédországot, és a Szentszék segítségével Oroszországot is, mert a krími tatárokat csakis a cár kötheti le. A támogatás és az elismerés, amit Zrínyi 1664 tavaszán a francia királytól, a spanyol udvartól és a pápától kapott, semmi kétséget nem hagyhatott felőle, hogy a háborút *európai ügynek* tekintik. Európa lépéskészsége a magyar politika sikere is, a Rajnai Szövetség diplomáciája mellett. A súlyos nehézségek és belső ellentétek nem akadályozhatták meg, hogy 1664 nyarán császári, fejedelemségbeli, magyar, horvát és francia csapatok harcoljanak együtt. A szentgotthárdi győzelmet az európai közvélemény úgy ünnepli, mint az oszmánokat a Balkánra leszorító háború nyitányát. A lepantói győzelemnek annak idején azért nem lett folytatása, mert csak tengeri győzelem volt, az oszmán hatalom gyökerei – Braudel megállapítását idézve – mélyen a kontinensbe nyúlnak. A tizenötéves háború viszont csupán a szárazföldre szorítkozott. Most Velence a tengeren, a szövetségesek a szárazföldön nyitottak frontot.

Ismeretes, hogy a szentgotthárdi győzelem után tíz nappal, a szövetségesek tudta nélkül – úgy, hogy a Haditanács sem kapott tájékoztatást – Porcia herceg megkötötte a vasvári békét. A nyilvánvalóan a Habsburg-udvar érdekei miatt berekesztett vállalkozás nem múlt el nyomtalanul. Húsz év

múlva hasonló rendszerben zajlik majd le a század nagy eseménye. A főpróba a magyarországi és az európai érdekközösséget felismerő magyar politika legsajátabb eredménye volt, súlyos áldozatok árán.

A közép-európai konföderáció terve

A vasvári békét a magyar társadalom minden rétege felháborodással fogadta. A vármegyék törvénytelennek tekintették, és beadványokkal ostromolták a nádort, tiltakozták az országról az ország megkérdézése nélkül hozott „gyalázatos, veszedelmes” döntés ellen. Ez a magyar politikai közvélemény egybevágott a francia, a velencei és bizonyos német fejedelemségbeli véleményekkel is. Az újabban feltárt dokumentumok egyértelműen bizonyítják, hogy Zrínyi és köre reálisan számolt a megváltozott viszonyokkal, és a helyzetnek megfelelő, új, hosszú távú politika kialakításába kezdett. Ennek a politikának egyik részlete a szomszédos országokkal tervezett konföderáció.

A tervezet széleskörű nemzetközi és hazai előzményekre épült. Bármelyik országbeli író vagy politikus vázolta is fel az oszmánok elleni összefogás forгатókönyvét, az mindig számolt a közép-európai országok szoros együttműködésével, s az elképzelések legmerészebbike, Sully Európa-parlament terve is ugyanúgy bevette az ügyeikről közösen döntő országok közé Erdélyt, mint Lengyelországot, vagy a Habsburg Birodalom különböző országait. Mindebben Mátyás király politikájában és a Habsburg centralizációs törekvésekben kifejezésre jutott felismerések összegződtek: csak több ország ereje képes eredményesen szembeszállni az oszmán világbirodalommal.

Korábban Közép-Európa különböző országai már többször próbálkoztak rendi konföderációkkal: 1606-ban a magyar, az ausztriai, a cseh és a morva rendek kötöttek szövetséget, két

év múlva pedig Pozsonyban – a csehek kivételével – újra megegyeztek. Cseh kezdeményezésre viszont 1619-ben Alsó- és Felső-Ausztria, továbbá Morvaország és Szilézia készült konföderálni úgy, hogy Svájc mintájára kantonális szövetséget alkossanak.

Zrínyiék terve azonban minőségében más volt. A nemzetközi szövetség-tervezetek a törökök elleni háborúra készültek összefogni a különböző országokat. A rendi testületek a Habsburg-politika ellen fegyveres felkelésre szervezkedtek. Olyan időben, a 17. század elején, amikor a Habsburg Birodalmat is megrendítő válságok, az elhúzódó török háborúval együtt végsőkéig kimerítették a térség országait. A vasvári béke után viszont a magyar politikusok nem a török vagy a Habsburg Birodalom ellen, hanem az ország jövőjéért és térségük biztonságáért, jobb működőképességéért terveznek konföderációt.

Az Oktatás jó elmélkedésre Magyarországnak romlott állapotja segedelméről című programirat az új helyzetet a vasvári békében kifejezésre jutott Habsburg–török összefogásban, vagy talán helyesebben, megállapodásban, konvencióban jelöli meg: „ők ketten csaknem már egyek”. Fegyveres vállalkozásra a magyarok nem gondolhatnak, a királyi Magyarország szegény, népessége megfogyatkozott, terepviszonyai rosszak, területe keskeny és hosszú sáv, önmagában védhetetlen, hiányzik a korszerű haderő, fegyver és felszerelés. „A magyar nemzet dolgainak előbbrevitelé”-n gondolkozva, „más nemzetek példáját forgatván” szinte valamennyi európai országon végigtekint az író és mérlegeli viszonyát Magyarországgal. Így jut a gondolatra, hogy „jó volna a szomszéd országokkal való Liga, úgy mint Morvával s Cseh Országgal s ezekhez hasonlókkal”. Mivel szomszédok, legalkalmasabb lenne „velük egyetérteni és valami bizonyost concludálni, kik által a magyarok s ők is a magyar nemzet által remélhetnek maga romlott, s elnyomorodott állapotjukból felszabadulást és előmenetelt.” Valamennyi

„régí nemzet” egykor gazdag ország volt, most viszont a „despoticum Imperiumot és véghetetlen ínséget megunván, abból való szabadulásukat éjjel-nappal óhajtják”. A szomszéd országok két kézzel kapnának a konföderáción, mert régen várják már az ilyen „alkalmatosság”-ot, de sok nehézséggel és akadállyal kell szembenézniük.

A számvetés önkritikus. Kölcsönös előítéletek választják el őket egymástól, s emiatt nehéz „állandó szeretetet és egyenlő értelmet” remélni közöttük. „Mind ezen szomszéd országok magyaroktól, s mind magyarok azoktól sokféle és sokszori injúriákat szenvedtenek, el annyira, hogy noha most mind ezek a nemzetek egy monarcha alatt vannak, mindazonáltal gyakorta egymás szemére hányván az meglőtt alkalmatlanságokat”, s azok most is emlékezetben vannak. „Mihez képest az alattomban való idegenség, egymás ellen való gonosz szándékok titkon most is fenn vannak.”

Ez a konföderációs terv már a „szomszéd országok”-ról és nem a rendi testületekről beszél. A rendi intézmények közül az országgyűlést a kölcsönös megértés fórumának tekinti. Mennyiben lenne működőképes? Korábban az 1650-es években és az 1660-as évek elején előfordult, hogy a horvát országgyűléseken alternatív döntéseket hoztak a királysági országgyűléssel való együttműködés érdekében. Később pedig a Rákóczi-szabadságharc idején a magyar és az erdélyi konföderáció közös országgyűlést tartott Huszton. Messzebbre mutat, hogy terveik szerint kereskedelmi szerződés szolgálná a szomszéd országok kölcsönös érdekeit.

A korabeli magyar politikában a kereskedelem nem szűken értelmezett rendi kiváltság, hanem országos ügy, az állami szuverenitás feltétele. A Habsburg-hadsereg főtisztjei, az udvari arisztokraták és hitelezők monopóliumai ellen azért tiltakoznak, mert az értékeket kiviszik az országból, azok nem térülnek meg az ország hasznára, a „haza fiai” elvesztik jövedelmi forrásaikat. Dokumentumok tömege bizonyítja, hogy a nádorok, az országbírák, vagy a Magyar Kamara

elnökei az európai jelenlét legtermészetesebb velejárójának a *országos érdek szerint működő kereskedelmi szabadságot* tekintik. Vállalkozó főurak, köznemesek, városi polgárok és cívisek közös érdekei szólnak meg a szomszéd országokkal szabad kereskedelmet szorgalmazó követelésekben. Az 1650-es években a Magyar Kamara is pártolja a vármegyékben és az országos főméltóságok írásaiban megfogalmazott kívánságokat, hogy kössön a király az országlakosok kereskedelmét biztosító szerződéseket Lengyelországgal, Erdéllyel, Moldvával, Havasalfölddel. Általános véleményről írt 1660-ban a velencei követ: a magyarok félnek, hogy elvágják őket a világkereskedelemtől, s az katasztrofális lenne számukra. A konföderációs keretek között megkötendő kereskedelmi szerződés tehát már évek óta meglévő merkantil igényeket fogalmazott meg.

Végül a Zrínyi körében kikristályosodott konföderációs tervhez még egy különösen figyelemre méltó új elem kapcsolódik. A vasvári békét követő hónapokban a velencei és a francia politika is rendkívül aktívan érdeklődik a magyar politikusok terveiről. Francia részről a Habsburgok, Velence részéről a törökök ellen indítandó fegyveres vállalkozás tapogatózásai, óvatos ajánlatai figyelhetők meg. Az *Elmélkedés* a francia kapcsolatot annyiban tekinti távlatosnak, hogy a „traktában” segítené az országot, vagyis a béketárgyalásokban tudná biztosítani az ország érdekeit.

Zrínyi váratlan halála – más körülményekkel együtt – megzavarta, kapkodóvá tette a magyar politika nemzetközi tájékozódását. A konföderációs tervek azonban tovább élnek. Emiatt történt, hogy a magyar országbíró Nádasdy Ferenc, a horvát bán Zrínyi Péter, a dalmát Frangepán Ferenc fejével együtt Tattenbach Erasmus *stájer* főúré is a porba hullott. Később pedig a szomszéd országokkal megkötendő konföderáció, mint a karsztvidék búvópatakjai, újra és újra felbukkan majd a magyar politikában.

Egysíkú megállapítás lenne, ha ezeket a konföderációs terveket és próbálkozásokat egyszerűen az uralkodó és a rendek, az abszolutista állam és a kiváltságaihoz ragaszkodó nemesség ellentéteiből vezetnénk le. Az ország önállóságához ragaszkodók keresik a jobb megoldást a Habsburg Birodalom integrációs központosítása ellenében. Meg akarják őrizni államiságukat, országos intézményeiket a megsemmisítéssel fenyegető másik állam katonai abszolutizmusával szemben. Felismerték, hogy *a térség kis államai önmagukban nem állhatnak meg*. Szükségük van az egységbe szerveződés nagyobb kereteire. A konföderáció ennek egyik változata lenne: *az önrendelkezésre, az etnikai, történeti, nemzeti sajátosságok megőrzésére, kölcsönös tolerálására ajánl megoldást*. Nem több, de nem is kevesebb, mint válasz a vesztfáliai béke nyitott, de máris súlyos kérdésére. Elképzelhető – igényelt – *formáció, egyfajta lehetőség a különböző országok érdekeit kölcsönös megértés és együttműködés jegyében kezelő politikai berendezkedés megvalósításában*.

Erdély és az európai hatalmi egyensúly

„Erdélynek, Európa e szegletének incolumitása szorosan összefügg a többi Európa biztonságával.” Bethlen János fejedelmi kancellár 1663-ban nemzetközi tájékoztatásul szánt gondolatait a következő években sokféle változatban sokszor újrafogalmazták. Végso érvként a korszak végén majd így: „Erdély Európa védőbástyája”.

Volt-e valós fedezete az újkori Európában meghatározott hivatást betöltő Erdély-képletnek? Évszázados feledékenységek és brutalitások terheit viselő századunk végéről tekintve vissza: illúciónak tűnik. A kor nemzetközi összefüggéseit és vezéreszméit vizsgálva: természetes

lecsapódása a fejedelmi politikának. Diplomáciai tapasztalatok és elméleti meggondolások kristályosították ki.

Apafi Mihály fejedelemnek azt a leckét adta fel a történelem, hogy építse újjá, amit a vasvári török–Habsburg konvenció akarva-akaratlanul is lerontott. A nemzetközi békeszerződéssel elismert államról feje fölött két nagyhatalom döntött, területét megcsonkították, határerődeitől megfosztották. Nyilvánvaló lett, hogy a vesztfáliai békerendezés Közép-Európa keleti térségein gyenge és bizonytalan.

„Külső országok példája szerint” – ez Apafi politikájának sokszor hangoztatott vezérgondolata. Nehéz körülmények között nagyralátóbb elvet aligha tűzhettek volna ki. Erdély népességét, gazdaságát, értékeit az 1657–1664. évi háborúk megtizedelték. Negyedszázad alatt viszont Apafi és kormányzóköre gazdasági konszolidációt teremt, az erdélyi kultúra virágzik, és nemzetközi szintű értékeket hoz létre. Ugyanakkor a fejedelemséget új nemzetközi szerződések kapcsolják be Európa diplomáciai vérkeringésébe. Jellemző például a nyitott politikára, hogy a görög kereskedőtársaságok, az angol Levante Compagny exponensei és a holland oroszlanos tallér erdélyi forgalma egyaránt hozzájárult az államgazdasághoz. Nagy vonzerő jellemzi az országot – és mindenkit befogad. Üldözött lengyel unitáriusok, nyomorgó moldvai és havasalföldi román jobbágyok, morvaországi anabaptisták, református és evangélikus lelkészek a királyságból a politikai üldözöttekkel együtt kapnak menedéket és találnak megélhetést Erdélyben. Törvény biztosította a különböző vallások szabad gyakorlatát, magyarok, szászok és fejedelmi támogatással a románok anyanyelvi iskolázását, a külföldi tanulmányutak szabadságát. Az erdélyi tolerancia különleges fejlődési lehetőséget hordoz magában: egyházak keretei között az anyanyelvi műveltség és az etnikai kulturális hagyományok kibontakozását, a nemzetek együttélését úgy, hogy megőrzik sajátosságaikat.

Nemzetközi kapcsolatait már a szakágazatokra tagozódó fejedelmi tanács segítségével a hosszú távú politika jegyében, s azzal a céllal alakította ki Apafi, hogy megőrizze és tovább vigye Erdély államiságát az európai hatalmi átrendeződés korszakában. Visszaállította a II. Rákóczi György hadjárata miatt megrendült jó viszonyát Lengyelországgal, állandó összeköttetést épített ki Béccsel, a királyság főméltóságaival és a német fejedelemségekkel. Egyetemi ösztöndíjak, egyházi kapcsolatok, szellemi érintkezések elevenítették fel a régi összeköttetéseket Svédországgal, Angliával és Hollandiával, vagy építettek ki újabb utakat. *Óvatosság és mozgékonyság* jellemezte ezt a politikát. Többször leszögezték, nem a fegyver erejével, hanem „okossággal” lehet Erdély érdekeit megvédelmezni. A törökkel nem húztak ujjat, de következetes nyugati orientációt valósítottak meg, s közben jó viszonyt tartottak a román vajdákkal is.

1675–1678-ban megkötik az erdélyi–francia–lengyel szerződést. Anyagi segítség fejében a francia politika átnyúlva a Habsburgok birodalmán, Közép-Európa keleti térségein, Lengyelországban is kiépítve bázisát, csak diverzióra számít. Jellemző az erdélyi politikára, hogy a fegyveres harc kockázatát a határán éveken át eltartott és fizetett „bujdosók” seregére bízta, a vállalkozást pedig nem jelentős számú francia és lengyel segédcsoport közreműködésével a fiatal Thököly Imre nemzetközi visszhangot keltő bravúrral hajtja végre. A francia–Habsburg háború keretei között a királyság testi-lelki szabadságáért indított támadás jelentős diplomáciai sikert hozott, Erdélyt befoglalják a nijmegeni békébe. XIV. Lajos és Lipót császár egyetértése a garanciát vállaló országok állásfoglalásával együtt mintegy kifejezi, hogy Európa nyugalmanak egyik feltétele az erdélyi állam léte és biztonsága. A hatalmi fölényért folyó küzdelem a két nagyhatalom között Európa középső térségének keleti végeire is kiterjedt. Jellemző a nyilvánvaló együttmozgásra, hogy 1681-ben a soproni országgyűlésen újra rendezik a magyar

királyság és a Habsburg-dinasztia viszonyát, visszaállítják a Wesselényi-szervezkedés ürügyén eltörölt alkotmányt, a magyar végvári katonaság szervezetét, biztosítják a protestáns vallásgyakorlást, s mindezt a nemzetközi politika élénk figyelemmel kíséri. Röpiratok és hírlevelek jóvoltából a magyar kérdés beépül az európai közvéleménybe.

Thököly erős francia orientációja ellenére a Habsburg-udvar beleegyezésével kapja szállásterületül Felső-Magyarországot, és veszi feleségül I. Rákóczi Ferenc özvegyét, Zrínyi Ilonát. Gondoljuk meg, hogy a Habsburg-kormányzat spanyol pártja, többek között a Haditanács elnöke, Badeni Hermann, Theodor Strattmann udvari kancellár, Abele, az Udvari Kamara elnöke és Sinelli bécsi püspök Thököly úgynevezett tiszai hercegségének tervével is foglalkoztak. A történelmi pillanat nemzetközi viszonylatban egyfajta stabilizáció lehetőségét hordta magában.

Változatok az országegyesítésre

Egy nemrégiben a velencei levéltárból előkerült röpiratában Zrínyi Miklós 1664 tavaszán azt írta, hogy ha akkor nem szorítják vissza az oszmán hatalmat Európából, rövid idő múltán Bécs alatt jelennek majd meg a török fegyverek. Realitását ennek az akkor képtelennek tűnő prognózisnak 1683 véresen beigazolta. Kara Musztafa bécsi ostroma és következményei, a Szent Liga megalakulásával és páratlan hadisikereivel együtt merőben új helyzetet teremtett a térségben. Már ekkor megfigyelhető a később mintegy évszázados fejleményekkel igazolt tény, hogy Közép-Európa keleti térségein viharos gyorsasággal változnak a hatalmi viszonyok.

Az erdélyi politika szélesen kiépített nemzetközi kapcsolatrendszere elég jól működött az új viszonyok között is. Elérte, hogy a német fejedelemségekéhez hasonló

státusban a Szent Liga tagja lett Erdély. Török várak és vazallus államok közé ékelődött helyzete miatt azonban az 1686 nyarán megkötött szerződés egyelőre titkos volt. Vállalt kötelezettségeit a fejedelemség teljesítette, amennyiben pénzzel, élelemmel és téli szállással segítette a nemzetközi Liga harcoló csapatait. Majd újabb konvenciók, s az erdélyi politika új, erős angol és holland orientációja elegendő biztosítékul tűnt, hogy a fejedelemségnek sikerüljön megőriznie az 1686. évi szerződésben is szavatolt szuverenitását. Olyan formában, ahogyan azt Bocskai, Pázmány, Bethlen Gábor, Zrínyi és mások többször megfogalmazták: *a fejedelemség egységét a Királysággal, miként Horvátországét is, a Szent Korona testesíti meg, de különben az ország megőrzi állami önrendelkezését, és konföderáció biztosítja a gyakorlati együttműködést.*

Mégsem így történt. A Szent Liga a keresztény Európa minden anyagi és erkölcsi erejét összefogva vívta ki első, döntő győzelmeit. Buda ostromára a keresztény Európa minden nemzete elküldte fiait. 1686. szeptember 2-át, a magyar királyok székvárosának visszavételét Európa soha nem látott egységben, euforikusan ünnepelte heteken át. A diadalittas Európa azonban a megváltozó hatalmi viszonyok józan reggelére virradt. Történelmi jog és fegyverjog elvein vitázva az elfoglalt és elfoglalandó területek hovatartozása felett a nagyléptékű háború irdatlan anyagi nehézségei megbontották a szövetségesek belső egységét, és a nemzetközi erőviszonyok szembevető átrendezését indították el.

Mindez alaposan megváltoztatta a királyságbeli és erdélyi magyar politika esélyeit. Apafinak ugyan sikerült az elmúlt évtizedekben újrafogalmaznia Erdély önálló államiségát, bizonyítania gazdasági életképességét, megteremteni a diplomácia, a nemzetközi érdekeltség és a kultúra szféráiban európai jelenlétét. Közvetlen szomszédaival azonban Apafi nem tudta kiépíteni a közös érdekek érvényesítésének a

háború súlyos viszonyai között teherbíró kapcsolatait. Ez még az összehasonlíthatatlanul előnyösebb helyzetből politizáló Sobieski János királynak sem sikerült. Thököly önállósuló politikája és végletes francia, majd kényszerű török orientációja sem kedvezett a nemzetközi elszigetelődés ellen küzdő fejedelmi szándékoknak.

„Mi lennénk azok, akik segítenénk a töröktől visszafoglalni a hazát” – fogalmazta meg Thököly abban a *Memoriáléban*, amelyben a bécsi udvar egyetértését kérte, hogy a Lipót császár gyámságára bízott Rákóczi-árvák anyját feleségül vehesse. Ugyanakkor a porta támogatását is kihasználta, hogy az ellenőrzése alá került területet Felső-Magyarországi Fejedelemségnek nyilváníthassa. Bécs felmentése után pedig mindent elkövetett, hogy mintegy húszezer főnyi haderejével a Szent Liga tagjaként a keresztény sereg kötelékében harcolhasson. Állandó kapcsolatot tartott Sobieski János lengyel királlyal, követei felkeresték Lotaringiai Károly herceget, a Magyarországon harcoló szövetséges csapatok főparancsnokát, és segítségért fordult a pápához is. Több mint egy évtizedig Európa egyik legismertebb személyisége volt. Üstökösként ábrázolták, Orániai Vilmost hasonlították vele össze, és egy ismeretlen angol mester 1683-ban közzétett könyvillusztrációjában a visszafoglaló háború jelentős személyiségei között Cromwell arcvonásaival ruházta fel. Lotaringiai Károly pedig állítólag kijelentette: „bár szemben állt a császár, kedves uram érdekeivel, bevallom, hogy ő századunk legnagyobb embere”. Az viszont bizonyos, hogy pártolta Thököly átállási szándékát, mert mint mondta, hadserege kiváló és nélkülözhetetlen. A Habsburg-kormányzat azonban nem ismerte el szuverén személynek Thökölyt, aki hiába ragaszkodott az intézményes megállapodáshoz, erre az adott nemzetközi jogi viszonyok sem biztosítottak lehetőséget. A váradi pasa mégis azért fogatta le, és küldte vásra verve Temesvárra, hogy az esetleges megegyezésnek elébe vágjon, s

bár tévedését a Porta hamar belátta, a hibás lépés messzeható következményekkel járt Thököly nemzetközi megítélésében és erdélyi politikájában is.

Miután felső-magyarországi fejedelemsége összeomlott, a császáriak ostroma alá vett Munkács vára szolgált diplomáciai hídfőállásul, hogy Európát tájékoztassa, és Lengyelországgal, főleg pedig Franciaországgal tarthassa kapcsolatait.

Eközben a nádor, Esterházy Pál vezetésével a magyar főméltóságok kompromisszumot kötve az udvarral, annak fejében, hogy a magyar államiság érdekeit érvényesítve maguk rendezik be a visszafoglalt országot, elfogadták a Habsburg-dinasztia örökös jogát a magyar trónra. Az ország alkotmányát megváltoztató 1687. évi országgyűlés a nemzetközi közvéleményben heves visszhangot keltett, és az akkor már küszöbön álló Bourbon–Habsburg fegyveres összecsapást vezette be az éleshangú pamfletháború.

A rendkívül sokrétű császári propaganda Thökölyt török bérencnek, a francia királyt az oszmánok tikos felbujtójának és univerzális monarchiára törő zsarnoknak nevezte. Magyarországon viszont, mivel az alkotmány megváltoztatását előkészítő megállapodás feltételeit a Habsburg-kormányzatban fölénybe került háborús párt nem tartotta be, a magyar államiság felszámolásának, az ország bekebelezésének nyilvánvaló veszélye miatt heves társadalmi és politikai mozgalom bontakozott ki. A politikai elit számolt az új feltételekkel, és először a megegyezéses érdekérvényesítés útját kereste. Csakhogy amíg az országgyűlés előtt a magyar főméltóságok elérhették, hogy a császár beszüntette az eperjesi törvényszék nyilvánvalóan törvénytelen működését, és nyilvánosan elégettette Flaemitzer hadbíró előítéletekkel áthatott, durva röpiratát, később már semminemű kormányzati fórum nem állt rendelkezésükre. Ugyanakkor az elhúzódó háború, a hadszíntérre és hátországgá vált ország példátlan terhei, az ellátatlan hadseregek brutalitása, a katonai erővel végrehajtott

vagyonkiszajátítások, a realitásokkal nem számoló adóprés, az erőszakos ellenreformáció s a magyar haderő felszámolása a kereskedelem kincstári kiszajátításával együtt a magyarországi társadalom minden rétegéből heves ellenállást váltott ki. Mindez jó ürügyül szolgált, hogy a nemzetközi röpiratháborúban a császári propaganda Magyarországra a „kereszténység ellensége” bélyegét üsse, Lipót személyiségét pedig a „kereszténység megvédője” képzetel ruházza fel. Európa piacterein a közvéleményformálás legmodernebb eszköze, a képűjság a császárt a középkori magyar állam jelképeivel és az antikvitás hősi szimbolikájával együtt barokk pompában, a kereszténység képzetét hordozó ősi jegyekkel jelenítette meg. A magyarokat viszont a török pasák előtt hasalva, vagy a pogányok szolgálóinak ábrázolták. A magyar hatalmi elitet mélyen sértette ez a nyilvánvalóan igazságtalan nemzetközi megítélés, de nagyon kevés eszközzel rendelkezett, hogy hathatósan küzdhessen ellene.

Az angol, a holland és a német protestánsok, akikkel az erdélyi értelmiség állandó összeköttetést tartott, felkarolták ugyan hitsorsosaik ügyét, de politikai szinten csak a francia propaganda tudta megszólaltatni a magyar politika álláspontját. Jó néhány, karteziánus szellemmel áthatott szerző az önrendelkezés, vallásszabadság, a népek jogai, a természetjog és más eszmék jegyében hangsúlyozza a magyar politikusok felfogását az országegyesítés és az állami szuverenitás összetartozó viszonyáról. Az is kétségtelen, hogy a hivatalos propaganda már az európai hatalmi fölényért harcba készülő XIV. Lajos dinasztikus érdekeinek szolgálatában is előszeretettel dramatizálja a királyságbeli és erdélyi állapotokat. Vitathatatlan azonban, hogy a nemzetközi politika a vesztfáliai békében fölvázolt európai államrendszer keretei között mozog, s Magyarországot egységben látja Közép- és Nyugat-Európa más országaival. Jellemző például, ahogy az európai koordinátára vetítve elemzik a magyarországi változásokat: „Magyarország szolgasága csak

egy fokkal különbözött Németországtól. A császár, akinek tanácsa az Ausztriai Ház régi hagyományait követve arra törekszik, hogy a németeket despotikus hatalmának vesse alá, amint meghallotta a budai győzelem hírért, fogadta titkos és hosszú audienciákon Spanyolország követét, amelyekre nem hívta meg a Birodalom minisztereit, és három dolgot határozott el: Magyarország abszolút alávetettségét, a privilégiumok teljes eltörlését és József herceg örökös királlyá való kinevezését ebben a királyságban, amelyet fegyverrel hódított vissza. A másik, hogy fiát római királynak választja. És a harmadik, hogy szakít Franciaországgal és felfegyverzi ellene egész Európát, hogy az Ausztriai Ház szokásos pénzével fizesse ki Nagy Lajos nemeslelkűségét, aki megengedte, hogy a császár a török zsákmányból erősödjék meg”. A nemzetközi tollharc bizonyíthatóan hatott a magyar politikára, erősítette a meggyőződést, hogy az ország szerves része az európai államrendszernek. Látványos példával Munkács ostroma szolgált.

Európát mindhárom éven át izgalomban tartotta Munkács. Bár a hallatlan nagy nemzetközi visszhanghoz a védők leleményes tájékoztatásai is hozzájárultak, mégis kétségtelen, hogy Európa saját történetének látta. Pro vagy kontra szóló érveihez hálásabb témát képzelni sem lehetett, s az ostrom egybeesik Buda visszavívásával és a török háború döntő eseményeivel. Jellemző, hogy 1686 őszén, Madridban, a királyi palota Buen Retiro színpadán az uralkodópár és Lipót császár jelenlétében előadott színdarab, Bances Candamo, II. Károly király udvari költőjének műve Buda megvívásáról, egyik jelenete Munkács ostromának sűrített eseményét ábrázolja, hatásosan és rokonszenvvel, annak ellenére, hogy a védőket a törökök szövetségesének tünteti fel. Tény, hogy szerte Európában alkalmi versekben harsogták „Ragozziné” nevét a piactereken, s Krakkótól Párizsig könnyeztek és megbotránkoztak az uralkodói udvarok. A szalonokban végigszörnyülködték az ostromot, hogy „Nő, meg gyerekek

ellen! Éjszakai bombázásokkal! És a palotaház aranyos mennyezete is beszakadt...!” A *Nouvelles Extraordinaires de Divers Endroits* még 1687 végén is azt írta: „hősnő, aki egész Európa csodálatát kivívta”. A francia király ékszerrel hódolt „Európa legbátrabb asszonyának”, de érdemi segítséget nem, s még diplomáciait is keveset adott. Mégis ez a *páratlan európai visszhang* volt nagyrészt az oka, hogy Zrínyi Ilona császári garanciával megerősített feltételekkel adhatta át a várat. Munkács bástyáit viszont azonnal átkeresztelték a bevonuló ostromlók a maguk rövid dicsőségére, *hosszú életű gyakorlatát kezdvén el ezzel a térségre jellemző névváltoztatások gyakoriságának*.

A visszafoglaló háború idején a magyar politika különböző irányzatainak és a magyarországi eseményeknek a szerves beépülése az európai nagypolitika kötélhúzását kísérő röpirat-irodalomba jól jelzi, hogy a vesztfáliai békében fölvezolt államrendszer működése érdekében eddig is csak felében-harmadában megtartható konszenzusok lejártak. *Új érdekviszonyok törtek felszínre, új értékkategóriák érvényesültek*. Egy angol vitairat például 1689-ben így kel a török szövetségbe kényszerült Thököly védelmére: „Aki azt hiszi, hogy a hitetlenekkel szövetkezni a keresztények ellen bármilyen esetben is törvénytelen, az nagy hibát követ el... Vajon milyen alapon kötöttek szövetséget az angolok nyugat-indiai első kereskedelmi útjaik során több alkalommal is a mohamedánokkal és a pogányokkal a portugálok ellen”.

A királyságbeli és erdélyi politika már kialakítja irányzatait, de mind egyértelműen a *keresztény Európában* látják az ország jövőjét. 1690-ben, amikor az oszmánok visszafoglalják Belgrádot, és a Habsburg-csapatoknak véglegesen fel kell adniok a balkáni hadjárat terveit, Thököly betör Erdélybe, győz a zernyesti csatában, a keresztényszigeti országgyűlés pedig fejedelemmé választja, de nem tudja megszilárdítani helyzetét. A társadalom döntő többsége elutasítja a török szövetséget. Bethlen Miklós kancellár eléri,

hogy Lipót császár újabb megállapodással erősíti meg Erdélynek a fejedelemsválasztás szabadságában, gazdasági, kormányzati önrendelkezésében s vallási toleranciájában összegződött államiságát.

1690-ben a török háború lezárását előkészítő bécsi tárgyalásokon az angol megbízott, Sir William Hussey álláspontját, hogy Erdélyt foglalják be a háborút lezáró nemzetközi békébe, Lipót császár is elfogadja. A spanyol örökösödési háború előrejelzéseire azonban a Habsburg-udvar erdélyi politikája is megváltozik: Várad visszafoglalása után kiskorú fejedelmét, II. Apafi Mihályt Bécsbe internálják, a kormányzó hivatalt, a Guberniumot a fejedelemséget megszálló császári hadsereg generálisának irányítása alá rendelik. Az erdélyi protestánsok William Paget konstantinápolyi angol követ közvetítésével küldik el segélykérő folyamodványukat Orániai Vilmosnak. Az erdélyi politika angol orientációját még az öreg Apafi Mihály kezdte, majd Bethlen Miklós fejlesztette tovább a kényszerhelyzet adta lehetőségek között. Annyi eredménnyel járt, hogy a török–Habsburg béke előkészítésén munkálkodó angol mediátorok, George Stepney és William Paget következetesen kitartottak Erdély státusának a békeszerződésbe foglalandó elismerése mellett. Viszont mégis az új háborúra, nyugati hadszíntérre készülő Habsburg-kormányzat érdeke érvényesült: „Maradjon Erdély tartománya úgy, mint jelenleg van, a császár birtokában”. Ez azt jelentette, hogy az országegység sem jött létre, nemcsak az államiságát veszített Erdélyt kormányozták különválasztva a Királyságtól a központi udvari hivatalok, hanem Horvátországot és az úgynevezett Határőrvidéket is a magyar hatóságokat kikapcsolva irányították.

Az országos közvélemény szintjén a karlócai megállapodást alig vették tudomásul, mert a béke és nyugalom, amelyre másfél évszázad óta generációk vártak, nem következett be. A különböző politikai

irányzatok pedig azért tekintették elfogadhatatlannak, mert – mint majd a nemzetközi fórumokon is kifejtik – az „sine nobis, de nobis”, vagyis az országról az ország nélkül köttetett.

Az emberi jogok eszméje

A fény századának hajnalán, a 18. század elején az európai közösség érték kategóriáit *a lelkiismereti szabadság, a természetjog, a népek szabadságjoga, a békét éltető hatalmi egyensúly* fogalmaiban határozzák meg. A *just Ballance of Power is the Life of Peace* lapjain összegezte Daniel Defoe az európai hatalmi viszonyok alakításában hathatósan részt venni kívánó angol politika vezéreszméjét 1700-ban.

II. Rákóczi Ferenc új magyar állama a hagyományokat tovább víve, de már a korabeli követelmények szerint belső reformokkal, közhatalmi diplomáciával, a protokoll, a reprezentáció, a publicisztikai követelmények minden lehetőségét kihasználva igyekszik meggyőzni „a keresztény világ népeit”, hogy a királyi Magyarország és Erdély önálló államiságának léte összeurópai érdek. Rákóczi a szervezkedők élén azzal a feltétellel kapcsolódott be Franciaország oldalán a spanyol örökösödési háborúba, hogy a magyar királyság és az erdélyi fejedelemség szuverenitása bekerül az európai háborúkat lezáró nemzetközi békébe. Diplomáciáját emellett az a cél vezette, hogy a szomszéd országokkal hozzon létre szövetségi rendszert. Részleges eredményei azt mutatják, hogy – ezt az idősödő Szekfü is jelezte – felismerte a nemzetközi politika új, csak jó néhány évtized múltán nyilvánvaló fejleményeit. Az újabb kutatások egyértelműen bizonyítják, hogy *a magyar szabadságharc, mivel nyolc éven át mindvégig mintegy 20 ezer főnyi haderőt vont el a nyugati hadszínterekről, alakítóan szolt bele a spanyol örökösödési háború kimenetelébe.*

A Habsburg-kormányzat a háborúra felvett angol és holland kölcsönök fedezetéül a királyságbeli és erdélyi bányák jövedelmeit is lekötötte. Az angol közvélemény rokonszenvét a szövetségesek ellen harcoló magyarok iránt mindenekelőtt a protestánsok sorsa keltette fel. Amikor Tige császári ezredes felégette a nagyenyedi kollégiumot, zágoni Szentkereszti András, az erdélyi kancellária titkára Anna királynőnek küldött levelét George Stepney bécsi angol követ tolmácsolja: „Őfelsége járjon közben és kérje meg a császárt, hogy a protestánsokat egyházi javaikba, amelyeket korábban is birtokoltak, visszahelyezzék, örömeire szolgálja, ha Őcsászári felsége kijelentené, a kegyetlenségeket, amelyeket az enyedi kollégiummal elkövettek, szándékai ellenére tették.” Az angol követ véleménye szerint a canterburyi érsek és az angol miniszter, Robert Harley segítségével tíz-tizenkét erdélyi diák tanulhatna az angol egyetemeken.

Végző soron Marlborough herceg bécsi politikájának köszönhető, hogy Rákóczi és kormányzóköre elérhette: angol és holland mediációval, tehát a nemzetközi követelmények szerint kezdődhettek a megegyezési tárgyalások. Anglia és Hollandia a ryswiki konvenció szellemében közös célú mediációt tartanak fenn, s így a korabeli Európa leghatékonyabb közvetítő tényezőjének számítanak.

Már 1706-ban a nagyszombati béketárgyalásokon a két mediator, George Stepney és Jacob Hamel-Bruyninx elismerte és pártolta a magyar és az erdélyi konföderáció jogát a nemzetközi garanciákkal létrehozandó megegyezésre, állami önrendelkezésük biztosítása érdekében. A mediációt Anna angol királynő, a királyi tanács és a Parlament egyetértésével sürgették. Hogy meghiúsult, arról az angolok úgy vélekedtek: „Európa közös ügye látja kárát”.

Rákóczi államának kétségtelen diplomáciai sikere, hogy a rendkívül súlyos nehézségek ellenére is elérte: az általános európai békét előkészítő hágai és gertruydenbergi békekonferenciák után Anglia, Hollandia késznek mutatkozott

a Habsburg–magyar tárgyalások közvetítésére, s a megállapodást a két tengeri hatalom mellett Poroszország és Oroszország garantálná. Amikor Rákóczi 1710 augusztusában megtette az előkészületeket a béketárgyalások megkezdésére, kérésére Anna angol királynő elküldte különmegbízottját, hogy a mediatorok mellett működjék közre Bécsben.

I. József császár mellett az új kabinetben döntő befolyáshoz jutott Savoyai Jenő herceg azonban számításba véve, hogy a spanyol trónról az Ausztriai Háznak le kell végül is mondania, dinasztikus érdekből a magyar ügyet az uralkodó és alattvalók konfliktusának kezelendő birodalmi belügynek kívánta tartani. Szándéka találkozott a háború alatt mindvégig a császár hűségén maradt magyar rendi főmértóságokéval, akik biztonságot ígérő nagyhatalmat láttak a spanyol Németalfölddel, a két Szicíliával és a Közép- és Felső-Itália tekintélyes részével gyarapodott Habsburg Birodalomban. Rákóczi diplomáciai szándékával szemben ily módon, nem kis engedmények árán ugyan, de Savoyai koncepciója győzött. *A szatmári béke, a magyar főrendek és a Habsburg-dinasztia kompromisszuma* a térség berendezkedésének egyik alternatíváját valósította meg.

Rákóczi néhány hívével – elutasítva a császári kegyelmet – Lengyelországban, majd a francia udvarban már mint országot vesztett fejedelem hiába próbálkozott, hogy az utrechti vagy a rastatti békébe befoglaltathassa a magyar királyság és az erdélyi fejedelemség ügyét. Írásaiban azonban az európai hatalmi egyensúly összefüggéseiben is hangsúlyozza, hogy *az önálló erdélyi állam felszámolása súlyos következményekkel jár nemcsak a fejedelemségre, de Európa jövőjére nézve is*. Az ellenőrző és ellensúlyozásra képes kisebb országokat nélkülöző nagyhatalom egész Európát felfegyverezheti.

A Déduction des droits de la Principauté de Transylvanie a Rákóczi szabadságharc utolsó olyan irata, amely a béketárgyalásokra készült, megállapítja: attól nem kell félni, hogy a jogaiba visszahelyezett Erdély meggyengítené az

Ausztiai Ház, s „ezzel az európai egyensúly biztosításához szükséges európai erőviszonyok felborulnak. Éppen ellenkezőleg, Magyarország, amely ily módon biztosítva lenne lelkiismereti és politikai szabadságjogainak tiszteletben tartásáról és arról, hogy törvényei szerint kormányozzák, sokkal többel járulna hozzá a császár szükségleteinek támogatásához, és minden gazdagságát erre fordítaná, míg eddig Magyarország gazdagságából csak a mohó udvaroncok kapzsiséga töltődött.” Európa szabadságának biztosítása is Erdély önállóságának visszaállítását kívánja, s Grotius jegyében fordul Európához: „Az emberi jogok előírják, hogy végső esetben az elnyomott alattvalóknak segítséget adjanak.”

(1990)

A MEGKÉSETTSÉG ANATÓMIÁJA

„Magyarország pillanatai drágák.”

Széchenyi István

Közel másfél évszázaddal Széchenyi előtt Zrínyi ugyanúgy fogalmazott: „Ha mélyebben vizsgáljuk ezt az időt, akit mindnyáján drágának ismerünk...”

Lételemünk az idő. Benne él, vele dolgozik a történetíró és mindenki, aki múltról és jövőről gondolkodik. Ha nem ismerjük az emberek fogalmait az időről, ahogy felfogták a világot, az életet, a halált, csak papírfigurákkal játszunk.

1990. augusztus 27-én a 17. történészkongresszust a vendégül látó madridi egyetem amfiteátrumában tartották meg „Az idő fogalma az európai és az ázsiai történetírásban” címmel századunk talán legizgatóbb új tudományágának seregszemléjét. Ez az új idő-tudomány az elmúlt évtizedekben bontakozott ki, és valamennyi humán tudomány bábáskodott körülötte. Művelői nem a klasszikus kronológia nagy múltú tudományát folytatják, nem a fizikai idő érdekli őket, és nem a filozófiai vitákat viszik tovább. Igaz, ezeket sem mellőzhetik, hiszen a letűnt évszázadok idő-tudatait vizsgálják. Azt rekonstruálják, ahogy az idő történt. Ahogy átélték azt az emberek. Milyen volt a különböző korszakok idő-lelkiismerete. Hogyan működtek a társadalmi rendszerek idő-képei.

Hogy jöttek létre a személyiségek, a közösségek idő-élményei, a kor művészi idő-látomásai.

A 17. század közepén Giovanni Lorenzo Bernini Krisztina svéd királynő számára készített rajzán az Idő elhúzza a függőnyt a tükör elől, s a tükör, a kor felfogásában maga is a mulandóság szimbóluma, mutatja a gyors változásokat.

A madridi kongresszus idő-tanácskozásán valami hasonlónak vagyunk a tanúi. Az előző kongresszuson, Stuttgartban, öt évvel ezelőtt, amikor ez a program kialakult, még senki nem is sejtette a szédítő változásokat. Most izgalmas előadásokat hallunk a világ különböző kultúrköreinek időképzeteiről, japán, kínai, moszlim, az indiai, koreai időtudatokról, s nem tudjuk, milyen időtudatban éltek Közép-Európa keleti térségén az emberek. Hosszú távra visszatekintve lengyel és orosz történészek – Gieysztor, Topolski, Barge – az időtudat egyetemességét hangsúlyozzák, a román Zub szerint Délkelet-Európában a 17. században megjelenik egy új idő-fogalom: a „nemzeti idő”.

Világörökség

Az idő minden ember személyes tulajdona. A szamostölgyesi Szabó Istvánné Pörnyeszi Mária fohászat Olasz Ferenc jegyezte le nemrégiben:

„...adjad, hogy rövid életem mindennapja nékem nevezetes és drága legyen, adj kedvet, bátorságot és erőt, hogy mindennap valami hasznosat és jót cselekedjek, hogy ne vesszen örökségemből egy nap sem.”

Mintha csak Marcus Aureliust hallanám Huszti József fordításában: „Minden órában szigorúan tedd fel, hogy mindenkor ügyeidben római és férfi módjára pontosságra törekvő, mesterkéletlen méltósággal jársz el, s hogy minden más elfogultságtól megszabadítod magad...”

Mérhetetlen a távolság a római császár és az erdélyi parasztasszony között. Nem is lehet a két személyiséget összevetni. A lelkület mégis közös. Kiszabott idejüket szuverén méltósággal kezelik mindketten.

Idő-tudat és öntudat mindig, mindenütt együtt született. Mindenki ráébredt egyszer, hogy ideje véges, az élet visszahozhatatlanul elporzik. A föld minden lakója testi-lelki

mivoltának változásaiban élte és éli saját idejét. Ritmusát ősidők óta a nappalok és az éjszakák egymásutánja, az évszakok forgása szabja meg. Ha jobban belegondolunk, az egyéni időkép sem egyszerű. A kultúra a biológiai idő, a természeti idő bonyolult rendszere. Egymásba épült, felhalmozott tapasztalat. Áthatja a vallási idő, a közösségek idő-tudata. A szociális idő-képzetek sem ismernek országhatárokat. Időérzékünket nem hozzuk magunkkal. Kapjuk. Kultúrákkal, hagyományokkal, világképekkel együtt. Minden korszak, minden civilizáció sajátos idő-tudatban él. Sok mindent átvesz a múltból, van, amit megőriz, mást elhagy, s talán észre sem veszi, hogy merőben másként kezeli az időt, mint elődei. Az idő-képek jelzik a társadalmak, személyiségek, országok civilizációs szintjét, értékrendjét, teherbíró, önfenntartó, megújuló képességét. „Kibeszélik” titkaikat, félelmeiket és reményeiket, viszonyukat az élethez és a halálhoz. Idő-képzet: a kor láttelepe önmagáról. Sűrített világértelmezés.

Az emberek idő-tudata diagnosztikus értékű.

Minden társadalom szembesül az idő nyugtalanító kérdéseivel. Főleg válságok és korszakváltások idején.

A kereszténység hajnaláról Szent Ágoston töprengéseit a legkülönbözőbb felfogású írók egyaránt idézik. Ki tudja, hogy a világ hány nyelven és hányszor.

„Mi az idő?

Megmagyarázza ezt valaki könnyen és röviden? Megérti valaki gondolatai mélyén legalább annyira, hogy szóban kifejezze? Pedig csevegéseink során semmit sem emlegetünk olyan megszokott ismerős gyanánt, mint éppen az időt. Értjük, ha kimondjuk a szót. Értjük akkor is, ha mások ajkán halljuk emlegetni.

Tehát mi az idő?

Ha senki nem kérdezi tőlem, akkor tudom. Ha azonban kérdezőnek kell megmagyaráznom, akkor nem tudom. Mégis nagy merészen állítom, ha semmi el nem múlt, nem

beszélhetnénk múlt időről, ha semmi nem következne, nyomát sem lennének jövő időnek...”

Így vagyunk vele, ha a tér és idő koordinátáján mai időfogalmaink eredetét keressük. Szekfü Gyula a két világháború között Magyarország és Lengyelország 17. századi államát minősítette így: „elkésett rendiség”. Sokat halljuk, ismételjük, szinte zsigereinkben hordjuk. Vajon milyen volt a nyugati világhoz képest ma megkésett országok lakóinak idő-képzete? Érzékelték? És mióta? Megadóan túrték, vagy tettek ellene?

Az Idő Atya

Az idő kölcsönhatásban a térrel, a környezettel mindig és mindenütt hatalmas erővel foglalkoztatta az embereket. Érzelmek itatták át, és meghatározó értékeket hordozott. Az égbolt, az emberiség első órája és naptára mindenütt közös. Közös az indulás kettős mozdulata: a tapasztalás és a megfigyelés. Közösek a csillagászat tudományához vezető fejlődés útjai. Minden nép a megmaradás elemi követelményeként ismerte fel, hogy mérjék az időt. Ki rangsorolná a kísérletező évezredek? Népek és civilizációk találékonyságát, ahogy kifundálták időmérő eszközeiket? Indítsunk versenyt a víziórák, homokórák és az üdítően változatos arculattal ránk tekintő napórák között? Osztályozzuk a tér és idő világ-koordinátáján kialakult naptárrendszereket? Más időszámítási elemekkel éltek az ókor népei, a nyugati kereszténység és Bizánc, más a zsidó naptár és a mohamedán időszámítás. Mégis közös az elv, a természeti és az emberi dolgok összehangolt rendje. Aranylapra vert inka naptár Peruból és egy rongyos lőcsei kalendárium a török hódítás idejéből egyaránt megrendítő dokumentum.

Természetesen más egységekben mérte az időt és más képzetrendszerbe igazította össze a természet, az univerzum, az egyéni és a szociális idő síkjait a pásztorkodó és az agrár társadalom, a tengerész és a kertész, a pogány kor és a kereszténység. Már a gyermekkor időtartama is eltérő volt civilizációk és évszázadok szerint.

Az idő-tudat változása elhúzódó „pillanat”. Eltarthat évszázadokig is. Valójában struktúrák összetett rendszere alakul át, ahogy a termelés, a népesedés, a klimatikus viszonyok módosultával lassan, finom mozgással végbemegy az idő-képzetek metamorfózisa. Hosszan eltart, amíg a mitologikus időt követi a bibliai idő, amíg kialakul Európában a középkori ember ciklikus idő-tudata. Különböző idő-képzetek épülnek egymásba. Egyazon társadalmon, egyazon országon belül is különböző helyi idő-tudatok élhetnek egymás mellett. Lényegük azonban közös.

A középkor idő-tudatában az ember és a természet szoros kapcsolatáról először Marc Bloch írt. Az 1944 egyik nyári estéjén kivégzett francia történész megfigyeléseit a középkori időről mintegy negyedszázad múltán az orosz Gurevics folytatta, és megállapította, hogy az bonyolultabb volt, mint ahogy eddig vélték. „A középkori ember tudata mindig is a múltra figyel”, de nem közömbös az idővel szemben. Sőt, nagyon is nyugtalanította, csak másképpen, mint minket, a 20. századvég gyermekeit. Földrészünk minden szegletében az állandóság, az ismétlődés jellemző a középkor idő-képzetére. A múlt végtelen jövővé hosszabbodott, és ez a jövő az örökkévalóság. A jelen szűk, az élet rövid. Tér és idő mozdulatlan. A szakrális idő és ünnepi idő örök körforgása igazolja a koncentrikus társadalomkép idő-tudatát: a világ központja a Föld, az országé a felkent király, Isten királyságának földi tükröződése. A középkori ember idő-tudata nem ismeri a változást. S ha a változások mégis bekövetkeznek, amint a 13. században mindenütt észlelhető,

idő-fogalmait a társadalom nagyon lassan igazítja az új fejleményekhez.

Néhány kollégámmal az 1960-as évek elején vitába bonyolódunk az idő-tudat változásairól Jacques Le Goff azóta méltán világhírű tanulmányának nyomán: a 13. században megjelennek Európa városaiban a toronyórák, elindul útjára az új idő-tudat, a lineáris idő, a kalmárok ideje, de ez csak lassan váltja fel a bibliai idő-képzetet. Erwin Panovsky még 1939-ben publikált megfigyelései ugyanis azt közölték, hogy a középkor idő-szimbólumai rendkívül összetettek. Egyaránt hordoznak ókori, keleti és nyugati elemeket. Homokóra, sarló, szárnyas, meztelen ifjú, kasza és gyermekét felfaló, roskadt agg, farkát harapó kígyó vagy sárkány, kerék és mankó, fehér és fekete patkány, tar fa és lobogó fáklya az idő természetének elvont kifejezői. Tünékenység, gyorsaság, kegyetlen és egyetemes romboló erő, és elpusztíthatatlan termékenység, hosszú civilizációs folyamat tapasztalatait hordozó idő-szimbólumok. Ahogy az Idő Atya alakja összegzi a reneszánsz művészetben.

„Halálnek haláláal holsz” – idéztük még mit sem sejtve időt jelző első szavainkat, ha kreatív egyet nem értésünk hevében bárki is kétségbe vonta, hogy a középkori Európa egységes idő-tudatban élt. Magyarország, miként Lengyelország és Csehország azzal, hogy felvette a kereszténységet, befogadta időszámítását, ünnepeivel és naptáraival. Az évkönyvek feljegyzései és az oklevelek bizonyítják, hogy a történeti áttekintés nem csupán az egyháziakra korlátozódott, hanem a társadalom is évek szerint elrendezve észlelte az életet. Szentpétery Imre mikroszkopikus alaposággal vizsgálta még az 1920-as évek elején a középkori datálási rendszer kialakulását a különböző országok gyakorlatában. Vannak eltérések, például a hónapok latin elnevezése mellett használatosak voltak a közéletben azok nemzeti nevei is, Magyarországon voltak speciális

ünnepek – Festum sancti Regis, Elevatio S. Ladislai –, de a középkori Európa időszámítása rendszerében egyetemes.

Európa idő-tudattérképén a 15. század végéig nincsenek országhatárokkal felszabdalt területek. Londontól Prágáig, Firenzétől Kolozsvárig mindenütt megjelennek az órák. A vidék, a falvak lakossága, a földművelésből élő mezővárosok vagy hegyvidékeken a pástorok a természet ritmusában, az évszakokkal, vallásuk és foglalkozásuk rítusait összeigazítva, mintegy szintetizálva mérték az időt. Mint az agrárvilágban Európa-szerte mindenütt. 1456 óta pedig a munka hosszát, az év, az élet fordulásait hirdető harang egész Európában egyszerre kongatta a delet és a török veszélyt.

Az európai ember idő-tudata a 15. század utolsó harmadában még a középkor univerzumát fejezi ki. A keresztény világ országai magukban hordják történelmi adottságaik és geopolitikai helyzetük sajátosságait, válságkezelő képességeik és lehetőségeik sem egyformák, de a régiók eltérő jövőjéről még nincsenek prognózisok. Lengyelország és Magyarország kereskedelmi mérlege aktívumra állt. Kopernikusz Krakkó egyetemének neveltje volt, a reneszánsz az Alpokon túl elsőként Mátyás udvarában kapott otthont, és Magyarországon gyorsan elterjedt. Bonfini aggályok nélkül írhatta meg Magyarország történetét úgy, hogy az Európa szerves része. A 15. század végén – állapította meg Mátyusz Elemér – a magyar társadalom szélesebb köreinek sajátja lett a történelmi gondolkodás. Ismerték a dolgok időrendjének fontosságát, keresték az okozati összefüggéseket, a ráció magyarázatait. Európa idő-tudat térképén nincsenek törésvonalak.

A késés

A „megkésés”-t mint idő-képzetet a reneszánsz fedezte fel. A történelmi idő fogalmával együtt. Csakhogy az „elkésés” a

reneszánsz ember idő-képében nem a múltra vonatkozik, hanem a jelen része, és főleg a jövő lehetséges változata. Az időt uralma alá hajlító ember ellenpéldája.

A 15. század humanistái a történelmet mint a „studia humanitatis” disciplinái egyikét művelték, magas színvonalon, a grammatika, retorica, poetica s morálfilozófia disciplinájával együtt. Magukba építik a pogány ókor és a keresztény középkor hagyományait, de rendszerező elvük a történelmi idő. Friss látás, eredeti módszer, összetett viszonyítási rendszer, etikai mérce és egészen új, árnyalt kezelése annak, amit összefoglal a múlt, jelen és jövő. Lényegét Machiavelli világította meg. A *fejedelem* lapjain a „késés” jelen és jövő idejű történelmi meghatározó. Az a fejedelem boldogul – szögezte le a politikatudomány atyja –, aki alkalmazkodik az idők változásához, ellenben, aki az idővel nem tud lépést tartani, elmarad. Zsinórmérték az új idő-fogalom lesz, a történelmi-idő. Nem váratlanul született. Előzményeit keresve az első toronyórákig jutunk. De a régi felismerést, hogy az idő érték, a reneszánsz új összefüggésekbe helyezi. Kibontja történelmi és etikai dimenzióit. A jelen a cselekvés, az állandó és sokféle munkálkodás ideje. Élni az alkalommal, megragadni a változás lehetőségét nem más, mint üstökön kapni a forgandó szerencsét. Messze még a valószínűség-elmélet, de a tét súlyát most érzékelik. A jó helyzetfelismerő készséget állandó gyakorlással, tudással, megfigyeléssel lehet – és kötelesség is fejleszteni.

A reneszánsz embere nem csodálja a múltat, hanem feltárja, szétszedi, leírja, elemzi és újra összerakja. Megteremti a folyamatosságot, mintegy személyes kapcsolatokat az uralkodó és elődei, családja és ősei, az ország jövője és múltja között. A múlt tehát vizsgálat, boncolás, megfigyelés tárgya. Tapasztalatok és ismeretek tárháza. Nélkülözhetetlen az országok működtetésének, a

kormányzás technikájának tudományához, a politika tudományához. A jövő érdekében.

A történelmi idő-tudat talán legnagyobb újdonsága az e világi jövő-kép. Vélik, hogy megcsinálható, tervezhető. Ezért is roppant érték az éppen élt idő. A reneszánsz ember kicsit az idő elé kell hogy éljen. Idő-érzékenysége a változásokat felfogó képesség. A személyiség felelőssége. A tétlenség, tehetetlenség bűn. Az is, ha futni hagyják az időt. Ha elszalasztják a változások idő-konjunktúráját. A megkésettység a reneszánsz történelmi idő-képzetében az elmulasztott cselekedetek következménye. Büntetés a rossz kormányzás, a téves helyzetfelismerés miatt. Machiavelli a távoli jövővel számolva ajánlotta a fejedelemnek, hogy tartson lépést az idő változásaival. De a másnapok a 16. század elején kiszámíthatatlanok. Az idő apokaliptikus szimbólumokban jelenik meg, fősvény lesz és irigy, de az időszimbólumok hordozzák a legyőzhetetlen igazság, a hírnév, a megújulás képzeit is. S mennyi a ma még rejtett idő-szimbolika. Hiszen talán csak mai korunkat foglalkoztatja annyit, mint a 16–17. századot az idő összetett mélysége, „szörnyűsége és fenségessége”.

Vesalius könyvén a híres cím-kép számomra ilyen rejtett időképzetet hordoz. Talán azért is, mert homályos nyomatát tizenéves korom körül sokat láttam a határmenti város orvosi rendelőjében. Emlékszem, féltém ettől a képtől, és mégis nézmem kellett. A *De humani corporis fabrica* fedőlapján, a Tizian-tanítvány flamand művész, Jan Calcar képén minden valóságos: az oszlopos csarnok, a feltárt tetem, az orvos műszereivel és a közönség. A kaszás csontváz az egyetlen hírmondó az idő hagyományos szimbólumai közül. Az új időfelfogást a perspektivikus látvány s a kompozíciós feszültség fejezi ki. Középen a feltárt merev test: csend, elmúlás, befejezettség. Körülötte nyugtalan, hullámzó embertömeg a jelen, a 16. század feldúlt Európája. Figyel, elborzad, reménykedik, elfordul, közönybe süllyed, vagy

hány, vagy odahajol, mint a betlehemi pásztorok, és várja a csodát. Nagyítót tart az egyik szemtanú, de nem a tetemet, az orvost nézi, az meg rendületlenül mögénk, a kép szemlélői mögé, a jövőre tekint. A múlt vizsgálatok tárgya, a jelen a cselekvések ideje, a jövő a visszaigazolásoké.

Térség és idő

Újabbán egyre jobban csodálom Brodaries István teljesítményét. Megírni azon melegében a csata történetét, alig menekülve a halál torkából, s kiadását pontosan időzítve célhoz és alkalomhoz, miközben nálunk még nincsenek nyomdák, nem kis tett. Az igazi bravúr mégis a mű korszerűsége. Egyszerre volt naprakész, és lett időtálló.

Brodaries, a „szerencsétlen Magyarország szerencsétlen kancellárja”, szerémi püspök, a csatamezőről egyenesen Pozsonyba ment, az özvegy királyné udvarába, megválasztotta Ferdinándot, de kora tavasszal már Budán volt, s mint János király híve indult is Lengyelországba. Néhány nappal azután, hogy aláírták az olomouci tárgyalások feltételeit, s elkezdték a két király megbékélését előkészítő megbeszélést, 1527. április 18-án műve Krakkóban elhagyta a nyomdát. A tét nagy. Kettészakad az ország, vagy a két király alatt területe egyben marad? Polgárháború robban ki, vagy béke lesz a török támadás útjába esett országban? A megegyezés egyszerre magyar és európai ügy: V. Károly császár szorgalmazza, Zsigmond lengyel király közvetít, humanista politikusok, lengyelek, magyarok, bécsiek segítik, s Erasmus kiáll mellette. A török támadás nemcsak Magyarország tragédiája, egész Európa közös veszedelme – fejezte ki az „Igaz leírás a magyaroknak a törökkel Mohácsnál vívott csatájáról” szólva Brodaries. Főlényesen használja a történeti idő fogalmát. Leírja a dolgokat, „valóság szerint úgy, ahogy történni láttuk.” Mivel az eseményeket néhányan „máris másképp mesélik,

mint megtörtént... egyesek meg nem szűnnek hol egy, hol más váddal illetni a mieinket... a csata szerencsétlen kimenetelét... álnokul a mieink bűnének tulajdonítják”. Írása pontos tájékoztatás, alapos rekonstrukció. Több mint a csata szemtanújának beszámolója. A diplomata és a politikus írta. Feltárja, miért jutott ide a kereszténység. Sorra veszi a mulasztásokat. A magyarokét és Európáét. Magyarországot nemcsak a török ellen hosszú ideje magányosan vívott harcok, hanem testvérháborúk gyengítették. Európa fejedelmei pedig egymás ellen háborúskodnak, s nem is gondolnak rá, hogy segítséget küldjenek, vagy elkéstek vele. Brodarics helyzetértékelése tehát így hangzott: a barbár török nemcsak Magyarországra mért tragikus csapást, közvetlenül fenyegeti a térség országait, az idők változása azt kívánja, hogy vonják le a tegnapi tanulságait. Legrosszabb a polgárháború, a legkívánatosabb pedig a keresztény országok egysége. Helyzetértelmezés ez a javából. Nem a humanista szerző egyéni meglátása. Még csak nem is magyar sajátosság az idők követelményét a török terjeszkedéssel összefüggésben látni. Hasonlóan fogták fel az idők szavát lengyelek, csehek, horvátok, s a humanisták mindenütt Európában. Így látta maga V. Károly császár is. Már Granadából a magyar rendeknek küldött kiáltványában Lajos királyt az emberiség hőséneke nevezte, aki hazájáért és a Respublica Christianaért esett el, és sajnálta, hogy csapatai „elkésték”. 1527 tavaszán, mikor öccse csendben fegyverkezett János király ellen, többször intette, kerüljék el a keresztény vér kiontását, és egyezzen inkább meg vele. Később számtalanszor kijelenti, „egyedül gyengék”.

Érdekes, a két Habsburg-fivér merőben más idő-tudatban élt. Más dimenziókban fogták fel az időhöz igazodás követelményét. Károly világpolitikai áttekintéssel mérte fel, hogy az oszmánok átkarolták Európát, délről a tengeren törtek előre, a szárazföldön a Duna vonalán vonultak a kontinens szíve felé. Ahhoz, hogy ezt a monstruózus birodalmat

feltartóztathassák, képesek legyenek a tengeren és a szárazföldön visszaszorítani, a keresztény Európa egységére van szükség. Ezért is gyűlölte a polgárháborút. Ferdinánd ezzel szemben pillanatnyi hatalmát akarta biztosítani, és 1527 nyarán megindította csapatait János király ellen. Válaszként Ferdinánd támadására, János csatlakozott a Habsburgok világuralma ellen Franciaország, Velence, a pápa és Milánó 1526 tavaszán megkötött szövetségéhez, a cognaci ligához. Majd mint a francia király szövetségese Szulejmán, a cognaci liga csendes társa különleges védelmébe vonta. Ezzel Magyarország s Közép-Európa testén a keresztény és az oszmán világ határára rávetült Nyugat-Európa politikai megosztottságának metszésvonala is. Magyarok és külföldiek közül sokan még sokáig küzdenek ellene. Az idők követelményét hangoztatják. 1528–1538 között János király diplomatái és Ferdinánd magyar hívei szinte ugyanazt mondják. Teremtsék meg az európai békét, őrizték meg Magyarország egységét, forduljon a kereszténység a török ellen. A jövő érdekében. Ha a török Magyarországot elfoglalja, az a szomszéd országok vesztesége is, és beláthatatlan bajok forrása lesz Európában.

Nemrégiben fedezték fel János király 1531-ben V. Károly császárhoz címzett *Emlékiratát*. Ugyanazt ajánlja, amit majd öt év múltán követei, Brodarics és Frangepán Ferenc kalocsai érsek Nápolyban ismételten a császár elé tárnak: kész lemondani a koronáról, hogy megmaradjon az ország egysége. A császár legjobb diplomatáját küldi, Johann Wese lundi érsek és Martinuzzi György 1538-ra tető alá hozzák az országegyesítő megegyezést, a váradi békét, de mire a császár Toledóban aláírja, szoros lett az idő.

„Vigyázzatok, nehogy későn fogjatok az elharapódzó tűz oltásához” figyelmeztette Forgách Ferenc 1541 nyarán a regensburgi gyűlésen a vallási vitákba merült fejedelmeket. Beszéde azonnal megjelenik latinul, németül, olaszul, de mire olvassák, már holdsarló sápadozik Buda tornyai.

Amióta tudom, hogy Vesalius V. Károlynak, a világ urának ajánlotta művét, védelemért, mert az igazság feltárását mindig ellenségesen fogadja a világ, játszom a gondolattal, hogy az anatómia a magyar ügyel együtt feküdt a császár asztalán. Vajon mikor? Már a birodalom magyarországi hadi vállalkozása idején? Vagy 1547-ben, a török–Habsburg békeokmány mellett?

A magyar közvéleményt Tinódi tanítja, hogy az idők követelményeit egységben kell látni Európával. Históriás énekei az elvérző Magyarország mögé felvázolják a késlekedő Európát, s megszólaltatják Károly császárt, az egyetlen nagy uralkodót, aki tudta, mit kellene cselekednie, de célját, Európa egységes összefogását soha nem valósíthatta meg.

„Jó vitézök, értöm nagy ínségtöket, / Pogán miatt nagy vesződelmetöket, / Sokszor akartam segélleni titöket, / Elindulnom támasztottam erőmet. / – / Vitézök, ha élhetök ez világba, / Megsegéllek titöket országtokba.”

Illúzió volt csupán, hogy Mohács évszázadában úgy vélték sokan, Európa késett? Rosszul mérte volna fel Károly császár az idő követelményét, hogy Európát egységbe fogva szorítsa vissza az oszmánokat? Álmokat dédelgettek volna Erasmus és tanítványai?

Európa az oszmán kihívásra megújulások sorozatával felelt. De a reformáció, az új világkép, a tűzfegyverek, a monarchikus államrendszerek, az újkori Európa fejleményei új ellentéteket szültek. A középkori Respublica Christianát a régi egységben nem lehetett visszaállítani. Szavak, érvek, hatalom, fegyver, erőszak, türelmetlenség, minden hiábavaló. Európa lényege a kifejlődő sokféleség lett. Csak lényegét megtartva lehet majd új módon egységbe fogni. Változataival a 17–18. század kísérletezik.

Most vagy sohasem

Az 1960-as évek végén Edward P. Thompson idő-tudat tanulmányában az akkori Nyugat-Európa szellemi határát úgy vonta meg, hogy ez az a terület, ahol 1300 és 1650 között a mechanikus órák elterjedtek, és kialakult a modern időfelfogás. Visszavetíthető a múltba az akkori vasfüggönyös hosszú pillanat? Leltárak, levelek, metszetek, nyugták, városi számadások lapjairól azóta is gyűjtöm a 16–17. századi Magyarország óráit. A múzeumok kincseit festmények, naplók, kárbecslő jegyzőkönyvek remek vadászterületeiről jócskán kiegészíthetjük. Már a 14–15. századi óraterképen sincs Közép-Európa keleti térségét élesen elválasztó határ. Csehország és Lengyelország ugyanúgy megismerte és használta az időmérés mechanikus szerkezetét, mint a nyugati világ. Nálunk 1386 után követték az itáliai és a nyugati toronyórákat lassan a városok – Besztercebánya, Pozsony, Bártfa, Sopron, Buda, Kolozsvár. Az ország első asztronómiai óráját két évvel a mohácsi csata után szerelték fel a brassói városházán.

Sorra feltűnnek az órák a végvárok falai között, a tornyokon, várkápolnák ormain vagy a piactereken, haranglábszerű faalkotmányokon, a várkapitányok asztalán vagy a falon. Órák járnak főúri kastélyok „palotatermeiben” és udvarházak boltívei alatt. Sőt, már néhány majorság kapuján is óra jelzi az időt. Török földön nincsenek órásmesterek. Természetes, hogy rabváltó levelekben s a követek ajándékjegyzékei között gyakran rálapozhatunk a nyakba való, zenélő, kicsi és nagy, arany és ezüst, az időt ütő, vagy mozgó figurákkal eljátszó, egyszerű vagy ötvösremekbe foglalt időmérő szerkezetekre. Gyulafehérvár fejedelmi palotájában aranyozott ezüst pelikánnal díszített óra, Csáktornyan Lipót császár arcképével kivert zsebóra, Munkácson „faliórácska” figyelmeztetett az idő múlására.

A három hatalom alatt Magyarország változatlanul egységes időtudatban élt. „Az Isten egy vérből csinálta az mindenféle embereket – írta Heltai Gáspár az Úr 1575. esztendejében kolozsvári nyomdájában kiadott Bonimifordításának címlapjára –, és elrendelte őket, és határt tölt nekik, hol mindenik lakjék, üdőt is regzett nekik.”

A királyság és az erdélyi fejedelemség óraleltárai nem mutatnak semmi eltérést. Órák ajándékjegyzékekben, tábori holmik között, patikaládában, elkobzott javak hevenyészett listáján, polgárlevelekben itt és ott egyaránt bizonyítják, hogy a pontosan mért idő a széttört országban mindenütt az élet természetes velejárója. Főurak, haditisztek, városiak és nemesasszonyok egyaránt élnek vele. Változatlanul megmarad ugyan, mint mindenütt másutt Európában is, a régi bevált és begyakorlott időtartam-mérő szokás is, ha a főzés, fürdés, szülési fájdalmak, égi háború vagy bármi más hosszáról beszélnek: „tyúkmonyfővésnyi idő”, „miatyánknyi idő”.

Az óra drága. Már a kolozsmonostori bencés kolostor 1470. évi feljegyzései közé bekerült, talán először, az új magyar foglalkozásnév „Orajartho”. De kevesen vannak. Nádasdy Ferenc országbíró 1658. július 20-án kelt írása szerint az óracsináló száz arany fizetést kíván, élelmet és szabadságot, hogy másoknak is „szabadon munkálódhassék”. A század végén Szirmay András 72 forintot, viszonylag horribilis összeget adott az akkor modernnek számító „angol órá”-ért. A magyarországi órák nagyrészt nyilván külföldi mesterek alkotásai. Apafi Mihály erdélyi fejedelem óragyűjteménye nem versenyezhetett V. Károly vagy utódai nagyszabású és gazdag gyűjteményeivel. A mechanikus világkép, technikai tudás és ötvösművészet közös remekművű európai kincseivel nem értek fel sem számban, sem értékben a 17. századi Magyarország órái. Mégis felbecsülhetetlen darabjai a képzelet tárházának, Közép-Európa meg nem születhetett közös óramúzeumának.

Vajon az órák valóban az európai idő-érzékenységet jelezték, s nem csupán divat, státus, fényűzés rekvizitumai? Érdekes játékszerek, mint Kínában vagy az oszmán világ urainál?

Az országos idő-érzékenységre jellemző, hogy a Gergely-féle naptárreformot néhány évvel meghozatala után a pozsonyi és az erdélyi országgyűlés egyaránt elfogadta, s ha az ország egyes részein még használják is az ó-kalendáriumot, nincs az a nagy ellenállás, mint például a protestáns német fejedelemségekben. Gondoljuk meg, Anglia 1753-ban, Svédország 1844-ben, Oroszország 1918-ban, Törökország 1927-ben veszi át véglegesen a Gergely-naptárt.

Az idő-érzékenység társadalmi méreteiben nagyon lassan alakul ki. Angliában például az óraművesség már az 1680-as években egy évszázadra elébe vágott a kontinensének, évi 120–190 ezer óra került ki az óraművesek keze alól, mégis, a mért idő a 18. század közepén még a gazdagok, nemesek, műhelytulajdonosok kiváltsága. A munkaidő kezdetét hosszú ideig harang vagy kürt jelzi. Zsebórák és ingaórák szélesebb körben csak az ipari forralom idején terjednek el, a munka nagyobb mértékben pontosan összehangolt gyakorlatával együtt.

A török kori Magyarország idő-kezeléséről könyvet lehetne és kellene írni. „Úrunktól ő nagyságátul tegnap estve 4 órakor érkezék postám” – írta ifjabbik Rákóczi György udvari főkapitányának napra, órára kiszabva a következő napok programját. Nincs ebben semmi különös. Levelek, parancsok, híradások tudósítanak róla, hogy az ország időben élte napjait. Szigorúan, szinte lázasan. Minden percet fukarul birtokba vesznek, begyűjtenek, számon tartanak. Leveleikben nemcsak a napi dátum, gyakran a napszak, sőt, az óra is olvasható. Pontosan, órára feljegyezték a családtagok születésének és halálának idejét. Mikor érkezett a híradás, parancs vagy rendelkezés. Itineráriumokban számolnak el napjaikkal. Mindent, amit átéltek, leltárba vesznek, harcot, utazást, meghurcolást, börtönt, késést a rossz utak miatt,

országgyűlést, mulatságot, ünnepet és szép hétköznap estét a hársfák alatt. Feljegyzik, mikor, hol voltak, kivel beszéltek, hol váltottak lovakat, mikor, hol, mennyibe került a rév. Fiaikat kemény napirendre szorító kollégiumokba adják, gazdatisztjeiktől megkövetelik, hogy jobbágyaik idejével pontosan elszámoljanak. Szigorúan kezelik az időt, lelkiismeretesen, felelősséggel, mondhatnám, sok esetben polgárian.

A királyság és Erdély városaiban többnyire toronyórák és rendtartások szabályozzák az életet. A céhekben az inasok és a legények nyáron hajnali háromkor, télen négykor kezdik a munkát, a bányákban három műszakban dolgoznak, a hámorok körül, a malmok mellett a téli fagyok szabnak kényszerpihenőt. Az ország lakosságára az agrár társadalmak életritmusa jellemző. Sok helyen, mint például a marosvásárhelyi kollégiumban, az óráról késő diákkal büntetésfizetés tudatosítja, hogy az idő pénz. 1651-ben a kolozsvári városházát az idővel okosan gazdálkodó polgár és a közösség életét egyensúlyban tartó jó magisztrátus szimbolikus képeivel festették ki. A különbség a két ország lakossága között a természeti viszonyokból és vallási megoszlás arányaiból adódik. Erdély népei – magyarok, szászok, románok, örmények, zsidók, morvák, lengyelek – a fejedelmek toleráns valláspolitikájának védelme alatt éltek egyházaik rendjében külön az esztendő ritmusát, és ülték meg ünnepeiket. Voltak kritikus időszakok a királyság területén is a különböző vallásúak között, de még feltételezni is képtelenség, hogy például katolikus és református levélíró másként használta volna a hónapok neveit.

Időhöz kötött rendben zajlott a főúri udvarok és nemesi udvarházak élete, mint másutt Közép-Európa országaiban. Majd a bujdosók is olyan pontos napi, heti időbeosztás szerint élnek, mintha valami nagy forgalmú kikötőben teljesítenének szolgálatot. A bonyolult birtokpercek, szerződések, hitelügyletek megkövetelik, hogy szigorúan nyilvántartsák az

időpontokat, és ebben nincs sem vallási, sem etnikai különbség. A török megszállta területeken általában vallásuk és foglalkozásuk megszabta ritmusban éltek együtt a különböző népek. A tőzsérek pontosan számon tartották az ausztriai, németalföldi és itáliai vásárnapokat, s hazafelé magyar kalendáriumokat vásároltak a királyság városaiban. Schulhof Izsák budai naplója tanúsítja a vallás, a gazdasági élet, a politikai viszonyok változásait szintetizáló idő-készséget. Semmi jele, hogy a mohamedán időszámítás másfél évszázados jelenléte nyomokat hagyott volna a nem muzulmán lakosok életében. „Kászon napját” a török naptár más fordulópontjaival együtt ugyan megtanulta szinte az egész ország, de a szentgotthárdi csatában elesett pasa órája sok más ténnyel együtt inkább az európai idő-tudat terjedésének tendenciáit bizonyítja.

A mindennapi idő-tudat kultúrája tehát a három hatalom alatt élő Magyarországon egyenetlen, kiáltó különbségeket mutat, de minőségében, ha törékenyebben is, a korabeli Európáéval azonos. Nem látjuk nyomát valamiféle „nemzeti idő”-képzetnek. A falvak életében – többek között Bálint Sándor figyelmeztet rá – a vallás, a szokásrend, a természeti idő egységébe simulva alakulnak ki a helyi idő-képzetek és -szimbólumok. Vajon a politikai elit idő-képzetére is érvényes lenne, hogy az idő egyetemes kategóriaként élt a tudatukban? A politika idő-fogalmai más természetűek, mint a mindennapi életé.

A század értelmiségét és politikusait különleges idő-érzékenység jellemzi. Írásaikból izgalmas idő-szótár kerekedhetne ki. Használják, számon tartják, ostromolják, kívárlják, csúfolják és kérlelik az időt. Pázmány, Esterházy, Bethlen, Rákóczi szövegeiből egyaránt bizonyítható, hogy döntéseiket az európai politika óraművéhez igyekeznek igazítani. Városi polgár, vármegyei köznemes, mezővárosi cívis egyaránt nyitott szemmel nézett körül, tudatában volt, micsoda különbség van hazájuk és a szerencsésebb országok

között. Széthulló ország, merev társadalmi hierarchia, szegénység, kiszolgáltatottság, tehetetlenség, az állam szuverenitása csonka, a törvényeket nem tartják be, a lakosság tájékoztatása archaikus, a népesség fogy, állandósultak a határ menti háborúk és a helyi kiskirályok hatalmaskodásai. Minden generációt járvány tizedel, és jobbító terveikre a császári udvartól sokszor évekig még a főméltóságok sem kapnak választ. Ez és ennél is több a tartalma a jelen helyzetértékeléseit összefoglaló képeknek: az ország utolsó óráit éli, elherdálódik a „drága arany idő”.

Cselekvést szabályozó idő-képzetük nem egységes. Vannak időszakok, amikor a kivárást hangsúlyozzák. Őrizzük meg magunkat, az ifjúságot, a „szegény megfogyatkozott magyarságot”, az országot „jobb időkre”. Ha viszont kedvező pillanat adódik az országegység megeremtésére, úgy érzik, „egy óra jobb ezernél”. Türelmetlenül sürgetik a tetteket. „Vagy most vagy sohasem”, írja Zrínyi, s az 1650–1664-es évek reformmozgalmának jelszavát majd századok visszhangozzák.

Idő-lelkiismeretükre jellemző, hogy az országról minduntalan az európai időre kérdezve szólnak. Esterházy Pál és Apafi Mihály más szavakkal ugyanazt fogalmazza meg, mint Rákóczi Ferenc: „hazám szolgálatja nem engedvén késedelmeskedésemet”. Előlegezván a reformkor idő-fogalmait. S nyitott maradt a kérdés, vajon Európa megértette az olyasféle üzeneteket, mint amilyet Béthune márki, a lengyelországi francia követ kapott 1687 telén Munkácsról: „Nekünk semmi sem drágább, mint az idő, és semmi sem veszedelmesebb, mintha csak hiábavalóan telik az idő.”

Mit gondoltak, mit szalasztanak el? Milyen jövő-képzetekkel éltek? Természetesen a múlt emlékképeit hordozzák magukkal, s családfák bizonyítják, hogy az ország múltjának számukra legitimizációs ereje van. De mint Szamosközy István történetíró, az uralkodók és tanácsosai

értékét azon mérik, hogy mennyit gondoltak a jövőre, „az utókor közös hasznára”.

A jövőt másként tervezték, mint az 1541-ben megszakadt múltat. Számoltak az ország és a környező világ változásaival. Magyarország sok mindenben lépést tartott a megújuló Európával, de volt, ahol az áttörés nem sikerült. A pesti órascéh követelménye 1701-ben szimbolikus jelentőségű is lehet. A legénynek olyan mestervizsgaművet kell készítenie, hogy ne csak az órákat és a perceket verje, ne csak a kalendáriumot, a hold változásait és a planéták mozgását mutassa, hanem készüljön „német és cseh betűkre” is.

A „késedelmet nem tűrve” kialakított tervek és próbálkozások: változatok Közép-Európára, valamiféle működőképes egyensúlyra. Az ország sokféle nemzetének együttélését a szabad vallásgyakorlat törvényével, az egyházak igényeinek toleráns kezelésével vélték megoldani. Testamentumok és alapítványok bizonyítják, hogy a jövő zálogát az iskolákban, a kultúrában látták. Az ország állami szuverenitását többféle módon próbálták biztosítani. Nemzetközi garanciák óvják a Habsburg-dinasztia és az ország érdekeinek érzékeny egyensúlyát. Ezzel szemben szívósan él az az elképzelés is, hogy a szomszéd országokkal konföderációban összefogva teremtenék meg az együttélés tágasabb kereteit. Közös parlament, kereskedelmi szerződés kezelné a már akkor érzékelt egymás iránti „idegenségeket”, védené ki a kölcsönösen sebző súrlódásokat. Mégis, hogyan képzeltek? Volt valami realitása? Vagy a távoli jövő látomásait hajszolták?

Sémák és szimbólumok

A 16–17. század fordulóján Batthyány Boldizsár feleségét, Zrínyi Dorottyát öreg asztali órával festette le az ismeretlen mester. Ahogy Anna bajor hercegnőt 1556-ban. Velazquez

híres festményén Mária Anna császárné és magyar királyné mellett ugyancsak szép reneszánsz óra mutatja az időt. Nálunk végig a század folyamán nők és férfiak portréján egyaránt látható az asztali, a zseb- vagy nyakba való óra. Szimbolikus jelentése többértelmű. Szorgalom, serénység, fáradhatatlanság. Az élet véges volta, a halál órája. Zrínyi az okos készenlétet, az ember önszervező képességét, a virtust látja az óra működésében testet öltetni.

„Nincs hasonlatosság, aki jobban egyezzek egymással, mint a vitézség az órával – írja. – Bizonyára vitézségnek hasonlónak kell lenni a jó órához, mert valamint annak nyughatatlansága soha meg nem szűnik, soha forgása meg nem áll, úgy a vitéz ember szorgalmatosságának soha megszűnni nem kell, és fáradságának nem kell megállani... az jó órát sok részből, sok sutuból, sok kerékből csinálták meg, és annak minden cikkelyének jónak kell lenni, és ha annak csak legkisebbik része is megbomlik, mind a többi is heábváló és haszontalan... Az vitézségnek óráinak kerekai ezek: józanság, vigyázás, szorgalmatosság, fáradság, állandóság, tudomány, bátorság, értelem, gyorsaság, experientia és száz más... egy szorgalmatosság, egy vigyázás törjék ki ebből az órából, ihon az egész óra eltörött, egy részegség, amely az óra kerekinek rozsdája, álljon belé, ihon nem fog forogni tovább az óra.” Gyakorlatilag az ösztönök és érzelmek civilizációs ellenőrzéséről, összerendeződéséről van szó.

A 17. századi Európában az óraszerkezet az univerzum képe, a jól működő társadalom modellje. Az óramű a korszerű, monarchikus állam metaforája. A politikusok testületeinek úgy kell együttműködni, mint az időt mérő szerkezet fogaskerekeinek. Sokan így képzeltek el megvalósíthatónak a különböző történelmi adottságú országok, kultúrák, vallások, nemzetek együttmozgását: ütközések, háborúk nélkül. A gátlóval szabályozott óraszerkezet mintájára úgy, hogy univerzális

békerendszerekkel egyenlítsék ki a hatalmi erőviszonyokat. Amikor 1648-ban a vesztfáliai béke felvázolta az európai hatalmi egyensúly tervét, Közép-Európa jövőjére még csak alternatív ösztönzéseket adhatott. Az új század elején az újkori Európa összefogásával az oszmán világ érdekköréből visszafoglalt Közép-Európa országai, s közöttük Magyarország is, a jövő szerkezetére többféle megoldást ajánlott. A nemzetközi garanciákkal biztosított állami szuverenitás terve legtöbb visszajelzést Angliából és Hollandiából kapott. George Stepney jövő-látomása a közép-európai viszonyok egyik legpontosabb megértéséről tanúskodik: ha nem élhetnek szabad kormányzatban, az annyi, mint „fejszét fogni a fa gyökerére...”

Az idő-tudat – állapította meg Norbert Elias magas szintű szintézis, a természeti idő, társadalmi idő és az egyéni élettartamok egymásba kapcsolása.

„A Nagy Órásmester” – hidalta át Bethlen Miklós a világnépképváltás megrendülését, amikor az ember az isteni kegyelem helyett a végtelen világegyetemmel találta magát szemben. Vaskos könyvbe se férnének el a magyar irodalom idő-látomásai. Ez a kor sok mindent előlegezett. Az idő „fukar”, „irigy”, „gonosz”, „őszító”, „romboló”. Az idő vasfogú szörny, éjjeli denevér, szárnyas öregember. Az csurgó patak, elröppenő madár, gyenge szép virág... mint minden nép irodalmában. 1664-ben, a magyar politika egyik ritka reményteljes pillanatában: „Az üdő éjjeli gyászát levetette, / Piros hajnal-színben magát öltöztette, / Szép arany hajait rosákkal hintette, / S reggeli szellőnek folyni eresztette... Teként minden felé szeme mosolyodva, / Megyen az setétség előtte szaladva” (Gyöngyösi).

Mégis az idő maradt az egyetlen reménység: „Sokra tanít az üdő, az hova eszünk mostan nem ér” – Zrínyi tömören ugyancsak nemzetközi gondolatot fogalmaz meg. Amit a híres firenzei falikárpit, Angelo Bronzino kompozíciója – Panovsky magyarázata szerint – kifejez: „az Idő által megmentett

Igazság, az Idő által felfedett Igazság és az üldöztetés után bebizonyosodott Ártatlanság.” Korunkra közmondássá csiszolódott gondolat: ki időt nyer, életet nyer.

„Úgy vélik, hogy a világmindenség egy nagy óra, és benne mindent az alkotórészek elhelyezésétől függő szabályos mozgások irányítanak. Vallja be őszintén, hogy fennköltebb elképzelései voltak a világmindenségről” – írta le Bernard Le Bovier de Fontenelle a 17. század végén G. márkiniő vidéki kastélyában folytatott beszélgetéseit a kopernikuszi világról.

„Ami engem illet – így a márkiniő –, én sokkal többre becsülöm, mióta tudom, hogy egy órához hasonlít: meglepő, hogy a természet rendje ilyen egyszerű dolgokon alapul.”

A múlt század elején William Hazlitt még a Newton számításával hitelesített lineáris idő-tudat biztonságában álmodozta vissza gyermekkorának harangszavát az angol tájak felett, meg a derűs napórákat, mert az ütőórák, mint mondta, kínnóan erőszakosak, s nem törődött vele, hogy milyen lesz a világ 2300-ban...

Az esti fogadáson, a rektori kertben, a spanyol égbolt alatt szlovák bányásztörténész kollégámmal beszélgetünk az új időfogalmakról: „Csernobil előtti idő”, „történelmen túli idő”, „azutáni idő”. Évszázadunk végén járunk, kritikus értéken vibrál a természeti idő mutatója.

(1991)